

SUSRET DRUŠTVENOG I BIOLOŠKOG - OZELENJAVANJE ZATVORSKIH ZAJEDNICA

Olivera Pavićević • Ljeposava Ilijić • Ana Batrićević

SUSRET DRUŠTVENOG I BIOLOŠKOG

OZELENJAVANJE ZATVORSKIH ZAJEDNICA

Dr Olivera Pavićević
Dr Ljeposava Ilijić
Dr Ana Batrićević

**SUSRET DRUŠTVENOG I BIOLOŠKOG
OZELENJAVANJE ZATVORSKIH
ZAJEDNICA**

Beograd, 2020.

Dr Olivera Pavićević, Dr Ljeposava Ilijić, Dr Ana Batrićević

**SUSRET DRUŠTVENOG I BIOLOŠKOG
OZELENJAVANJE ZATVORSKIH ZAJEDNICA**

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd

E-mail
krinstitut@gmail.com

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

Recenzenti
Dr Lilijana Čičkarić
Dr Goran Jovanić
Dr Ivana Stevanović

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

Dizajn korica
Ana Batrićević

Štampa
Pekograf

Tiraž
300

Objavljivanje ove knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije

SADRŽAJ

I BIOSOCIUM	9
Biopolitičko i biosocijalno.....	9
Bios i socius.....	15
II REŽIMI ŽIVOTA	25
III OTPORNOST	33
Moralna otpornost	44
Hibridnost otpornosti – za i protiv sociobiloškog koncepta	49
IV OD CRVENE KA ZELENOJ ZONI	59
V EVOLUTIVNO-EKOLOŠKA PARADIGMA U KRIMINOLOŠKIM TEORIJAMA	71
Ekološki faktori.....	74
Faktori makro nivoa.....	77
Faktori mikro nivoa	79
VI EVOLUTIVNO-EKOLOŠKI PRISTUP U KRIMINOLOGIJI	81
Evolucijska paradigma.....	84

VII EVOLUCIJA U KRIMINOLOGIJI	89
Evolucijska perspektiva u kažnjavanju.....	93
Evolucijska paradigma u rehabilitaciji učinioa	95
Evolutivno-ekološki pristup u kriminologiji kao izučavanje kriminalnih adaptacijskih strategija.....	100
VIII ZELENI ZATVORI I ZELENNA KRIMINOLOGIJA	105
Projektovanje i izgradnja zelenih zatvora.....	108
Ozelenjavanje zatvora i obuka osuđenika	113
Diskurs održivosti kao metafora masovnog zatvaranja	116
Zatvor /ska (arhitektura) kao novi terapijski pejzaž.....	123
IX USTANOVE ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA KAO POSEBAN OBLIK CRVENIH ZONA.....	131
Prednosti terapije hortikulturom	134
Ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija.....	141
X PRIMENA IDEJE OZELENJAVANJA U POJEDINIM USTANOVAMA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA	147
Sing sing	147
Bedford Hills	149
Rikers Island	151
Insight Garden Program, San Francisko, Kalifornija.....	157
Sustainability in Prisons Project – sprovodi se u nekoliko zatvora u državi Vašington	160
Ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji	164
Pravni okviri za ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji	164
XI REZULTATI ISTRAŽIVANJA	177
Primeri ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji	177
Uvodna razmatranja	177

Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici	178
Kazneno popravni zavod u Požarevcu-Zabeli	183
Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu	186
Kazneno popravni zavod u Nišu.....	189
Kazneno popravni zavod za maloletnike u Valjevu	195
 XII ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	 201
 REFERENCE	 205
 PRILOG	 225

Monografija pod nazivom "Susret društvenog i biološkog-ozelenjavanje zatvorskih zajednica", predstavlja zajednički pokušaj sagledavanja zatvorske sredine i zatvorskog okruženja iz jednog drugačijeg ugla. Iako je rezultat zajedničkog rada, autorke su samoj izradi pojedinih poglavlja monografije pristupili individualno i sa različitih aspekata, pa je tako, sa sociološkog aspekta dr Olivera Pavićević autorka poglavlja I, II, III i IV; sa defektološkog aspekta dr Ljeposava Ilijić autorka je poglavlja V, VI, VII i VIII; dok je sa pravnog aspekta temi pristupila dr Ana Batićević, koja je autorka poglavlja IX, X, XI, XII i koja je sprovela terensko istraživanje o ozelenjavanju ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji čiji su rezultati predstavljeni u ovoj monografiji (poglavlje XI) i uradila fotografije koje se nalaze u dodatku na kraju monografije.

I BIOSOCIUM

Biopolitičko i biosocijalno

Kontekst novih ekoloških problema koji se pojavljuje od sedamdesetih godina prošlog veka, pokrenuo je veliku diskusiju o uticaju životnih¹ nauka na politiku i društvo. Pomeranje perspektive odnosilo se na izmeštanje postojeće granice između životnih i političkih procesa. Pojava biotehnologije kao primarne paradigme savremenog sveta konceptualno započeta pojavom Fukoove analize biopolitike i biomoći (Fuko, 2005)² obuhvatila je složenost, dinamiku

¹ Životne nauke proučavaju misterije živih stvari, od funkcionisanja jednoćelijskih proteinskih “mašina” do složenosti čitavog ekosistema. Bazično životne nauke uključuju botaniku, zoologiju i hemiju. Njihov brz razvoj disciplinarno se razgranao uključujući i povezujući oblasti kao što su anatomija, životinjska biologija, bakteorologija, biohemija, ćelijska biologija, ekologija, evoluciona biologija, genetika, molekularna biologija, biologija bilja, fiziologija, virologija, bioinformatika, računaska biologija, enzimologija, genomika, genetika, i dr.

² Upotreba reči “biopolitika”, u manjoj meri predstavlja Fukoov izum, već je pre, reč o transformaciji smisla te reči koja je imala svoju istoriju sa kojom je Fuko bio upoznat. Tokom šezdesetih godina prošlog veka u Francuskoj su ovaj termin koristili E. Morin i A. Birre, izlazio je *Časopis za biopolitiku*, a konferencija pod nazivom *Biologija i biopolitika* održana je 1975. godine u Parizu. U njoj su učestvovali autori poput A. Somita i T. Thorsona koji su uveliko koristili izraz biopolitika u svojim istraživanjima. Wilsonova sociobiologija je biologiju povezala sa humanim i društvenim naukama podižući biološku prirodu čoveka na normu moralnog ponašanja: biološki koncepti i istraživanja su stoga bili pozvani da objasne, predviđaju i propisuju političko ponašanje (Paltrinieri, 2015).

i otpornost koji izmiču pojmovnim i kategorijalnim okvirima “klasične” društvene i antropološke teorije. Složenost i značaj pitanja biopolitike koja se pojavljuju u „rasponu od uticaja životnih nauka na filozofiju i društvenu teoriju do načina na koji je „život” smešten na spoljnim granicama naših nasleđenih diskursa prava i građanstva” proizlazi iz pluralnosti perspektiva otvorenih u Fukoovom radu (Sven-Olov, Wallenstein, 2013: 9).

Odnosi znanja, misli i brige ispoljavaju se u vidu promene odnosa moći koji nisu adekvatno epistemološki i institucionalno praćeni (Rabinow, 2003). „Ljudsko stanje” (Arendt, 1958) – društveni i politički život čoveka radikalno je proširen i transformisan, ne samo „modernom politikom priznavanja žena, robova i varvara već mnoštvom ne-ljudskih vrsta kao što su životinje, biljke i mikrobi koji su ušli na scenu” (Ingold, Palsson, 2013). U tom svetlu, radikalna separacija između društvenih i bioloških antropologija izgleda teorijski neefikasna. Nove okolnosti su dovele do izazova koji se odnosi na proizvodnju znanja koji će nas poboljšati etički, naučno, politički i ontološki (Rabinow, 2003).

Trenutak u kome se „život i njegovi mehanizmi dovode u oblast eksplicitne kalkulacije” (Foucault, 1978: 143) povezuje se sa procesima globalizacije uključujući neoliberalizam, humanitarizam, nove tehnologije i životne nauke koje pomeraju odnos biološkog i socijalnog od „državne biologije ka upravljanju životom” (Lemke, 2010)³. Dok je pre desetak godina, termin biopolitika bio pojam

³ Fokus literature o vladavini odnosi se na upravljanje ljudima (sa istovremenim analitičkim nedostatkom interesa za tehničke artefakte i ne-ljudsku prirodu). Međutim u ponovnom čitanju Fukove serije predavanja iz 1978. godine (Foucault, 1978) uočava se poziv na definiciju vladavine koja je zamišljena kao “pravo na raspolaganje stvarima”, ili “kompleksom ljudi i stvari”. Te stvari čine bogatstvo, resursi, sredstva za izdržavanje, teritorija sa svojim granicama, kvalitetima, klima, suša, plodnost itd. Vladavina se odnosi na sveobuhvatniju stvarnost koja uključuje materijalno okruženje i specifične aranžmane i tehničke veze koji se odnose na ljudsko i neljudsko. Ovaj teorijski stav omogućuje analizu oštre razlike koja se stvara između, sa jedne strane, prirodnog i tehničkog, i društvenog, kao i načina na koji su

poznat samo ograničenom broju stručnjaka, ovaj termin se danas koristi u mnogim disciplinama i diskursima privlačeći veliku pažnju javnosti (*Ibid.*). Neslaganje oko definicija, tendencija i programa istraživanja biopolitike i biomoći potiče iz disciplinarnе raznolikosti, različitog teorijskog koncipiranja, političke razuđenosti (od desničarskih ekstremista do nove levice). Naizgled beskrajna primenljivost biopolitike i pratećih analitičkih alata koji imaju mogućnost da rasponom svojih diskursa obuhvate najintimnije i najapstraktnije procese od globalnog do molekularnog, stvorila je efekat generalizovanog načina razmišljanja (Chien, 2013). Ona dobija zapanjujući kapacitet moći da se rekonstruiše i preživi svuda nudeći raznolikost u odgovorima (heterogene tehnike sopstva, vrednosti života, režimi života itd.).

Pojam biopolitike označava „društvenu raspravu i regulaciju primene savremenih prirodnih nauka i tehnologije ljudskih bića koji traju već dve decenije” (Van den Daele, 2005: 8). Ona „koristi tehnologiju statistike, stavlja u život norme zdravstva, afirmiše higijensku normalizaciju, gradi infrastrukturu biološke modernosti i interveniše u domenima industrije i umetnosti” menjajući moderni obrazac samostvaranja čoveka primenom discipline tela (Lošonc, 2008: 165). Život je postao referentna tačka za političko razmišljanje i političke akcije prevazilazeći tradicionalne oblike zaštite životne sredine, prelazeći iz „ekološke u biopolitiku” (Anderson, 1978, prema: Lemke, 2010: 12).

Dva glavna toka razumevanja biopolitike, koja su se nakon odbacivanja ograničističkih i rasnih biopolitičkih koncepata razvila od šezdestih godina prošlog veka, dele se na perspektive koje u fokusu imaju biološki osnov političkog života i one koje život i životne procese vide kao glavni predmet političkih misli i akcija (Lemke,

granice između tela, kolektiva i institucija trajno potkopani, preoblikovani i transformisani socijalno-tehničkim aranžmanima (Lemke, 2013: 48).

2010). Prema ovoj drugoj odrednici biopolitika postaje disciplina koja obuhvata sve oblasti koje se bave zdravljem i populacionom politikom, problemima životne sredine i budućnošću stanovništva (Burns, 1977, prema: Lemke, 2010)⁴. Njena centralna tema postaju pitanja o životu i preživljavanju. Međutim pitanje šta je život, a posebno šta je život koji vredi živeti, otvara niz filozofskih i političkih pitanja na koja će se tražiti odgovor u okviru različitih stavova o dometima, perspektivama i posledicama biopolitike i biomoći⁵.

Socijalni život koji je nešto više od *zoe* (pukog života) izložen je endogenim opasnostima (koje potiču od njegove biološke nesavršenosti) što dovodi do medikalizacije suvereniteta okrenutog prema procesima života. Biomoć se pojavljuje u dve forme, kao tehnika disciplinovanja (anatomo-politika) koja povećava potencijalnost pojedinačnog tela (i tesno je povezana sa disciplinom), i u drugoj formi, kao makropolitika koja cilja na telo "nacije", "sociusa" ili "socijalnog biosa" kreirajući biopolitički određenu stratešku koordinaciju društva (Lošonc, 2008: 165). Cilj biomoći je regulacija stanovništva (Paić, 2009: 20). Novi "aparatus" (*dispositif*) sigurnosti u koji Fuko uključuje prostornu dimenziju, implikacije slučaja i događaja, tehnike normalizacije i konačno vezu između

⁴ Objavljivanje izveštaja u Rimskom klubu (Meadows et al. 1972) bio je veoma značajan događaj za koncipiranje biopolitike kao političke intervencije u cilju zaustavljanja uništavanja prirodnih uslova života na zemlji. U ovoj istorijskoj konstelaciji pojam biopolitike dobija novu relativno novu globalnu formu (Lemke, 2010).

⁵ Alpar Lošonc dosadašnja izvođenja o diferencijaciji života vidi kao suočavanje sa trijadom koja se svodi na puki život, život i dobar život. U svakom slučaju, dosadašnja izvođenja suočavaju nas sa trijadom: puki život/život/dobar život. A polazeći od činjenice da je slom aristotelovske tradicije učinio upitnim mogućnost tumačenja smisla i značenja dobrog života koji se ispunjava u neprestanom samoostvarenju, postavlja pitanja u vezi „ostala“ dva člana pomenute trijade. Kako se može tretirati „život“, odnosno, „puki život“ iz vidokruga socijalne filozofije? Bolje reći, da li je politička filozofija u mogućnosti da tretira ogoljeni, neutralizovani život, osiromašen od svih ciljnih i normativnih implikacija? Da li politička filozofija može tretirati „divlju, besneću vrevu živog“, a da pri tome znamo da je ono biti-živ podređeno nestalnosti? (Lošonc, 2008: 155).

sigurnosti i stanovništva omogućava izvršenje suvereniteta preko teritorije mnoštva političkih subjekata. Disciplina se primenjuje na i putem jedinstvenih tela, njihovih afekata i strasti, a “pojedinaac” postaje i primenjena tehnika i nameravani rezultat (Fuko, 1997). Mutacije disciplinskih tehnika se odvijaju pomeranjem i novim artikulisanjem odnosa između prirode, života i veštačkih tvorevina, pri čemu “sam život prelazi granice prirode i kulture postajući poprište borbe za novom (reprodukcijom) moći u svetu tehnologije vladanja ljudskim životima” (Paić, 2009: 10).

Inteziviranje debate o upravljanju i budućnosti discipline kroz biopolitiku i biomoć koja će se nastaviti u narednim decenijama prati još jedna značajna linija diskusije, možda najkritičnija za sociologiju, a ona uključuje odnos biološkog i društvenog (Ingold, Palsson, 2013). Postoji duga i problematična istorija polemike oko povlačenja granica između discipline sociologije i biologije. Inicijalno zdrav proces autonomizacije društvenih nauka iz biološkog okvira koje su u svojoj nezavisnosti i samodovoljnosti prerasle u pozitivni zahtev za ignorisanjem bioloških procesa i kao takve dobro i produktivno funkcionisale u dvadesetom veku, postaje sve teže izvodljiv u XXI veku. Pojavljivanje novih oblika biološkog i sociološkog znanja, ubrzane promene u razumevanju odnosa između društvenih i bioloških činjenica radikalno su potkopali pretpostavke koje su konstruisale modernističko razdvajanje između ova dva domena (Meloni i sar., 2016). Ta znanja uključuju:

1. Dosad neviđenu temporalizaciju, spatijalizaciju, propusnost prema materijalnom okruženju i plastičnost genomskeg funkcionisanja sa dubokim implikacijama na pojam nasleđivanja;

2. Promenu evolucionog promišljanja od individualizma i utilitarizma do sadašnjeg shvatanja evolucije kao favorizovanja prosocijalnog ponašanja (od personalne ka relacionoj autonomiji prim aut.);

3. Sve veće prihvatanje stava da je mozak duboko oblikovan društvenim uticajima;

4. Sve veći naglasak na simbiotske procese različitih vrsta koje žive zajedno, koji podrivaju ideje autonomije i nezavisnosti jedinstvenog organizma;

5. Novi fokus na život mikroba i njegove konceptne implikacije u smislu mreža ekološke interakcije;

6. Destabilizacija pojma univerzalnog stabla života zasnovana na rastućem isticanju pojava kao što su bočni prenos gena i himerizam (Meloni, 2016).

Ideja da istoričnost „prirode” ljudskih bića ima anatropološku i ontološku genealogiju posledično razlikuje oblike čovečnosti kroz istorijsku smenu aparata za znanje i moć (Foucault, 1993)⁶. Biološki pojam života i njegova istoričnost iz koje se iznedrila biopolitička stvarnost pojavio se u 19. veku, prevashodno sa Darwinom, po kome relacioni život i samo organski život omogućavaju izgradnju ocene čovečanstva i dominaciju jednog oblika života nad drugim (Esposito, 2008).

Međutim, nepovredivost života podrazumeva različita značenja života (*bios*, *zoe*, *nomos*), različite koncepte zaštite života (antropocentrizam, biocentrizam, ekocentrizam), kao i različito razumevanje onoga što se smatra granicom između života i neživota (prirode i tehnologije).

U nastavku ćemo se pozabaviti analizom smene dominantnih paradigmi koje su određivale uslove i način na koji će biti povezane životne nauke, um, društvo i kultura. Takođe ćemo ukazati da se bez obzira, na nemogućnost davanja konačne ocene o efektima i dometima biopolitike, u društvenoj teoriji i praksi, postaje uočljivo

⁶ M. Foucault, Qu'est-ce que les Lumières?, in «Magazine Littéraire», 309, 1993.

prisustvo koncepata i pokreta koji preuzimaju i koriste biološke i botaničke termine u označavaju društvenih i kulturnih fenomena. Oni se pojavljuju kao drugačiji ili alternativni u odnosu na dominantne hegemonističke biopolitičke narative. S tim u vezi, mogu se se pomenuti: hibridna kultura (Bhabha, 1994), koncept kultivacije (Fredrickson, 2000), projekat ozelenjavanja i rasađivanja (Tidball, Krasny, 2014), ljudsko cvetanje (Keyes, 2002).

Pomenuti koncepti se pozicioniraju kao kontra-punkt hegemonijskom narativu napretka i naučno-tehnološki zasnovanoj disciplini nadzora nad životom. Diskusija o ovim drugačijim pristupima ima za cilj da razdvoji elemente biološkog redukcionizma, reinpretiranog socijalnog darvinizma i nekritičkog adaptacionizma utkanih u neoliberalno biopolitičko upravljaštvo od projekata koji deluju u pravcu pronalaženja mogućnosti da se preispitaju, koriguju ili radikalno izmene njegovi negativni efekti. Postavlja se pitanje gde su i da li postoje prostori slobode i dobrobiti unutar biopolitičke paradigme?

Prihvatajući stanovište o fluidnijim granicama između prirodnog, društvenog i kulturnog identiteta postmoderne, namera nam je istražimo kapacitete i mogućnosti koje one nude. U sledećem odeljku ćemo ukazati na pomak koji se odigrao u sferi biosocijalne saznanje postavke, njegova ograničenja i potencijale.

Bios i socius

Na pitanje šta su granice ljudske slobode i da li su one određene nekom primarnom moći života ili proizlaze iz težnje za pravednošću, jednakošću i srećom ljudskih bića u zajednici (Paić, 2009) dobijali su se različiti odgovori u teorijama i metodologijama prirodnih i društvenih nauka. Da li primitivni oblik zajednice i sila životnog

haosa hući u pozadini društvenih i kulturnih vrednosti kojima se životu daje viša duhovna vrednost? Ono što je zajedničko za sve predstavnike “biopolitike” jeste odbacivanje pretpostavke društvenih nauka o tome da su ljudska bića u principu slobodna bića koja se formiraju posredstvom procesa učenja i socijalizacije (Lemke, 2010). Prema ovim teorijama, dublji uzroci ljudskog ponašanja su biološkog porekla i potiču od potrebe za preživljavanjem. U tom smislu se, biokulturni ili bio-socijalni pristupi pojavljuju kao adekvatniji i “realniji” u proceni ljudskih bića i ponašanja. Oni ne podrazumevaju deterministički odnos, ali uvode analošku redukciju složenih mehanizama političkog života u društvu i državi posvećujući se traženju “biološkog porekla” faktora koji oblikuju motive i prostore političkih faktora (Lemke, 2010). Odbacivanje izričitog biološkog determinizma u teoriji evolucije karakterističan je za “novi talas” biosocijalnih teorija koji je započet šezdesetih godina prošlog veka.

Osnivači moderne genetike i populacione biologije (Haldane, Wright, Fisher, Morgan, Dobzhansky), kao i neki negenetičari (Huxley, Mayr, Simpson) redefinisali su evolucionu teoriju izvršivši veliki uticaj na prirodne, ali i društvene nauke. Pod uticajem novih genetskih otkrića oni su evoluciji dali kvantitativno i genetsko značenje (Corning, 2008). Uvođenje analogije između gena i mema kao nosilaca – replikanata prirodne i kulturne selekcije (Dawkins, 1976) dovelo je do nove evolucione paradigme. U verziji pročišćenoj perspektivom o “sebičnom genu” (Dawkins, 1976) neodarvinistička teorija pripisuje evolucione šanse kompeticiji između replikatora kao ultimativnih jedinica informativnog transfera u evolutivnom razvoju (Corning, 2008). Neodarvinizam počiva na tvrdnji da su varijacije u prirodnoj selekciji neophodne i dovoljne da se objasni evolucija živih stvari (Ingold, Palsson, 2013). Adaptacija se u evolucionoj teoriji razume kao mehanizam putem kojih žive stvari preživljavaju, a celokupan proces je kontrolisan prirodnom selekcijom u kojoj

“pobeđuju” jači. Odnosi konkurencije i saradnje, uznemirenosti i agresivnosti, odnosi dominacije, formiranje hijerarhija, ksenofobija i drugi aspekti neprijateljstva i rivaliteta čine elemente (prirodnog) stanja dovodeći do evolutivne adaptacije. Shodno tome, formiranje i upornost država manje zavise od demokratskog konsenzusa ili društvene vlasti, a više od psihološki i fizički zasnovanih odnosa dominacije (Blank, Hines, 2001; Wiegele, 1979).

Zamka izjednačavanja bioloških (evolucionih) i društvenih mehanizmama, je imenovana kao *darvinitis* (Raymond Tallis, prema Stojković, 2014). *Darvinitis* demonstrira groteskno uprošćavanje evolucione biologije i društva, odstupajući čak i od originalnog Darvina, a svest o tome pojavila se uporedo sa pojavom sociobiologije, pa i ranije (*Ibid.*). Kritika negativnog uticaja neodarvinizma prevashodno se odnosi na određenu vrstu naturalističke epistemologije u tumačenju evolucije kulture uspostavljanjem analogije između gena i mema (Durham, 1991; Richerson, Boyd, 2008). Na pitanje zašto život, a posebno ljudski život ima tako višestruke forme, neodarvnistička paradigma odgovara konstrukcijom retrospektivne analize i apstraktne reprezentacije biološke evolucije (evolucija genotipa) i kulturne evolucije (evolucija kulturnih tipova) (Ingold, Palsson, 2013). Pored, kritika koje dolaze iz korpusa društvenih nauka i teorija kulture, neodarvinističko razumevanje je kritikovano sa stanovišta drugačijeg razumevanja evolucije unutar novijih interpretacija darvinističkog pristupa.

Jedan od takvih pravaca je holistički darvinizam koji pretenduje na glavnu smenu paradigme koja se trenutno odvija u evolucionoj biologiji i srodnim disciplinama (Corning, 2008). Dok klasični neodarvinistički model kooperaciji neopozivo daje pomoćnu ulogu, holistički darvinizam polazi od koevolucije kao višestrukog procesa koji se odvija od gena do ekosistema u međusobno zavisnoj koevoluciji kao sveprisutnoj pojavi u prirodi.

Drugačija perspektiva o kauzalnoj dinamici evolucije umanjuje sliku gladijatorske arene za konkurentne sebične gene insistirajući na međusobno zavisnom kompleksnom sistemu saradnje. Ona podrazumeva kooperativne simbiotičke procese i funkcionalno saodnošenje između jedinica selekcije. Kooperativne relacije i ponašanje između vrsta mogu da omoguće varijacije adaptivnih konsekvenci za učesnike u procesu selekcije. Promena evolucione paradigme uključuje ekologiju i ekonomiju u kojima preživljavanje predstavlja rezultat međugre između takmičarskih i kooperativnih interakcija (zajedno sa mnoštvom drugih faktora) (Coring, 2008).

Priznavanje simbioze kao značajnog fenomena u prirodi predstavlja glavni izvor inovacije u novom sagledavanju evolucije jer dokazuje da su saradnja i nega uobičajene u prirodi, a ne retki izuzeci. “Sinergijska hipoteza” koja pokušava da obuhvati evoluciju biološke složenosti ima duboke implikacije za društvene nauke, posebno za političku i ekonomsku teoriju. Ona postulira ideju da su međuzavisni superorganizmi odigrali veliku ulogu u evoluciji, kako u biološkom, tako i društvenom razvitku, pri čemu je nepredvidljivost uvek prisutna, bez obzira na mnoge ortogenetske evolucione teorije koje su stekle veliku popularnost.

Najoštrija kritika neodarvinističkog pristupa evoluciji objavljuje potpuni kraj njene vladavine uvodeći rekonceptualizaciju odnosa organizma sa svojom okolinom. U njoj se odbacuje razmišljanje o evoluciji kao linearnom procesu i ističe presudna važnost “međusobnog uspostavljanja odnosa” (Ingold, Palsson, 2013). Shodno tome, svaki organizam je ogroman ekosistem po sebi, a okruženje je bolje razumeti kao zonu interpretacije u kojoj taj organizam raste preuzimajući oblik i životne linije drugih organizama. „Oblici života nisu genetski ni kulturno unapred konfigurisani, već se pojavljuju kao svojstva dinamičke samoorganizacije razvojnih sistema” (Ingold, Palsson, 2013: 8). Evolucija je sam proces života, ona ne podleže unapred konstruisanim

šemama i dizajnima već je naglasak na interakcijama između bića. „Život je zadatak” a bića nisu ono što su, već ono što rade (*Ibid.*). Oblici života ljuskog i ne-ljudskog se razvijaju u celokupnoj matrici koja nije ni genetski ni kulturno konfigurisana već je ishod dinamike samoorganizacije razvojnih sistema. “Međusobna konstitutivnost” lica koja čine pojedinačne ekosisteme sposobne za samoorganizovanje u diskontinuiranom procesu razvoja relativizira društvene i biološke faktore insistirajući na međusobnim relacijama kao presudnim za samokreaciju (Ingold, Palsson, 2013).

Ovakvo shvatanje evolucije, pridružuje se jednom širem sklopu razumevanja stvarnosti koje odbacuje njeno determinističko razumevanje ističući složenost, nepredvidljivost i poljuljanost linearnih pretpostavki razvoja. Mnoštvo interakcija i slučajnosti prouzrokovanih sitnim varijacijama osporava deterministička shvatanja složenosti i zakone vezane za determinizam⁷.

One ističu samorefleksivnost i samoorganizovanje zasnovane na interaktivnim procesima koji podrazumevaju funkcionalnu otvorenost sistema. U tom smislu, se poklapaju sa promenama kauzalnih relacija i napuštanje modernističke onotologije znanja na relaciji subjekt/objekt koji postoje u opštoj teoriji složenosti delujući na principima vanredne uzročnosti ili opšte kompleksnosti i koji eliminišu deterministička razumevanja (Chandler, 2014).

Dakle, smena koja je rezultirala “društvenim okretom” u biologiji 21. veka predstavlja radikalni pomak od ključnih neodarvinističkih

⁷ Premda se u darvinizmu priznaje slučajnost koja stvara nered, paralelno sa njom deluje prirodno odabiranje koje stvara red. Besciljnost slučaja i usmerenost prirodnog odabiranja su dva glavna evolucijska faktora i oni ne samo da koegzistiraju, već i zajedno rade (Mayr, 1979, prema: Kešina, 2009: 875). U pozadini evolucije slučaj isto tako neosporan kao i spoznaja da selekcija predstavlja jedno sito koje među svim slučajnim promenama propušta samo one koje imaju prednost, koje se mogu prilagoditi (Bresh, prema: Kešina, 2009: 875).

pretpostavki dvadesetog veka (Meloni, 2014)⁸. Nova figura čoveka se pojavljuje unutar kompleksnih biosocijalnih narativa koji otkrivaju prosocijalnu prirodu ljudi predstavljajući kontrapunkt prethodnim idejama o sebičnosti kao evolucionoj osnovi društvene interakcije (de Vaal, 2006, 2009; Meloni, 2013). Jedna od ključnih dimenzija biosocijalne rekonstrukcije čoveka se odnosi na ideju društvenosti i uloge društvenih nauka u samom projektu čovečanstva uključujući oblasti kao što su neuro i bihejvioralna ekonomija i psihologija empatije (Young, 2012; Greene, Haidt, 2002; Greene, 2003; Haidt, 2001, 2007; Moll i sar., 2008a, 2008b, prema Meloni i sar., 2016).

Novi biosocijalni pristup ističe neophodnost napuštanja konvencionalnih podela između tela, uma i kulture koje su etimološki izvedene iz pojma *nascere* (biti rođen) (Ingold, Palsson, 2013). Koncept po kome se pojam prirode odnosi na ono što je dato rođenjem ili na ono što je nezavisno od ljudskih aktivnosti i stoji u suprotnosti sa “veštačkim” proizvodima čovekovog rada treba da bude zamenjen fluidnim, poroznim i fleksibilnim granicama koje nisu ni čisto društvene, ni čisto biološke (Palsson, 2010).

Biljana Stojković ističe da je *darvinitis*, uveliko kompromitovao značaj biološkog znanja za razumevanje čoveka kao biološkog, društvenog i kulturnog bića. Shodno tome, on je u većini, odbačen od

⁸ Epigenetika se odnosi na niz mehanizama koji preusmeravaju fenotipski razvoj bez promene osnovne DNK posledice. Do skoro, veliki deo polja istraživanja je bilo fokusirano na ulogu neposredne ćelijske sredine i podsticaje koji dolaze iz socijalnog okruženja u pogledu nutritivnih i psihosocijalnih stresora. Nasuprot, tome, pojavilo se polje ekološke epigenetike koje je fokusirano na toksine i druge ekološke izvore i načine na koji oni menjaju ćelijske procese. Interesovanjem koje je pomereno ka načinu na koji promene u ćelijskom okruženju mogu preoblikovati razvojne puteve, ova nauka pokreće važna pitanja o genetičkom determinizmu i evolucionoj teoriji uopšte. Epigenetska istraživanja su pokazala da stimulansi iz okruženja mogu promeniti fenotip tokom životnog toka, te da se ove promene mogu prenositi na buduće generacije. Ovakvi uvidi su izazvali neodarvinističke pretpostavke koji gen smatra doživotnim kodom. Epigenetika se smatra novom naukom koja nudi i predstavlja potpuno novi, dinamični, frekventni, i otvoreni model između okruženja, gena, ćelija, tela i zdravstvenog stanja (Guthman, Mansfield, 2012).

strane savremenih biologa i to iz tri osnovna razloga. Prvi razlog, se odnosi na činjenicu da su saznanja iz oblasti genetike ponašanja pokazala da je ukupna raznolikost podjednako, ako ne i više, određena faktorima životne sredine (zavisno od konkretne osobine) nego genima. Drugi razlog je evoluciono biološki. On uključuje evolucione pravce promene ljudskog mozga u odnosu na druge predačke vrste kao sposobnost da apstraktno misli, promišlja, izmišlja i razume kauzalnosti na osnovu kojih se stvara kultura – biologija je omogućila ljudima progresivno oslobađanje od biologije. Treći razlog, se nadovezuje na prethodni time što ukazuje na kvalitativnu razliku između pojmova biološke i kulturne evolucije (Stojković, 2014). Razumevanje da su ljudska ponašanja razložna, promišljena i oblikovana prevashodno socijalnim, a ne biološkim kontekstom predstavlja osnovu ljudskih, individualnih i kolektivnih sloboda (*Ibid.*), premda se u kontekstu biopolitičkog upravljanja ove dve sfere mogu uvek nanovo povezati kao zaobilazno uspostavljanje bio(socijalnog) determinizma.

“Zavodljivi koncepti” biosociologije koji se lako uklapaju sa mnogim postojećim idejama unutar društvenih nauka suočavaju sociologiju sa pretnjama upućenim njenom epistemološkom autoritetu koji podrazumeva novo razumevanje ljudskog i društvenog (Meloni i sar., 2016). Kritički odgovori na ovu perspektivu istraživanja (Euchner, 2001; Saretzki; Esposito, 2008) najpre ukazuju na nedovoljno posvećivanje pažnje simboličkim procesima i kulturnim obrascima tretirajući društvene pojave iz ugla njihovog usklađivanja sa prirodnim uslovima (Lemke, 2010). U želji da se životne nauke (genetika, neuronauke, epigenetika) uključe u sociološka istraživanja pojavljuju se novi rizici za “fundamentalističku” upotrebu biološkog znanja koja ispoljava kontinuiranu upornost starih determinističkih pristupa (Waggoner, Uller, 2015).

Ključni problem koji prevazilazi debate oko granica interdisciplinarnosti i "brisanja disciplinarnih granica" (Palson, 2013) vraća nas na pitanje uloge biosocijalnog kao oblika upravljanja (biopolitike prim aut.) i društvenih nauka unutar takvog režima upravljanja (Meloni i sar., 2016). Javne politike se orijentišu prema specifičnim društvenim grupama (dugotrajna izloženost patogenim sredinama) procenjujući kontigentne i često prolazne biološke razlike kao markere za nova rasna i klasna razvrstavanja. Biosocijalne koncepcije siromaštva kao obnovljena verzija nasleđivanja biološke inferiornosti ima naučno sumnjive, etički neprihvatljive i politički štetne implikacije (Katz, 2013). Svrstavanje kriminala, siromaštva i neznanja u sklop istog problema - prisutno još od ranog devetnaestog veka, ove fenomene tumači uticajem patogenih okruženja koja su svojstvena gradovima i prevashodno imigrantima. Ovi ekološki aspekti devijantnosti oblikovali su kaznene i reformske politike koje nisu davale adekvatne rezultate, a odgovor na institucionalne i reformske neuspehe pronađen je u individualnim objašnjenjima – naslednim nedostacima (*Ibid.*).

Uprkos mnogobrojnim kritikama naslednost ostaje kao žilavo objašnjenje socijalne patologije, a rečnik ekološke epigenetike je ispunjen studijama o traumama, stresu, stresorima, lišavanju, toksičnoj izloženosti, društvenoj povredi, nevolji, ožiljku, rani, ranoj nesreći koji se uglavnom odnose na siromašne ili marginalizovane društvene grupe (Meloni i sar., 2016). Regulisanje siromaštva kroz diskurs poremećaja ili mogućeg poremećaja koji se može prenositi kroz generacije (uticaj nepovoljnog okruženja na genetski zapis) ukazuje na opasnost od povratka na biološki rasizam i biološku inferiornost koja daje zabrinjavajuće pravce u kreiranju socijalnih i zdravstvenih politika. Ako pretpostavimo da je ljudska priroda biološki fiksirana, mi pretpostavljamo da su ljudi sa različitim stavovima i sposobnostima neopozivo različiti, imajući tendenciju da

lečimo razlike kao patologije (Roberts, 2011; Prinz, 2012, prema: Katz, 2013).

Istraživački dizajn mnogih biosocijalnih studija pretenduje da iz sfere neuro-nauka (neuroscience) istražuje efekte pojedinih vidova kulture (npr. kulture pohlepe) kroz modifikovanje mentalne arhitekture emocija i ponašanja (Meloni i sar., 2016). Sugerise se da nauke o funkcionisanju mozga promovišu nove režime nadzora, podržavaju moć već privilegovanih grupa i produžavaju njihovu vladavinu (Hadesan, 2002). Ova upozorenja se pozivaju na Fukoov rad i široke promene u identitetu koje čine meta-narative neuronauka uključujući transformaciju subjektiviteta (Pickersgill i sar., 2011). Javni naučni diskursi koji potiču iz neurosfere „potkrepljuju biološki determinizam” i „naglašavaju pojedinačno dejstveničstvo i odgovornost” (Thornton, 2011: 4, prema: Pickersgill, 2013: 329). Nauka, tehnologija i medicina koje uključuju “agregate aktera, diskursa i praksi utiču na funkcionisanje društva i socijalnih veza” (Pickersgill, 2013) u kojima autoritet nauke promoviše normativne režime koji nas opet vraćaju na pitanja biomoći. Pretostavke o normalnosti i abnormalnosti (režimi normativnosti) oblikovane društvenim vrednostima i uverenjima neretko predstavljaju pozadinu istraživačkih projekata mnogih biosocijalnih studija (Meloni, i sar., 2016).

Zadatak sociologije i kritičke društvene teorije se ne odnosi samo na procenjivanje granica koje društvenost odvajaju od prirodnih ili životnih nauka, već i na rasvetljavanje tačaka u kojoj se normiranje i vrednovanje života zaklanja iz (zlo)upotrebe saznanja poteklih iz prirodnih nauka kako u dominantnim političkim makro-diskursima, tako i u mikro-sociološkim odnosima moći.

II REŽIMI ŽIVOTA

Vertikalna i horizontalna zaplitanja života koja su i biološka i društvena predstavljena su u različitim “teoretizacijama života” po kojima se život često zamišlja kao stvaranje, a tada izazov postaje razmišljanje o različitim načinima konceptualizacije te aktivnosti (Pitrou, 2015). Kratko upoznavanje sa biopolitičkim i biosocijalnim perspektivama ukazuje na sve veću relevantnost biosocijalnog znanja za sociologiju i društvene nauke. Obnovljeni angažman biosocijalnog pristupa u XXI veku navodi na oprez i zahteva rešavanje brojnih izazova, kako u teoriji, tako i u praksi. Jedan od najvećih izazova se odnosi na pitanja bioupravljanja i biomoći kao procesa politizacije samog života.

Međutim, prema nekim autorima, potrebno je izvršiti dekonstrukciju koncepta života kao pomeranja iz antropologije koju karakteriše “mehaničko ponavljanje izraza koji su se skoro pretvorili u kliše (Rosov *sam život* ili Agamenov *goli život*) (Fassin, 2009). Fassin, predlaže preciziranje analitičkih kategorija koje proučavaju “život kao takav” (*life it self*) i postavljanje pitanja koja se odnose na “život kao takav” (Fassin, 2009: 46). Kontinuitet Fukoovog stava koji život tretira iz perspektive ponašanja, biomoć u smislu disciplinovanja pojedinaca, a biopolitiku kao normalizirajuću

tehnologiju populacije ispušta iz vida sadržaj života koji korespondira sa upravljaštvom kao političkom praksom (*Ibid.*). Političko i nepolitičko upravljanje i delovanje se sve više orijentiše ka pitanjima vitalne štete i patnje pojedinaca i grupa i njihovih “vitalnih” građanskih prava (biograđanstvo), (Ros, Novas, 2003). Odgovornost se ne odnosi više samo na razboritost preduzetnog pojedinca koji oblikuje svoj životni tok kroz akt izbora (Novas, Ros, 2000) već se odgovornost prema sebi implicira “telesnu” i “genetsku” odgovornost – upravljanje sopstvenim zdravljem i telesnim bolestima ⁹(Ros, Novas, 2003).

Usredsređujući se na “život kao oblik i moć, a življenje kao tretiranje odnosa između koncepta i života” (Canguilhem, 1968: 335, prema: Fassin, 2009: 47), Fasin predlaže alternativne putanje koje bi se odnosile na život kao tok događaja koji su se desili od rođenja do smrti, koji se može skratiti političkim ili strukturalnim nasiljem i koji se može produžiti zdravstvenim i socijalnim politikama. To nadalje, podrazumeva kulturne interpretacije i moralne odluke (Fassin, 2009). Život koji se živi kroz telo (ne samo kroz ćelije) i kroz društvo (ne samo kao vrste) Fasin nazva “životom kao takvim” (*Ibid.*). Puno značenje života nije ograničeno na biološki fenomen, kao što ni živa

⁹ Intenziviranje i generalizacija strategija za promociju zdravlja koje su razvijene u 20. veku, zajedno sa privatnim sektorom zdravstvenog osiguranja, povećava obaveze koje pojedinci i porodice imaju u praćenju i upravljanju sopstvenim zdravljem. Svaki građanin sada mora postati aktivan partner u težnji za zdravljem, prihvatajući svoju odgovornost da osigura sopstvenu dobrobit. Međutim, savremeni odnos između biološkog života pojedinca i doborobiti kolektiva je donekle različit (Rose, 1996). U drugoj polovini 20. veka biopolitički problemi sa minimizacijom rizika po zdravlje kroz kontrolu zagađenja životne sredine, smanjivanja nesreće, održavanja telesnog zdravlja, negovanje dece postali su bitni ne samo za organizaciju zdravstvenih i socijalnih usluga, već i za ekspertske odluke o urbanističkom planiranju, projektovanju zgrada, obrazovnoj praksi, upravljanju organizacijama, marketingu hrane, dizajnu automobila i mobilnih telefona. Razmišljanje o riziku je postalo centralno za biopolitiku. Profilisanje rizika koristi verovatnoću i epidemiološko poznavanje faktora povezanih sa većim rizikom od određenih oblika patologije razvrstavajući pojedince u grupe sa manjim ili višim rizikom od prosečnog (Rose, 2001).

bića nisu svedena na pojam populacije. Homogenizirajuće statističke kategorije kojima barata biopolitičko upravljaštvo ispušta iz vida nejednakost živećih života. U tom smislu, jedna od važnih dimenzija biopolitike je pitanje nejednakosti, biološke nejednakosti koja se može tumačiti i kao biološka vrednost. Ne radi se samo o normalizaciji života ljudi, već o odlučivanju kakvu vrstu života ljudi mogu ili ne mogu živeti (Fassin, 2009: 49). Život sam je najvažnije pitanje, a biolegitimitet¹⁰ i bio-nejednakost mnogo govore o značenjima i vrednostima koje pripisujemo životu koji se konkretno živi. Ova pitanja su povezana sa biopolitičkim upravljanjem, ali su u svojoj složenosti povezana i sa nizom drugih aspekata, kao što su biološki, biografski aspekt, pitanje supstance života i osećanja života.

Koja vrsta života se brani danas, ko treba da živi i u ime čega - to je glavno političko pitanje (*Ibid.*). Odgovori na ova pitanja su povezani sa socijalnim nejednakostima koje određuju kvalitet i dužinu života, a Fukoova normalizacija ne ostavlja prostor za takvu diferencijaciju. Ogromne razlike u životnim očekivanjima između najsiromašnijih i najbogatijih zemalja, kao i unutar zemalja “stvaraju život” koji pretpostavlja implicitne i ponekad eksplicitne izbore kakav će se život živeti i koliko dugo. Izbori u smislu zdravstvene i socijalne politike o

¹⁰ Biolegitimitet nije moć nad životom, već moć života kao takvog. Ako je Fuko prvu moć označio kao biomoć, ova druga se može nazvati biolegimitet, tj. ono što Volter Benjamin (1978) naziva “jednostavnom činjenicom života” - ona se odnosi na svetost života kao takvog. Biolegitimitet je postao ključno pitanje u moralnim ekonomijama savremenih društava. U humanitarnim politikama ljudska prava su zamenjena pravom na život, a državne intervencije koje deluju u ime vrednosti života postale su generalizovani način upravljanja (Fassin, 2009). “Pravo na zdravlje” je postalo više nego socijalno i ekonomsko, ono je civilno i političko (Greco, 2004). Ljudska bića u savremenoj zapadnoj kulturi sebe sve više shvataju u somatskim terminima – telesnost je postala jedno od najvažnijih mesta za etičke sudove i tehnike. Shodno tome, ljudska prava sada imaju biološku dimenziju, i delimično nedosledno su stekla novu vrstu “univerzalne raznolikosti” (Rose, 2001: 21). Pravna, politička i socijalna prava su prvo bila povezana sa kapacitetima i obavezama pojedinaca koji su bili elementi političkog udruživanja. A sada, čini se, svako ljudsko biće ima takva prava, jednostavno zahvaljujući svom postojanju kao biću koje pripada ljudskom rodu – to su prava i zahtevi zasnovani na biološkoj egzistenciji (*Ibid.*).

programima zapošljavanja i stanovanja, obrazovanja i socijalne zaštite nisu samo statistički podaci, već znače razlike u vrednostima koje se dodaju životu. Biopolitički režimi imaju direktne veze sa nejednakostima proizvedeći diferencijaciju koja se smatra relevantnom.

Diferencijacija ili nejednakost se pojavljuju kao posledica primene stručnih i statističkih znanja koji zanemaruju ili izdvajaju određene grupe stanovništva i imaju duboke socijalne i biološke posledice na svakodnevni život ljudi. Pitanja života kao fokus politike života nisu samo stvar diskursa, tehnologija, strategija i taktika, već pitanje konkretnog načina na koji se pojedinci i grupe tretiraju, po kojim principima i u ime čijeg morala. To ukazuje na nejednakosti i neprepoznavanje (Fassin, 2009: 57). Vrednost i značenje života potiču iz svakodnevnog iskustva društvenih dejstvenika i načina na koji savremena društva tretiraju svoje članove pripisujući različitu vrednost njihovom životu, generalno i partikularno.

Šta je život postao i šta su moguće refleksije i akcije, posebno u problematičnim situacijama, dovodi do potrebe da se istraži funkcionisanje života u problematičnim situacijama, kao i načini na koji se on strukturiše u takvim kontekstima. Koncept nazvan “režimi života” (Collier, Lakoff, 2005) konstruisan je kao analitičko sredstvo koje istražuje život u njegojoj nepredvidivosti. “Režimi života”¹¹ pokazuju kako heterogene konfiguracije posmatrane u različitim sredinama imaju zajedničku karakteristiku koju čini dinamički proces kontekstualnog, privremenog uspostavljanja specifičnog oblika moralnog razmišljanja. Oni se prizivaju i prepravljaju u

¹¹ Termin režim se ovde predlaže u smislu načina, metoda ili sistema upravljanja uključujući principe obrazloženja, vrednovanja i prakse koji imaju privremenu doslednost ili koherentnost. Takvi režimi se odnose na pitanja načina života, razumevanje i postupanje u pogledu dobra i uključenost u procese etičkog formiranja – konstituisanje subjekata, kako individualnih, tako i kolektivnih (Collier, Lakoff, 2005).

problematičnoj situaciji kao mogući vodič za akciju, pri čemu se, životu ne pristupa *a priori* ili kroz diskurse, programe, odluke i akcije (Collier, Lakoff, 2005). Koncept “režima života” kao centralno pitanje postavlja konfiguraciju etičkih problema danas. Oni ilustruju centralnost biopolitike i tehnologije u savremenim etičkim problemima i to u situaciji kada se savremeni etički diskurs može shvatiti kao niz fragmenata preživelih iz prethodnih totaliteta teorije i prakse koji su izgubili ulogu i funkciju nakon što su lišeni konteksta u kojima su nastali (Collier, Lakoff, 2005: 25). Na različitim lokacijama se nalaze oblici moralnih razmišljanja koji nisu povezani zajedničkom kulturom, ali njihove zajedničke karakteristike mogu biti analizirane u smislu preseka tehnologije, politike i vrednosti (Collier, Lakoff, 2005).

Zaključak autora je, da premda je za čitav niz kritičkih posmatrača porast biopolitike i tehnologije ključni momenat u priči o gubitku koherentnosti etičkih razloga u modernosti, čitavu centralnost biopolitike i tehnologije možemo čitati i u drugačijem svetlu. Iz antropološke perspektive, oni mogu biti istaknuti kao izvori dinamičnosti koji su od ključnog značaja za razumevanje načina na koji se danas konstituišu etički subjekti, oblici etičkog razmišljanja i praksa življenja sa poštovanjem dobrobiti (Collier, Lakoff, 2005: 25).

Biopolitičku centralnost ne treba posmatrati samo u smislu gubitka zajedničke referentne tačke za etičko obrazloženje jer se istovremeno, “politika” rekonfiguriše u partikularnim i privremenim oblicima oko problema kolektivnog postojanja vezanog za sam život (*Ibid.* 29). Život stiče novu potencijalnu vrednost o kojoj treba pregovarati u čitavom nizu praksi regulacije i kompenzacije (Ros, Novas, 2003). Tip građanstva, određeni set tehnologija vezanih za zadovoljavanje svakodnevnih potreba i skup vrednosti koja se tiču državne uprave kristalizovane u režimu života možemo nazvati kontra-politikom proizašlom iz pravog života. Ovaj oblik postavljenog

moralnog razmišljanja podrazumeva zahtev da se državni resursi artikulišu prema pojedincu i kolektivu u smislu njihovih potreba kao živih bića (Collier, Lakoff, 2005: 29). Elementi koji sadrže savremene životne probleme stoje u fleksibilnom, privremenom i napetom međusobnom odnosu koji se ne mogu više rešavati pronalaženjem racionalnog oblika delovanja u odnosu na dobro. Kontra-politika pravog života ispituje položaj sa koga se postavlja pitanje “kako živeti” u odnosu na tehnologiju i biopolitiku. Problematične i neizvesne situacije odvijaju se i rešavaju u okviru režima života – kao konfiguracija normativnih, tehničkih i političkih elemenata koji se usklađuju *in vivo*. Takvi režimi su zasnovani u odnosu na specifično razumevanje dobra, oni imaju određenu sistematičnost ili regularnost koji im daju privremenu konzistentnost ili koherentnost, ali oni ne moraju nužno imati stabilnost ili konkretnu institucionalizaciju političkog života. “Umesto toga, oni se mogu smatrati apstraktnim konvergencijama etičkog razmišljanja i prakse koji se podstiču i prerađuju u problematičnim situacijama, uzimajući različite stvarne forme” (Collier, Lakoff, 2005: 31). Ovde, nije reč o jednostavnom negiranju univerzalnosti normativnih filozofskih tvrdnji, nasuprot sticanju detaljnog znanja o lokalnim specifičnostima, izdvojenim kontekstima, kao i razumevanju posebnih praksi i ponašanja dejstvenika. Reč je analitičkom aparatu koji ima mogućnosti da uhvati heterogene akcije i prakse koje potiču od vitalnih procesa života izazivajući stalno kombinovanje i rekombinovanje (kontra) političkih, normativnih i socijalnih mikro-procesa. Pojam kontra-politike predstavlja “strateški preokret” precizirajući vrednosti biopolitičkog režima koji dovodi do isključenosti pojedinih grupacija (koje su diferencirane prema biopolitičkoj hijerarhiji nejednakosti). Kontra-politika se pojavljuje kao neka vrsta reakcije na efekte državnih projekata društvene modernosti kao određeni režim živćih orijentacija kolektivnih težnji koje su artikulisane u političkom prostoru (Collier, Lakoff, 2005).

Veze između ovih postavki ne počivaju na zajedničkom kulturnom polju, zajedničkoj društvenoj logici, one nisu ograničene teritorijalnim granicama, političkim strukturama, jezikom ili zajedničkim iskustvom. Režimi života ukazuju na heterogene i privremene veze koje su sazdane od zajedničkih problema življenja za aktere. Kritičko angažovanje koje nudi analitički okvir “režima života” ne podržava pokušaj uspostavljanja čvršćih osnova etike kroz upućivanje na zajedničku tradiciju ili zajednički *telos*. Kritička tačka stupanja u savremene etičke probleme ne odbacuje vrednosti etičkog diskursa danas, već umesto toga, rešava konkretne implikacije ovih problema u politici i praksi življenja (*Ibid.*)

Različite vrednosti ljudskih života, odluke o tome ko može određivati te vrednosti čine deo politike života, a kritička promišljanja o tome šta su novi oblici i ko su nosioci novih pastoralnih vlasti tiču se svakodnevnih sudova, vokabulacije, tehnika i postupaka različitih profesionalaca koji su upleteni u etiku i etopolitiku (Rose, 2001).

Međutim, kao što smo videli, pitanja življenja u različitim problematičnim kontestima (koji nastaju u prostorima u kojima se biopolitika i politika života razdvajaju) rešavaju se uspostavljanjem režima života kao specifičnih i privremenih operativnih konfiguracija. Sam biološki život je ušao u domen odlučivanja i izbora, on je postao izvor etičkih sudova ulaskom u doba vitalne politike, biološke etike i genetske odgovornosti (Rose, 2001). Svi načini, da se ta činjenica ospori ne doprinose razumevanju načina na koji su vitalni procesi postali regulatorni i zašto je to tako. Može li se pretpostaviti da su alternativne i kontra-politike moguće u okviru biotehnološke paradigme?

Pretpostavka je da se unutar biopolitike mobilišu vidovi otpora i otpornosti koji se pojavljuju kao refleksija, akcija i otpor u odnosu na dominantnu regulaciju života. Život koji se pojavljuje kao objekat

biopolitičkog dominatnog upravljačkog režima istovremeno produkuje sredstva suprotstavljanja, tranzicije i transformacije politike koja ga reguliše. Biodruštvenost se nudi i kao perspektiva za drugačije razumevanje društvenih i kulturnih problema, sticanje novih veština, međusobno povezivanje ili (ponovno) povezivanje sa prirodom?

Centralnost života i mogućnost organizacije života posredstvom ne-ljuskih dejstvenika (Mangiameli, 2013: 153) vodi nas ka konceptima koji uključuju režime života sagledane kroz otpornost i težnju da se oni oblikuju prema promociji socijalne i ekološke pravde. Ovaj pozitivni diskurs otpornosti je usmeren na osnaživanje života nasuprot omoćavanju života koji se, kao takav, pojavljuje kao duboko nejednak za sve. Teži se otpornosti kao snazi za život, a ne kao moći za preživljavanje.

III OTPORNOST

Otpornost se u širem smislu, odnosi na sposobnost ljudi, zajednica i većih socijalno-ekoloških sistema da se oporave i da se reorganizuju u susretu sa spoljnim stresorima, sposobnost pojedinaca da održe stabilnu ravnotežu ili da se prilagode u susretu sa traumom, gubitkom ili nedaćama (Luthar i sar., 2000; Bonanno, 2004). U takvim vremenima krize, sloma ili reorganizacije postojeći i potencijalni izvori otpornosti dolaze do izražaja i to daje razloge za identifikovanje, izgradnju i očuvanje izvora otpornosti koji su kritični za oporavak od krize (Walker i sar., 2002).

Koncept otpornosti koji se razvio iz dva različita izvora, psihološke otpornosti preuzete iz dečije psihologije (Garmezy, 1971; Masten, 2001; Werner, 1995; Luthar, 1991; Rutter, 1994) i otpornosti materijala koja potiče iz inženjerske prakse (Rankine, 1820-72), kasnije je najznačajnije razvijen u okviru ekološke i socioekološke teorije sistema koja je naglasila adaptibilnu dimenziju otpornosti (Holling, 1973; Perrings, 1998). Otpornost socijalno-ekoloških sistema identifikovala je četiri faktora koji su kritični za podsticanje otpornosti tokom promene i reorganizacije, a to su: učenje kako živeti sa promenom i neizvesnošću, negovanje biološke i kulturološke

različitosti, kombinovanje različitih vrsta znanja u učenju i stvaranje mogućnosti za samoorganizovanje (Folke i sar., 2002).

Centralna ideja ovog koncepta je zasnovana na prepoznavanju i aktivaciji snaga, sposobnosti i resursa koji pojedincima ili kolektivima omogućavaju da se suoče sa trajnim ili privremenim okolnostima rizika i traume. Otpornost se odnosi na kapacitet individue ili entiteta da se izbori sa stresom, oporavi i nastavi da se razvija u novim okolnostima (videti: Pavićević, 2016a).

Pojam otpornosti je jedna od najvažnijih istraživačkih tema u kontekstu postizanja održivosti (Perrings i sar., 1995; Kates i sar., Foley i sar., 2005). Važno je naglasiti da, otpornost nema samo jednu definiciju ili jedno razumevanje, već ima različita disciplinska značenja i funkcije, čak i unutar jedne discipline (Brand, Jax, 2007). Konceptualna jasnoća i praktična relevantnost su kritički ugroženi ovom raznovrsnom i razuđenom upotrebom, jer se termin koristi dvosmisleno i veoma široko. Heuristička, metaforička i normativna dimenzija kojima je redefinisani i proširen koncept otpornosti ometa operacionalizaciju i primenu otpornosti stvarajući konfuziju unutar same teorije otpornosti. U tom smislu, otpornost se može sagledati kao “granični predmet” ili “premošćujući koncept” između prirodnih i društvenih nauka koji može biti primenjen u različitim varijacijama specifičnih nacionalnih i internacionalnih konteksta (Brand, Jax, 2007). Ovaj “hibridni koncept” (Brand, Jax, 2007) obraća se ljudima u biološkom i ekološkom smislu identifikujući ekosisteme sa socijalnim sistemima. Tako otpornost postaje “granični predmeti u okviru nauke i tehnologije, on označava termin koji olakšava komunikaciju preko disciplinarnih granica stvaranjem zajedničkog vokabulara (Brand, Jax, 2007).

Međutim, granični predmeti mogu koordinirati različite grupe bez konsenzusa o njihovim ciljevima i interesima – te i ako su otvoreni za interpretaciju i dragoceni za različite naučne discipline ili naučne

grupe, oni mogu biti veoma korisni kao sredstvo komunikacije u cilju premošćavanja jaza između nauke i politike (Eser, 2002, Cash i sar., 2003, prema: Brand, Jax, 2007). Održivost graničnih predmeta potiče od njihove neodređenosti i savitljivosti što ih čini politički uspešnim i sposobnim da pomire različite interese. Inherentna ambivalentnost otpornosti kao graničnog predmeta može imati negativne i pozitivne posledice u smislu naučnog napretka i političkog uspeha (*Ibid.*).

Dakle, tokom vremena koncept otpornosti se razvija u sve složeniji i ambivalentni koncept, a kritike koje se upućuju njegovoj prekomernoj i raznovrsnoj upotrebi, takođe, predstavljaju složenu analizu dominantnih političkih diskursa koji su prožeti strategijom otpornosti. Takve kritike polaze i od dekonstrukcije novih oblika neoliberalnog upravljaštva u poznom kapitalizmu ukazujući na koncept otpornosti kao na pogodno kategorijalno oruđe u sprovođenju takvih politika. U osnovi, biopolitička upotreba koncepta otpornosti je najšire kritikovana da deluje u pravcu pasivizacije i depolitizacije subjekata u odnosu na upravljačke interese (Dombrowsky, 2010; Chandler, 2014; Joseph, 2013; Neocleous, 2013; Walker, Cooper, 2011; O'Malley, 2010; Zebrowski, 2009).

Okolnosti u kojima nepredvidljivost i dinamika promene složenih socioekoloških sistema osporavaju determinističke koncepte i mogućnost planiranja događaja, otpornost se pojavljuje kao "kontinuirano putovanje koje nam pomaže da definišemo problem i razvijemo solucije koje će ublažiti goruće probleme kroz adaptaciju, inovaciju i saradnju" (Clarke, 2017).

Naglašavanje različitih dimenzija otpornosti u okviru različitih disciplina i teorija (ranjivost, adaptabilnost, samoorganizovanje, samoeфикаsnost - aktivacija, umreženost, veština, kompetencija, otpor) čine koncept fluidnim i podložnim različitim interpretacijama. Nameće se pitanje šta je suština otpornosti? Da li je reč o praznoj

ljušture u koju se može utisnuti najrazličitiji sadržaj ili konceptu koji sadrži drugačiju ideju o drugačijem tretiranju života?

Odgovori su, svakako, povezani sa pitanjima života i preživljavanja te se koncept otpornosti nužno povezuje sa biopolitikom ili "politikom života" (Fuko, 2005). Sa tog stanovišta, upotreba otpornosti je podvrgnuta kritikama koje je sagledavaju kroz prizmu biopolitičke raspodele moći i kontrole, ali i podržana pristupima koji je sagledavaju kao pozitivan kapacitet u individualnoj i socijalnoj transformaciji. Konačnu ocenu o značaju i smislu koncepta otpornosti je teško doneti, ali kritičko promišljanje i stalna diskusija o njegovoj upotrebi, kao i zloupotrebi, omogućava da se kroz neprekidno preispitivanje osvetljavaju njegova ograničenja i potencijali, kao i neophodnost ili suvišnost njegove primene.

Kritika koncepta otpornosti ima još jedan izvor, a to je normalizacija diskursa rizika i straha - normalizacija ideje da živimo u „vremenu krize“ (Randalls, Simon, 2017: 38 u: Chandler i Coffie, 2017). Shodno tome, brzo i rasprostranjeno prihvatanje koncepta otpornosti se može razumeti kao odgovor na dominaciju diskursa rizika. Pored rizika i traume kao njihove uparene suprotnosti pojavljuju se otpornost i blagostanje. Neoliberalni kontekst povezuje traumu i otpornost sa traženjem odgovora na pitanje kako (ne zašto) neki pojedinci, grupe i društva prežive nesreće i različite poremećaje, dok drugi to ne mogu (Pavićević, Bulatović, Ilijić, 2019).

Logika preživljavanja, ulaganje u život i promocija života čine stožerni element koncepta otpornosti dovodeći ga u direktnu vezu sa konceptima biopolitike i biomoći kao mrežama moći koje su svojstvene globalizaciji kapitala i globalnom liberalnom upravljanju (*Ibid.*). Prakse koje su delatne na horizontu preživljavanja, više pripadaju "pastoralnoj dimenziji moći" i više se obraćaju "živim jedinkama" nego "civilnim subjektima" (Abeles, 2014: 182). Te žive jedinke razvijaju subjektivitet koji je postavljen kao centralna tačka

opstanka, uključenosti/isključenosti ili integrisanosti u vladajući režim. U takvoj poziciji pojedincu je ponuđena otpornost – kao sposobnost da preživi ili da živi. Ova važna razlika potiče od različitog tumačenja adaptacije i (nejednakih) mogućnosti u suočavanju sa nevoljom. Nejednake mogućnosti povlače pitanje o postizanju i razvijanju otpornosti koja omogućava socijalnu pravdu usred postpolitičkog pejzaža koji marginalizuje alternativne glasove, pojavljujući se kao pristup koji skreće pažnju sa pitanja pravde, moći i alternativnih delovanja (Coaffee, Chandler, 2017: 387). Delovanje biomoći na nivou subjektiviteta zamućuje dosadašnje linije antagonizama (javno/privatno, država/civilno društvo, moć/otpor, gore/dole, mi/oni). Otpornost kao strategija koja usmerava ponašanje ljudi podmećući individualnu odgovornost spram budućih pretnji (preventivu) preporučuje se kao najbolji način da se izbegne puna cena neminovne štete, pa čak i kapitalizovanje štete. U tom smislu, dobrobit pojedinaca, domaćinstava ili šireg društva se postižu ulaganjem u otpornost kao princip osnaživanja koji je zasnovan na obuci, refleksiji i osećanju dužnosti da se bude zdrav, produktivan, spreman i odgovoran.

Kompatibilnost neoliberalnog principa uslovljene slobode izbora uočava se u pozivu i obećanju otpornosti koja ljudima daje slobodu da žive. Otpornost koncipira „život koji vredi živeti“ pretvarajući ograničenja u prednost isticanjem afirmativne dimenzije otpornosti koja otklanja strah. Istovremeno, totalitet nesigurnosti i katastrofe na kojima je zasnovan diskurs otpornosti generiše strah i zebnju. Osnažujuće i oslobađajuće dejstvo otpornosti kao “preuzimanja sopstvene sudbine u svoje ruke” u stalnoj je koliziji sa činjenicama da je sloboda navodna, da su subjektivni postupci ograničeni “kontrolisanom autonomijom” (Jakola, 2015). To je način na koji funkcioniše biopolitička vladavina, ne prisiljavanjem ili

disciplinovanjem, već radom kroz “tehnologiju sopstva” (Foucault, 1988).

Perspektiva preživljavanja izmenila je prakse i predstave (Abeles, 2014), a otpornost postaje osnova za subjektivno bavljenje neizvesnošću i nestabilnostima koje generiše savremeni kapitalizam u skladu sa dominantnim karakteristikama savremene države (Pavićević, Bulatović, Ilijić, 2019). Međutim, ni Fuko koji je najjasnije video posledice koje nastaju kada sam život postane predmet politike bio je kontradiktoran u stavu da li biopolitika može biti okrenuta životu kao pozitivna afirmativna politika života, ili smrti kao negativna, katastrofalna politika smrti. Dvosmislenost potiče od činjenice da je suverena moć nad životom i smrću, zamenjena biomoći koja služi interesu života, istovremeno razvijajući nezamisliva sredstva razaranja i uništenja života (Lemke, 2011).

Razdvajanje života koji vredi živeti (produktivnog života) od devalviranog života (neživećeg života) određen je ocenom “vrednosti života” evaluacionim konceptom koji uključuje normativne i vrednosne kriterijume. Značenje sloma ili štete je takođe određeno tim kriterijumima, kao i raspoloživim mogućnostima da se kriza prevaziđe jer su one nejednako distribuirane u društvu. Prevazilazeći odrednice društvene nejednakosti, koncept otpornosti operiše na planu subjektivnog, afirmišući i mobilizujući unutrašnje, pozitivne snage pojedinca da se izbori sa nevoljom. Direktna intervencija je u neoliberalnoj (biopolitičkoj) vladavini preusmerena na podsticanje specifičnog tipa subjektiviteta, na podsticanje samoodgovornosti i samoregulacije pojedinaca u skladu sa interesima neoliberalne vladavine (Rose, 1999; Rose i sar., 2006). Vladavina se odnosi na praksu koja podrazumeva nadzor vlasti nad subjektima kroz njihovo bogatstvo, nesreće, bolesti, rizike, tela, duše, navike, emocije. Logika biomoći je fokusirana na transformaciju subjektivnosti sazdane od distribucije senzibiliteta, uticaja, želja, orijentacija i materijalnosti

naše misli (Chien, 2013). Produžetak biopolitike ogleda se u okretanju afektivnosti¹².

Da li to podrazumeva zaključak da su se svi konflikti i borbe preselili na teren subjektiviteta koji će biti, ili neće biti otporan da ih preživi? Ako je tako, onda se i izvori otpora i transformacije mogu tražiti u subjektivitetu koji će otpornost razvijati kao potencijal za pozitivnu transformaciju, kao mogućnost da se ona osnaži kroz solidarnost, saradnju i povezivanje (Pavićević, 2016). Međutim, solidarnost je osporena u strukturama neoliberalizma koje ruše kolektiv i stavljaju naglasak na pojedinca izolovanog od zajednice. Solidarnost je izgubila socijalnu vrednost (Bourdieu, 1998). Ona je kao ideja kompromitovana homogenizirajućim, organskim, zajedničkim i isključujućim pogledom na svet. Ipak, ostaje pitanje da li se okvir solidarnosti mora posmatrati kao kolektivna unifikacija ili može značiti i pokušaj povezivanja političkih i drugih razlika (Kelly, Kelly, 2017). Život u isprepletenom svetu nudi kao najbolju nadu mogućnost proširivanja naših identiteta, interesa i etosa međusobne povezanosti – nadu u kultivisanje velikodušnosti (Connolly, 2014, prema: Kelly, Kelly, 2017: 18).

Da li “život po sebi” (*life it self*) koji se sada razume kroz pojmove samoorganizacije, morfogeneze i rekombinacije (Dillon, Reid, 2009) pruža mogućnosti koje izmiču novim tehnologijama sopstva i da li se može identifikovati otpornost kao inovativno, kreativno i alternativno osnaživanje i povezivanje koje izmiče disciplini biomoći (posebno

¹² Moderne forme biomoći usmerene su na afektivne telesne kapacitete. Afektivnost se sagledava kao molekularna telesna promena i uključuje tehnologije koje mogu razumeti i manipulirati neprimetnom dinamikom afekata (Clough, 2007). Posebno su digitalne i molekularne tehnologije saveznice oživljavanja neuronauka bihejviorizma (npr. u istraživanjima potrošnje i brendiranja) (Anderson, 2010). “Bioposredovano telo” (biomediated body) (Clough, 2008) može biti posredovano, organizovano i eksperimentisano tehnikama novih medija, informacionim tehnologijama i psihofarmakologijom (Cooper i sar., 2005, prema: Anderson, 2010: 31).

kada se ima u vidu otelovljenje discipline u sferi osećanja i afekata)? U tom smislu, se snaga života priziva kao način da se odupre i determiniše alternativna produkcija subjektivnosti (Hardt, Negri, 2009).

Vratićemo se na režime života i njihovo svojstvo da mimo ili unutar biopolitičkih projekata deluju razvijajući vrednosne i moralne konfiguracije u praksi života koja se opire nametnutim rešenjima, posebno u problematičnim situacijama. Dinamičnost iskazana kroz termin režim, postiže određeni stepen stabilnosti kroz samo-organizovanje i uspostavljanje alternativnih režima. Međutim, to nas opet dovodi do interpretacije otpornosti kao socijalno-ekološke kategorije ili paradigme za analizu socijalno-ekoloških sistema (Brand, Jax, 2007) koja podrazumeva sposobnost socijalno-ekoloških sistema da se prilagode i oblikuju promene učeći da žive sa nesigurnošću i iznenađenjem (Folke, 2003; 2006).

Šokovi i poremećaji se apsorbuju pre nego što sistem promeni svoju strukturu i identitet putem promene varijabli i procesa koji kontrolišu ponašanje (Gunderson, Holling, 2002: 4). Pojam koji ćemo uključiti kao faktor ili svojstvo otpornosti koji otpornost usmerava prema ciljevima sagledanim izvan biopolitičkih linija upravljanja jeste ljudsko delanje.

Heterogene prakse i akcije kroz koje se ispoljava otpornost kao „vitalni životni proces” (Collier, Lakoff, 2005: 31) ukazuje na značaj ljudskog delanja koje može biti “izvan ili na distanci” (Toscano, 2004) u odnosu na logiku biomoći. Novi načini života se konstantno pojavljuju kreirani između meteža svakodnevnog života sazdanog od neuhvatljivih afekata i kontrasnog pojma biomoći koji život sagledava kao „predmet-metu” specifičnih tehnika i tehnologija moći. Tenzija između ove dve verzije načina na koji su život i moć povezani ne sme isključiti uticaj biopolitike na afektivni život individua i kolektiva kao objekta-mete i uslova modernih formi biomoći (Anderson, 2010).

Međutim, život ne može biti totalno „integrisan u tehnike upravljaštva i administriranja, on im konstantno izmiče“ (Foucault, 1978: 143, prema: Anderson, 2010: 29). Afirmacija singularnosti življenja i odbijanje pokušaja da se uspostavi „prekid“ u životu po referencama normi (normalizacije discipline, normalizacije biopolitike, mobilnih normi sigurnosti ili univerzalnih ekonomskih normi) predstavlja jedan od načina da se prevaziđu odnosi rivaliteta i kompeticije. Istraživanje specifičnih formi kooperacije i asocijacija koje karakterišu produktivne aktivnosti u „stvarnoj konkretnosti života“ mogu biti ograda od zajedništva koje sledi ekstrakciju viška vrednosti iz sveobuhvatnog života (Anderson, 2010: 41).

U tom smislu, se i otpornost može preokrenuti ka podsticanju autonomnih kapaciteta ljudi da prevaziđu traume i nevolje od čega je prvobitna ideja i potekla.

Otpornost kao krovni koncept može biti efikasan ukoliko se otpornost vrati svom prvobitnom principu pružanja otpora kroz elastičnost, prilagodljivost, samounapređivanje, kreativnost, solidarnost i saradnju, kroz uvažavanje balansa između unutrašnjih promena (adaptacija, samoorganizovanje, samounapređivanje) i spoljašnjih promena (neizvesnost, rizici, šokovi). Izbor između transformacije i adaptacije kao pitanje slobodnog autonomnog delanja podrazumeva da subjekt nije sveden na nivo pukog prilagođavanja promenama na koje ne može da utiče i koje ne može da promišlja i menja ukoliko želi da preživi (Pavićević i sar., 2019).

Shodno tome, otpornost ne mora da bude mesto projektovanja, porcenjivanja i razvrstavanja života na vredan (onaj koji vredi živeti) i neživeći život (onaj koji se održava), već koncept koji će osnažiti ljude da delaju u različitim okolnostima podižući lične sandarde. Oni se ostvaruju uprkos neadekvatnom stanju životne sredine ili promenama koje se odvijaju nasuprot njima (Hitlin, Elder, 2007, prema: Pavićević, 2016b). Ako se otpornost artikuliše kao pasivizacija

u adaptaciji na bilo kakav život takva interpretacija podriva bilo koju smisleni osnovu za delanje (Michelsen, Vradi, 2014). U tom slučaju, se delanje ograničava na osnovne zadatke preživljavanja bez obzira na ličnu, socijalnu, ekonomsku ili ekološku krizu sa kojom se ljudi suočavaju (Evans, Reid, 2014). Ohrabreni pesimizam koji je ukorenjen u neoliberalni diskurs otpornosti ne dopušta promenu raspodele moći, obeshrabruje otpor ili pojačava uslove ranjivosti koji obeshrabruju mogućnosti ljudskog delanja (Kelly, Kelly, 2017). Razvijeni kontekst nemoći suprotstavlja otpornost pojmu ljudskog delanja. Međutim, ideja otpornosti kao ideja oporavka i podržavanja delatnog kapaciteta ima potencijal da pobudi nadu, skrene pažnju na mogućnosti povezivanja ljudi između sebe (i ljudima širom sveta), kao i povezivanja sa prirodnim sistemima.

Da li je ovako pobuđena nada samozadovoljan odgovor kratkog dometa kojim se izbegavaju izazovnija pitanja koje fokus na otpornost odbija da prizna (Klein, 2014, prema: Kelly, Kelly, 2014)? I ako prihvatimo složenost i težinu okolnosti, nada, osnaživanje i obnavljanje pozitivnih mogućnosti i dalje ostaju neophodni i nezamenljivi za različite vidove ljudskog delanja koje odbija da se povuče u nekritičku adaptaciju, već predstavlja pokušaj povratka osećanja individualnog i kolektivnog putem proaktivnosti u teškim okolnostima (Kelly, Kelly, 2017).

Ljudsko delanje je sazdano od intencionalnosti, individualne strategije za akciju, mašte i njene vizuelizacije (Bandura, 2001; 2006). Samoreaktivnost je proces u kome ljudi uspevaju da izaberu, regulišu i održavaju pravac aktivnosti uz sposobnost usklađivanja misli i dela Posmatrano iz ugla koncepta otpornosti ljudsko delanje kao aktivnost usmerena ka ostvarivanju prosperitetnih i svrsishodnih ciljeva u budućnosti odvija se u nepovoljnim i rizičnim okolnostima sadašnjosti.

Treba imati u vidu, da prevazilaženje teškoća u sadašnjosti podrazumeva veći utrošak energije i resursa pojedinca koji mogu dovesti do smanjenja energije, elana i imaginacije u planiranju budućnosti što potencijalno dovodi do strategije prečica ili "lakših izbora". U tom smislu, otpornost se ogleda u sposobnosti pojedinca, da uprkos iskustvu nevolje u prošlosti ili suočavanju sa nevoljom u sadašnjosti, sačuva veru u budućnost i mogućnost ostvarivanja konstruktivnih planova u budućnosti koji ne moraju podrazumevati ciljeve sopstva kao preduzetničke vrednosti¹³.

Transfer sa kolektivnog na individualno osnaživanje usmeren je na individualnu snagu, a mera u kojoj će se ona ispoljiti ipak zavisi od socijalnog i kulturnog okruženja čiji je zadatak da prepozna i podrži individualni potencijal usmeravajući ga ka pozitivnom raspletu i razvoju (Pavićević, 2016a: 84).

Kada se pođe od tvrdnje da su bez obzira na globalne uzroke "sve katastrofe lokalne" (Masten, Obradović, 2008) može se reći da je sva ljudska otpornost lokalna i da ona potiče od postupaka pojedinaca i malih grupa ljudi koji su u međusobnim odnosima podstaknuti adaptivnim sistemima ljudskog života i razvoja (Tidball, Krasny, 2014), ali i transformativnim kapacitetima koji uključuju distancu i otpor. Od makro-diskursa koji otpornost promovišu kao novu strategiju vladanja (moći) vraćamo se na mikro-procese kao raspršene i heterogene interakcije između otpora i moći u kojima otpornost (snaga i delanje) predstavlja sposobnost za prevazilaženje

¹³ Pod preduzetničkim sopstvom se podrazumeva subjektivitet neoliberalizma koji obavlja određenu ulogu ili se ponašanje koje je nije poslušničko, već je samoispunjavajuće (Rose, 1999; Rose i sar., 2006). Biti slobodan je obaveza koja nije suprotna zahtevima vladavine, naprotiv sloboda kao izbor, autonomija, samoodgovornost, i obaveza da se maksimizira svoj život kao vrsta preduzeća je glavna strategija neoliberalne vladavine (Rose i sar., 2006). Ljudski kapital podrazumeva maksimiziranje svoje vlastite vrednosti, a stalno poboljšavanje i samoupravljanje obezbeđuje opstanak u uslovima fleksibilnog i nestabilnog tržišta (Olssen, 2006).

unutrašnje i spoljne nevolje uz pomoć faktora koje okruženje može da prepozna i ponudi.

Moralna otpornost

Koncept otpornosti kao ideja o oporavku i reorganizaciji nakon krize predstavlja raskrslu na kojoj se ukrštaju individualni i društveno-ekološki nivoi delovanja. Istraživanje ove raskrslu (Masten, Obradovic, 2008) treba da uspostavi vezu između individualnih i socijalno-ekoloških faktora otpornosti i da ih usklauuje sa lokalnim kontekstom. Otpornost se odnosi na sposobnost oporavka ili zdravo prilagoauvanje izazovima, stresu, nedaćama ili traumama. Jedna od psiholoških definicija otpornosti “uključuje kreiranje smisla života, iako je život ponekad bolan ili apsurdan, hrabrost da živimo u potpunosti uprkos inherentnom bolu i uzaludnosti” (Bartone, 2006, prema: Ruhston, 2016: 112). Iz perspektive zajednice ili sistema, otpornost je definisana kao sposobnost entiteta (organizacija, zajednica, regiona) da predvidi, odoleva, apsorbue, reaguje, prilagodi se i oporavi od uznemiravanja (Carlson i sar., 2012, prema: Ruhston, 2016: 112). Ono što je zajedničko individualnoj i kolektivnoj otpornosti jeste to, da je reć o procesu očuvanja svrhe i integriteta koji uključuje samoeфикаsnost, nadu i suoćavanje (*Ibid.*).

Ukrštanje individualnog i socijalno-ekološkog nivoa u jaćanju otpornosti za prevazilaženje krize podrazumeva podršku koja proistiće iz meauljudskih odnosa saradnje i solidarnosti, kao i podsticanja aktivnosti koje oporavak ćine kreativnim i inovativnim procesom uz pomoć “seta relacija koji su ukorenjeni u etiku brige” (Boke, 2017). U tom smislu, pojam ugroženosti ili krize moćemo proširiti i na ona stanja ili situacije kojima se izazivaju, lome ili

degradiraju etički aspekti življenja, poprimajući aktivne i hronične oblike moralne deregulacije i propadanja.

Etički izazovi u okolnostima neizvesnosti i uznemirenosti koji proizlaze iz sukoba između konkurentskih vrednosti i obaveza, definišu moralnu otpornost “kao kapacitet pojedinca da održi ili obnovi integritet kao odgovor na moralnu složenost, zbunjenost, uznemirenost ili zastoj” (Rushton, 2016). Moralna otpornost je evaluirajući koncept fokusiran na sposobnost i spremnost da se iskažu i preduzimaju ispravne i dobre akcije u sučeljavanju sa nevoljom i njenom moralnom/etičkom prirodom (Lachman, 2016).

Moralna otpornost je kao i drugi oblici otpornosti izgrađena na ideji o suočavanju sa nedaćom, ali je posebno usmerena na moralne aspekte života u kojima je centralna pažnja posvećena integritetu (Earvolino Ramirez, 2007; Mealer, Jones, 2013). Jačanje kapaciteta za moralnu otpornost usmereno je ka pitanjima moralne patnje i dizajniranju strategija za ublažavanje njenih štetnih posledica (Rushton i sar., 2017).

Pitanja zašto neki ljudi mogu da se kreću kroz etičke dileme i moralne izazove bez dubokog osećanja beznada i predaje, takođe, se odnose na moralnu otpornost. Koji su to individualni kapaciteti i kvaliteti koje oni poseduju? Šta ih podržava da nađu smisao u situacijama kada sve izgleda besmisleno? Kako transformisati ova iskustva u iskustva koja podstiču obnovu i rast (Rushton, 2016: 111)?

Kao što skup individualnih otpornosti ne čini ukupnu društvenu otpornost (Masten, Obradovic, 2008), tako ni individualna moralna otpornost sama po sebi neće pomaći organizacione odluke, strukture i procese koji poboljšavaju ugroženi integritet. Međutim, organizacije čine pojedinci, pa se perspektiva stizanja do kritičnog praga moralno otpornih pojedinaca unutar kolektiva i organizacija nudi kao postizanje rezultata u širem cilju promene kulture. Strategije za

bavljenje moralnim nesrećama su do sada bile fokusirane na izgradnju veština u donošenju etičkih odluka, rešavanje sukoba, interdisciplinarnoj saradnji, medijaciji i etičkoj konsultaciji, što sve predstavlja parcijalna rešenja i još uvek nedovoljne pokušaje u borbi sa posledicama moralne uznemirenosti i patnje (Rushton, 2016).

Moralna otpornost je koncept u izgradnji koji uključuje elemente psihološke i društvene otpornosti i od kojih se razlikuje po svojoj usredsređenosti na moralne aspekte ljudskog iskustva, složenost moralnih odluka, obaveza i odnosa i neizbežnih moralnih izazova koji pokreću savest, izazivaju zbunjenost i moralnu uznemirenost (*Ibid.*). Faktori (podizači) moralne otpornosti su opisani kao posebno osećanje da je život smislen u svim uslovima, sposobnost upravljanja moralnim stresovima i moralna hrabrost. Moralni integritet podrazumeva moralnu osobu u celini, jer njen moralni identitet uključuje osećanja, misli i ponašanje koji su vođeni unutrašnjim zahtevom za samodoslednošću i samonadilaženjem (Blasi, 1984, prema: Pavićević, 2016a: 155).

Moralna otpornost se definiše kao kapacitet pojedinca da održi ili obnovi svoj integritet kao odgovor na moralnu složenost, konfuziju, uznemirenost ili neuspeh, kao izbor načina na koji će se odgovoriti na etičke izazove, dileme, neizvesnost i prepreke u cilju minimiziranja patnje i dostizanja više svrhe (Rushton, 2016). Izbor između dobra i zla, delanja i neaktivnosti uslovljen je mnoštvom elemenata koji su povezani u dinamičnoj složenosti ljudskog postojanja. Centralni aspekt ljudskog postojanja predstavlja razvoj moralne ličnosti kao slobodne i odgovorne prema slobodi izbora koja joj je data kao umnom biću (Pavićević, 2016a).

Moralno rasuđivanje neminovno reflektuje razumevanje socijalne hijerarhije i prakse koja se razmatra kao fer ili nefer od strane pripadnika neke kulture (Turiel, 1978). Svest o nejednakosti i nepravdi uporedo sa opozicijom i otporom čini deo svakodnevnog

života ljudi. Mnoštvo načina na koji su povezani moralni, socijalno-konvencionalni i lični domeni ukazuje da moralnost počiva na centralnom sudu o dobrobiti, pravdi i pravima koja se shvataju kao važna i neophodna i individualnoj borbi sa moralnim pitanjima u socijalnom životu ljudi (Killen, Smetana, 2014).

Konceptualizacija moralnosti se odnosi na koncepciju o tome šta je fundamentalno važno za ljudska bića. Centralna vodilja u ljudskom životu je odgovornost u izboru i rezonovanju (Sen, 2009). Osnovna moralna premisa u ovom pristupu je da svakog pojedinca treba tretirati kao osobu (bez obzira na njegovo mesto u socijalnom prostoru). Dugoročne rizične situacije imaju trajne reperkusije, izazivajući bol koji pogađa ljude, a koji se često previđa. Poreklo i legitimitet ljudskog resantimana i besa, ozbiljnost njihovog angažmana i kompleksnost njihovog moralnog posvećivanja se moraju uvažavati kao faktor rizika i otpornosti. Sudovi i ponašanja različitih ljudi i grupa u društvu uključuju diskontinuitete, otpore, opozicije, subverzije i zaista duboko uvažavanje da ljudi širom sveta imaju svoje lične ciljeve, zahteve, prava, autonomiju, kao sopstveno shvatanje prava i pravde (Wainryb, Rechhia, 2014).

Konstatacija da briga i poštenje nisu organizovane karakteristike društvenih odnosa, već da su to pre, sila i dominacija, može imati centralno značenje za razumevanje adaptacije na spoljašnji društveni svet. Hronična izloženost društvenom nasilju i nepravdi i učešće u društveno sankcionisanom nasilju je povezano sa različitim remećenjem sposobnosti ljudi da vide smisao svog moralnog delanja, kao i moralno delanje drugih (Pavićević, 2016a). U takvim okolnostima, moralne konflikte i greške ljudi pokrivaju građenjem ograničenih moralnih univerzuma. U tim zatvorenim moralnim sistemima samo oni i članovi njihove grupe reprezentuju moralne dejstvenike čije su akcije vođene specifičnim ciljevima, namerama, verovanjima i emocijama (Wainryb, Rechhia, 2014).

Tako debalansirano, polarizovano i partikularizovano značenje moralnog delanja teži da olakša međusobnu agresiju i iznese težinu ponavljajućih krugova rizika i nepravde. Međutim, sistematsko nasilje i nepravda su povezani i sa rizikom i sa otpornošću koji stoje *vis-a-vis* socio-moralnih razvojnih procesa. Oni se ispoljavaju u kompleksnim i raznolikim načinima koji zavise od partikularnih socijalnih i političkih realnosti u specifičnim kulturnim kontekstima (Rechhia, Wainryb, 2011).

Život u sredinama sa rasprostranjenim nasiljem i nepravdom dovodi do dugoročnih ishoda koji utiču na socijalno-moralni razvoj. Mladi i odrasli podjednako percipiraju svoju autonomiju i prava kao često i nepravedno ograničene, kao i limitiranost pristupa ekonomskim i socijalnim dobrima. Sistematska diskriminacija, marginalizacija i obespravljenost u društvu ima niz negativnih konsekvenci kao što su mentalne bolesti, pad poverenja u druge i pojačano nasilje. Sa druge strane, izloženost nevoljama može imati i pozitivne ishode kao što su mudrost i personalna snaga (Masten, Wright, 2010) što otpornost čini kapacitetom nadilaženja ograničenja, a ne kapacitetom za podnošenje ograničenja.

Etika otpornosti nije zasnovana samo na problematizovanju individualne odgovornosti, ona vodi subjekta u sopstvenu transformaciju, lični razvoj i samosvest. Uobičajena zabluda oko moralne otpornosti je da su otporni ljudi optimistični rutinski i da ne doživljavaju negativne emocije (Rushton, 2016). Ono što ih razlikuje se pre odnosi na njihove samoregulativne sposobnosti koje onemogućavaju negativnim emocijama da ih preplave i sposobnosti balansiranja uma i emocija u situacijama koje ih izbacuju iz ravnoteže. Nije reč o moralnoj neosetljivosti i kalkulisanoj moralnim integritetom, već o sagledavanju izazova i odbijanja da se patnja poriče što se ogleda u „katastrofalizovanju“ (preranom proglašavanju

negativnog ishoda) ili mentalnom i emocionalnom distanciranju (Rushton, 2016).

Moralna otpornost uključuje proces aktivacije koji priznaje složenost etičke situacije i teži pronalaženju etički moralnog kompromisa u kreiranju različitih načina da se u određenoj situaciji sačuva moralni integritet.

Identifikovanje izvora otpornosti za ljude koji su suočeni sa promenama uključujući sposobnost prilagođavanja i transformacije, ključni su za blagostanje ljudi, njihove zajednice i životnu sredinu (Tidball, Krasny, 2014). Izvori otpornosti u teškim vremenima koji ljudima omogućavaju da stanje beznada i konfuzije zamene pozitivnim emocijama koje su preduslov za oporavak, kao i napredak, pokazuju da pozitivna značenja i osmišljavanja mogu biti najmoćnije poluge za kultivaciju pozitivnih emocija tokom kriza (Fredrickson i sar., 2003).

Odnos čoveka sa prirodom i njegovo upravljanje prirodom u socijalno-ekološkom razumevanju otpornosti upućuje na ove procese kao izvore individualne i društvene otpornosti u haotičnim periodima nakon konflikta ili katastrofe (Tidball, Krasny, 2014).

Hibridnost otpornosti – za i protiv sociobiloškog koncepta

Integrirani koncepti predstavljaju sisteme znanja koji se formiraju u odnosu na dinamiku upotrebe životne sredine i resursa, stavova i etičkih sistema u koje su uključeni ljudi i priroda (Berkes i sar., 2002). Aktivnosti koje povezuju individualne, lokalne i makro nivoe jačanja otpornosti mogu biti sagledane kao samoorganizovane akcije u kojima je povezivanje čoveka sa prirodom u interakciji između humanih i nehumanih sistema pretpostavka olakšavanja i

osnaživanja nakon katastrofe, bilo da je ona lična ili kolektivna. One povezuju nauku o individualnoj otpornosti sa širom teorijom i istraživanjima ekoloških sistema (Masten, Obradovic, 2008).

Kao što smo već videli, koncept otpornosti je kao ideja preživljavanja i oporavka od nepovoljnih i kriznih događaja i stanja, kritikovan zbog normativnih i vrednosnih dimenzija inkorporiranih u makropolitčki diskurs neoliberalne vladavine. Suština kritike koncepta otpornosti se odnosi na njegovo svojstvo prilagodljivosti, afirmativnosti i odsustvo preispitivanja i razrešavanja različitih vidova i izvora nejednakosti. Premeštanje odgovornosti na pojedinca (disciplina sopstva) opterećeno je činjenicom da su i pretpostavke otpornosti nejednako distribuirane u društvu.

Sa druge strane, žestoke kritike otpornosti kao hibridnog koncepta potiču od bioloških komponenti koje ga smeštaju u polje biosocijalnog. Počecemo sa uobičajenim kritikama koje su upućene socijalnom darvinizmu i biološkom determinizmu. Kao što je već rečeno, njihova suština se odnosi na konzervativne tendencije naučnog objašnjenja društvenih nejednakosti i političku upotrebu naučnih saznanja (politika drugim sredstvima) koje pružanju naučni legitimitet društvenom poretku i društvenim nejednakostima. Nesumnjivo, da bliskost ideje otpornosti sa logikom preživljavanja (neetičko svojstvo biološke evolucije) povezuje koncept otpornosti sa biosocijalnim pristupima, ali sa i njihovom različitom interpretacijom.

Pojednostavljeni principi socijalnog darvinizma koji se prepoznaju u sloganu da najotporniji preživljavaju, kritički se tumače kao način da se društvene nejednakosti fiksiraju i izbegnu pitanja socijalne i ekonomske pravde i ekstremno nejednake raspodele moći. Otpornost se pojavljuje kao etički i politički ideal, neka vrsta transformacije iskaza koji je formulisao Fridrih Niče — “ono što me ne ubije učiniće me jačim”, u maksimu: “trebalo bi biti jači” (Neocleous, 2013). Snaga

se razume kao fleksibilnost koja je suprotstavljena rigidnosti, a suština poruke je da umesto da se sprečavaju loši događaji treba biti optimalno spreman na izazove. Recikliranjem svih vrsta odnosa moći koji su inherentni kapitalizmu (klase, rase, patrijarhat), budućnost se određuje u perspektivi katastrofe koja odgovara zahtevima kapitala i države, a to kolonizuje čovekovu imaginaciju podstičući je da otpornost sagledava samo u pozitivnom smislu (Neocleous, 2013).

U samoj kritici koncepta otpornosti upućene ehu socijalnog darvinizma ogleda se problematična interpretacija Darwinove evolucione teorije, koja se neopravdano izjednačava sa načelima imperijalnog kapitalizma - nasilne borbe za resurse u kojoj pobeđuju najjači. Shodno tome, centralni biološki koncepti kao što su prirodna selekcija ili diferencijalna reprodukcija bile su "Darvinove" teme koje su se koristile kao ushićene društvene parole (od kojih je opstanak najjačih bića bio najpopularniji) kao jednostavna propaganda u kojoj su preovladavale autoritarne implikacije biološkog determinizma (Sloan Wilson, Johnson, i sar., 2016).

Novije naučne diskusije ukazuju da je socijalni darvinizam podložan dugoj istoriji zloupotrebe i jednostrane interpretacije koja ga je dovela do statusa "kontaminiranog termina" u akademskoj zajednici (Sloan Wilson, Johnson, i sar., 2016). Ovaj termin je korišćen kao pežorativan izazivajući utisak da je teorija evolucije opasnija od drugih teorijskih okvira u formulaciji javnih politika. Kao posledica takve zloupotrebe došlo je do višedecenijskog sprečavanja i usporavanja upotrebe evolucione teorije u razumevanju i poboljšavanju ljudskog stanja (Novoa, 2016). Pri tome se, gubilo iz vida da je Darwinova teorija evolucije koncept borbe postavila kao višeslojan pojam koji se pojavljuje u "velikom metaforičkom smislu" uključujući, kako konflikte, dominaciju, brutalnu pobedu, zavisnosti, šanse, tako i koadaptaciju i suživot. Istoričari su potcenili alternativni diskurs "biologije mira" koja je izvedena iz Darwinovih ideja

kooperacije i njegovih predviđanja da će čovečanstvo verovatno evoluirati u višu, etičku i mirniju fazu istorije. Darwin je duboko verovao da će i biologija i kultura doprineti tome. Vrlina simpatije o koju je Darwin isticao je “jedna od najplemenitijih vrlina kojom je čovek obdaren i koja će se na kraju proširiti na sve osetne stvari” (Darwin, Sloan Wilson, Johnson, 2016: 8). To nam govori da, razvoj nauke i njen odnos sa postojećim političkim i ideološkim konceptima i režimima zahteva oprez i kritičku analizu selektivnog prisvajanja pojedinih naučnih sekvenci i zaključaka.

Povezivanje nauke sa društvenim razvojem prilagođavalo je Darwinove evolutivne ideje ciljevima aktuelnih politika iz prošlosti koje su čuvale društvene pozicije privilegovanih braneći ih tako što su nauci nametali racionalnost koja je opravdavla njihovu moć (Novoa, 2016). U tom svetlu, socijalni darvinizam predstavlja potpuno skretanje od Darwinovih ideja, istovremeno pružajući argumente za veoma važno polje opreza kada je u pitanju politička apropijacija naučnog znanja kao pružanje legitimiteta idejama određenih političkih projekata.

Suprotno politički interpretiranim parolama socijalnog darvinizma, Darwinova evolucionarna teorija je ponudila divnu demonstraciju ljudskog jedinstva i raznolikosti, jasnu dijagnozu greške pravljenja fiksiranih identiteta, kako bioloških, tako i društvenih (Novoa, 2016). Nove biosocijalne teorije evoluciju sve više opisuju i razumeju kroz delovanje prosocijalnog ponašanja (Melon i sar., 2016). Na planu društvenih odnosa, takođe dolazi do pomeranja u razumevanju lične autonomije koja od samozadovoljne nezavisne individue inklinira ka relacionoj autonomiji. Ona poseduje izrazito intersubjektivistički karakter, ona se uči od drugih i sa drugima, pri čemu uvažavanje drugog čini pretpostavku sopstvene autonomije (Anderson, 2014: 138).

Ujedinjavanje društvenih i prirodnih nauka je davalo naučni kredibilitet društvenim naukama uključivanjem populacione biologije i statistike, a filozofija je za uzvrat preuzela sociobiološku istinu o ljudskoj prirodi, čime se “utemeljuje” etičko carstvo u vrednostima izvedenim iz biologije (Segerstrale, 2000). Borba za sprečavanje negativnih implikacija biologije i izbegavanje “Darvinovog buldoga” (Henry, Huxly, prema: Segerstrale, 2000) podrazumeva rad na društvenom nivou i obrazovanju koje kritički preispituje pridavanje političkih vrednosti znanjima iz biologije.

Društvena korist od naučnih istraživanja je višedecenijski predmet kritike oponenata sociobioloških teorija koji ukazuju na problematičnost naučnih modela kada se nađu izvan laboratorije. Naučne (ne u potpunosti dokazane pretpostavke) su izlazile u društvenu javnost koja je određivala šta je pozitivna, a šta negativna agenda. Osnovna linija razdvajanja dva tabora u dugotrajnoj biosociološkoj kontroverzi ima veze sa fundamentalno različitim uverenjima o prirodi nauke i to sa moralnog i političkog aspekta. Oluja koja je nastala oko sociobiologije se mogla opisati kao primer politike vođene naučnim sredstvima (Segerstrale, 2000).

Ideje teorije evolucije u sociobiološkim perspektivama, o delimično nasleđenim, a delimično stečenim načinima ponašanja koja mogu biti pogođena prirodnom selekcijom, ali i društvenim i kulturnim uticajem, a pri tome imaju svojstva biološkog gena (Wilson, 1975) žestoko su osporavana i bila predmet duge naučne rasprave (Allen i sar., 1975; Lewontin i sar., 1984; Segerstrale, 2000). Zanimljivost i aktuelnost ove rasprave potiče od značaja i metafizičke privlačnosti pitanja o ljudskoj prirodi, moralnosti i slobodnoj volji (Segerstrale, 2000). Definisanje sociobiologije kao “sistemskog proučavanja bioloških osnova za svako društveno ponašanje” (Wilson, 1975) pomerilo je fokus sa “ekološke” i kulturalističke paradigme na biološko-genetska objašnjenja ljudskog ponašanja, pa

čak i kad je reč o polnim ulogama, agresivnosti i religioznim verovanjima. Takve vrednosti su imale plemenit cilj da se obezbedi budućnost čovečanstva i života na Zemlji, da se donesu mudrije odluke i brigom o raznolikosti života na zemlji zaustavi kultura samouništenja. Međutim, genetska podloga za brojne ljudske osobine se tumači i kao dobra podloga za legitimisanje socijalnog statusa kroz zagovaraje biološko-determinističkog pogleda na čoveka i prirodu - odbranu društvene nejednakosti kao prirodnog stanja stvari.

Još važnija, posebno za naše razmišljanje o otpornosti, jeste kritika Vilsonovog sociobiološkog postuliranja adaptacije. Duboko konzervativna politika, sadržana je u Vilsonovoj ideji divne adaptacije po kojoj, ono što postoji je adaptivno, ono što je adaptivno je dobro, dakle sve što postoji je dobro (Gould, Lewontin, 1979). Razumevanje moderne evolucione teorije je i ovde prevedeno u jednu neopozivu adaptaciju svim ispoljavanjima ljudskog socijalnog organizovanja (Allen i sar., 1975). Kritika "vulgarne adaptacije" i antiadaptacionizam koji se bori sa moralnu i političku istinu ukazuje na pogrešnu postavku biološkog „najboljeg sveta” kao ideje da je za društvo najbolje postuliranje podrške za društveni *status quo*. Istina je da se evolucija često odvija kao prirodna selekcija koja je odgovorna za razlike između vrsta, ali je takođe istina da značajni deo evolutivnih promena ne stvara najbolji od svih mogućih svetova (Lewontin, 1981).

Prikaz kontroverzi sociobioloških pristupa značajan je za koncipiranje otpornosti kada se imaju u vidu optužbe da je koncept otpornosti, zapravo, apologija adaptivnosti ili veličanje preživljavanja prilagodljivih koji, u krajnjem, podspešuju biopolitičke komponente upravljačkih režima koji otpornost konstruišu u kontekstu biomoci.

Međutim, zapažanja koja upućuju na evolucijsku prošlost teže izbegavanju zamki dihotomije ljudske prirode (Reardon i sar., 2009). Vilson sociobiologiju smešta u okruženje u obliku "biofilije" u sklopu

jedinstvenog znanja koje predstavlja koevolucija gena, uma i kulture (Wilson, 1984). Za Vilsona, moralna načela izvučena iz vrednosti prirode predstavljaju ideju novih moralnih orijentira za putanju u budućnost čovečanstva, a evolucijska biologija preuzima ulogu novog povezivanja čoveka i prirode. Cilj njegove epistemološke portage za ujedinjenjem prirodnih i društvenih nauka u krajnjoj liniji služi moralu i praktičnom cilju upravljanja Zemljom kao celinom (Wilson, 1984). Evolucijska perspektiva povezivanja biofilije i otpornosti zasnovana je na predispozicijama ljudskog nasleđa koje su prisutne i danas, uprkos njihovoj ograničenoj relevantnosti za moderne ljude (Gullone, 2000). Adaptivni sistemi za pozitivno ljudsko prilagođavanje i razvoj upućuju na biološku i kulturnu evoluciju koja se mora razmotriti i navesti da promoviše otpornost (Masten, Obradovic, 2008).

Vilsonov pojam biofilije vodi ka restauraciji vrednosti prirode (Tidball, 2014) koje prihvatamo kao deo razvijanja pozitivnog aspekta otpornosti. Povezivanje sa životom i prirodnim procesima je deo naše evolutivne prošlosti, privlačnosti ka onome što je živo i vitalno. Biofilija je atrakcija i pozitivno osećanje koje ljudi imaju prema određenim staništima, aktivnostima i objektima. Vilsonova ideja je da su ljudska percepcija, razmišljanje i ponašanje u mnogim slučajevima vođeni iracionalnim psihološkim mehanizmima koji su prošlosti bili adaptivni uključujući i odnose sa drugim vrstama.

Vrednost koju im pripisujemo i danas je pod uticajem istorije ekoloških odnosa koji su se razvijali tokom ljudske evolucije. Sociobiloška perspektiva biofiliju delimično posmatra kao evolucionarni proces koji podleže prirodnoj selekciji (Wilson, 1975; 1984). Te vrednosti ili pretpostavke su određenoj meri urođene i odabrane, a ljudski um pretpostavlja kontakt sa prirodom i samo sa tim kontaktom se može normalno razvijati. Sa gubitkom direktnog kontakta sa drugim vrstama dolazi do psihičke deprivacije i

degradacije ljudskog uma, te on poziva ne samo na prepoznavanje ljudskog kontakta sa drugim vrstama već i priznavanje psihološkog i etičkog nasleđa koje su ljudi stekli tokom evolucije sa drugim delovima biosfere. Proučavanje ljudske evolucione ekologije u etičkom sistemu ljudskog društva može se pripisati trećem nivou istraživanja o istoriji životne sredine koji se bavi projekcijom odnosa društva i prirode prema ideološkom ustrojstvu društva (Worster, 1988). Jedan od glavnih ciljeva u Vilsonovoj pretpostavci o biofiliji je kako obezbediti prijateljsko ponašanje ljudi i razmišljanje o drugim vrstama u skladu sa urođenim kognitivnim i emocionalnim tendencijama koje se razvijaju u kontaktu sa prirodnim okruženjem na donekle predvidljiv način (Wilson, 1984). Ljudski um je generalno fokusiran na “život i životne procese” (*Ibid.*).

Razvoju pravila i obrazaca ljudske spoznaje tokom procesa evolucije nije doprinelo samo abiotičko ili socijalno okruženje već i biotički, drugi organizmi. Prema Vilsonu, vrednosti koje pripisujemo prirodi su urođene, imanentne i duboko usađene u ljudima. Adaptivne kognitivne i emocionalne reakcije ne nestaju ni u sredinama bez signala koji aktiviraju ove reakcije – bez drugih organizama. One utiču na naše “razmišljanje o prirodi, pejzažu, umetnosti, mitopeji i pozivaju nas na novi pogled na ekološku etiku” (Wilson, 1993: 32). Ta etička pravila u odnošenju sa prirodom koja su se razvila kroz prirodnu selekciju ne odgovaraju današnjim ekološkim uslovima jer se priroda više ne pojavljuje kao beskonačni resurs.

Podržavanje konstruktivnih tendencija koje čuvaju i štite život, zdravlje ljudi i sistem biodiverziteta Vilson preporučuje u vidu preporuka za podsticanje motivacije za očuvanje prirode. On tvrdi da je čest i direktan kontakt sa prirodnim objektima normalan i neophodan za razvoj mozga i tako promoviše lokalne biodiverzitetske

studije kao sredstvo za dobijanje osnovnog emocionalnog i moralnog obrazovanja.

Vilsonove, sociobiološke teze o evolucionoj prirodnoj selekciji u odnosu na prirodno okruženje su takođe osporavane zbog implicitnog biološkog determinizma ove teze (Kitcher, 1987). Iako su odjeci dogmatizma i biološkog determinizma žestoko kritikovani, važno je napomenuti da Vilson i njegovi saradnici govore i o urođenoj i o naučenoj komponenti biofilije, sugerišući da se biofilija razvija kroz proces evolucije genske kulture (Sideris, 2003, prema: Tidball, 2014: 61).

IV

OD CRVENE KA ZELENOJ ZONI

Dinamika otpornosti podrazumeva dva različita smera, a to su adaptacija i transformacija. U nekim okolnostima oporavak nije moguć bez transformacije. Shodno tome, za razliku od inženjerskog pojma otpornosti, društveni pojam otpornosti podrazumeva normativne i vrednosne komponente. Socijalnoekološka otpornost, kao i društvena otpornost, inkorporira specifične kulturne i društvene vrednosti, povećavajući stepen normativnosti (Brand, Jax, 2007).

Socijalnoekološka primena otpornosti povezuje društvene i ekološke sisteme, smatrajući fundamentalnom greškom odvajanje ljudskih i prirodnih sistema kao nezavisnih (Anderies i sar., 2006). Međutim, u poslednje vreme ona se sve više shvata kao perspektiva i način razmišljanja bez jasne definicije, kao zamišljeni skup ideja o tome kako interpretirati složene sisteme (Anderies i sar., 2006). Otpornost postaje vodič za problematične situacije (post-traumatične, postkonfliktne).

Funkcionisanje otpornosti u društveno-ekološkom smislu kao hibridnog koncepta društvenih i ekoloških nauka (Brand, Jax, 2007) razlikuje otpornost kao osnaživanje koje može biti pozitivno kada je

društveni sistem u poželjnom stanju koje bi zajednica želela da održi, zatim otpornost koja pozitivno deluje u negativnom stanju kada se okruženje urušava usled katastrofalnih događaja (obnova u pozitivno stanje) i na kraju, negativnu otpornost koja funkcioniše kao održavanje nepoželjnog stanja koje se ne menja i opisuje se kao začarani krug siromaštva, kriminala i zapuštanja stanovništva i prostora (Tidball, Krasny, 2014). U ovom razlikovanju otpornosti normativna i vrednosna dimenzija otpornosti kao društvenog koncepta je neosporna, a o odnosu između pozitivne i negativne otpornosti se može diskutovati sa različitim aspektima nejednakih globalnih i lokalnih pozicija i raspodela moći, kao i dometa koncepta otpornosti u stvarnoj transformaciji postojećih odnosa.

Međutim, sagledavanje otpornosti kao pozitivne snage koja prati kolaps sistema, kao i definisanje “crvene zone” ima za cilj pokretanje praksi koje pozitivnu otpornost promovišu u pravcu razvijanja individualnih i kolektivnih kapaciteta za izlazak iz spirale negativne otpornosti. U tom smislu, otpornost pored sposobnosti samoorganizacije (Levin, 2005; Olsson i sar., 2004) podrazumeva i sposobnost samoobnove koja je otvorena i za adaptaciju i za transformaciju.

Stanja i situacije koje odlikuje nepodnošljivost privremenih ili trajno uznemirujućih udara u odnosu na koje je potrebno ispoljiti otpornost u literaturi su označeni terminom “crvena zona”. Termin “crvena zona” datira od prve polovine dvadesetog veka kada je upotrebljen da označi zonu u Francuskoj uništenu u Prvom svetskom ratu, da bi kasnije je bio korišćen za obeležavanje nesigurnih ratnih područja, uslove bezakonja, genocida, neprijateljske i kontamirane zone. Termin “crvena zona” se odnosi na višestruke postavke (prostorne i vremenske) koje mogu biti okarakterisane kao potencijalno ili manifestno neprijateljske ili opasne uključujući situacije izazvane prirodnim katastrofama, terorističkim napadima ili

ratom (Tidball, Krasny, 2014). Unutar crvenih zona žive ljudi za koje crvena zona predstavlja poremećaj ili narušavanje njihovih individualnih, porodičnih i društvenih obrazaca života. Međutim, crvena zona može predstavljati prostore u kojima žive ljudi koji su se adaptirali na život u takvim okolnostima i uspostavili režime života koji funkcionišu, održavajući patologiju crvenih zona u dužem vremenskom periodu. U tom smislu, se intervencije u crvenim zonama razlikuju u pogledu, kratkoročnih (hitne humanitarne akcije, povratak stabilnosti, rekonstrukcija) i dugoročnih ciljeva (implemetiranje javnih politika koje razvijaju institucije civilnog i demokratskog društva) (Tidball, Krasny, 2014).

Konceptualni okvir koji predstavljaju crvene i zelene zone omogućava šire implikacije okretanja ljudi prirodi u vreme nesreća i katastrofa. Ulogu koju priroda igra u situacijama preživljavanja, pretnje gubitka života i integriteta i njena uloga u obnavljanju morala pojedinca i zajednice, povezana je sa zajedničkim planiranjem obnove koji vode izlasku iz spirale negativnih krugova propadanja. Primeri gde se zajedničko obnavljanje odnosi na uzgajanje nečeg živog i zelenog dala je transformativne efekte kao dokaz o ulozi ozelenjavanja u podsticanju otpornosti na više nivoa.

Ozelenjavanje crvenih zona kao odgovor životne sredine koji je u suprotnosti sa katastrofom predstavlja napor u upravljanju zajedničkim resursima kao sredstvo obnove i podsticanje reintegracije. Odnos između čina ozelenjavanja i drugih komponenti socijalno-ekološkog sistema na kojima počivaju ove akcije povezuje različite nivoe - individualne, društvene i ekosistemske kroz razvijanje otpornosti. Normativna i vrednosna dimenzija otpornosti u sklopu koncepta ozelenjavanja pomiruju i vraćaju u fokus prvobitne ideje o otpornosti kao postojećoj snazi i fleksibilnosti pojedinaca i grupa koje se mogu razvijati kroz proces kultivacije, razvijanja pozitivnih kapaciteta, njihove aktivacije, solidarnosti i saradnje.

Povezivanje znanja o otpornosti u ljudskom razvoju (Masten i sar., 1990) i otpornosti u socijalno-ekološkim sistemima (Walker i sar., 2004) može biti od koristi u rešavanju različitih katastrofa velike razmere, kao što su pandemija, etnički sukobi, ratovi i prirodne katastrofe u kojima se međusobno zavisni adaptivni sistemi, na više nivoa, od ćelijskog do globalnog suočavaju sa uništenjem (Masten, Obradovic, 2008).

Ogromne teškoće sa kojima se ljudi suočavaju nakon katastrofe, na prvi pogled obeshrabruju ideju da se bavljenje jednostavnim činom baštovanstva, sadnjom drveća ili drugim aktivnostima ozelenjavanja mogu pojaviti kao značajni za sticanje i razvijanje otpornosti. Ipak, postoje uverljivi primeri ljudi zatečenih krizom koji su ilustrovali korist od terapijskih osobina kontakta sa prirodom i uloge ozelenjavanja u ublažavanju traume i velike pomoći u procesu oporavka (Miavitz, 1998; Hewson, 2001).

Opšta korist od terapije hortikulture povezana je sa vrednošću zelenih prostora i restorativnih okruženja (Hartig, Staats, 2003) i ublažavanjem trauma ili nelagodnosti (Ulrich, 1983; Kaplan, Kaplan, 1989). U većini istraživanja praksa hortikulture terapije sprovedena je u individualnoj terapiji. Prelazak na "ekološki" pristup uključio je istraživače iz oblasti sistemskih terapija koji su predložili alternativnu strategiju za isceljenje sprovedene na kreativan način u prirodi. Ova strategija se odnosi prema životnoj sredini, ne samo kao okruženju, već kao prema partneru u procesu (Berger, McLeod, 2006).

Kombinovanje individualne i sociokološke otpornosti ogleda se u povezivanju koje kreće od pojedinaca, ka grupi ljudi, naselju i zajednici u ostvarivanju kontakta sa prirodom. Taj pokret ka prirodi kreće od sopstvene volje, neke vrste samopropisane terapije (Tidball, 2014). Reč je o procesu povezivanja individualne otpornosti sa adaptivnim funkcionisanjem većih društvenih sistema i mreža, kao što su susedstva ili socio-kulturni sistemi (Masten, Obradovic, 2008).

Otpornost se ovde osnažuje međuzavisnošću i afinitetom ljudi prema živim sistemima (Wilson, 1984, prema: Tidball, 2014: 55). Ako pogledamo na šta se ljudski život prilagodio u tome možemo videti tragove i izvore ljudske otpornosti (Tidball, 2014).

Međutim, neki autori tvrde da postoje značajni dokazi koji ukazuju da su se ljudi savremenim načinom života previše udaljili od onoga na šta su se prilagodili (Gullone, 2000). Različiti (primarno proizvedeni) sistemi koji olakšavaju ljudsku otpornost, posebno u postkatastrofalnim kontekstima teško da će biti direktno dostupni tokom odvijanja katastrofe (komunikacija, transport, proizvodnja i dr.). Međutim, takođe, postoji lista sistema koji olakšavaju otpornost, posebno nakon katastrofe, a to su lokalno dostupni biološki i ekološki sistemi, podsistemi i komponente od najmanjih do najvećih, od najjednostavnijih do najsloženijih (Tidball, 2014). Struktura i dinamika svih živih organizacija, od proteina i ćelija do društava i ekologije otelovljuje njihovu evolucionu istoriju i sećanje koji otpornost usmeravaju u pravcu kompulzivnosti življenja i života (Kurakin, 2007; 2009, prema: Tidball, 2014: 55). Kontakt i angažovanje oko prirode, prizivanje hitne biofilije čini važan skup interakcije između čoveka i prirode koji priziva i demonstrira otpornost (Tidball, 2014). Veze koje se uspostavljaju u ljudsko-prirodnim interakcijama i različitim komponentama između međuzavisnih sistema na različitim nivoima, mogu biti kritični izvor otpornosti nakon katastrofe.

Restorativni potencijali u povezivanju afiniteta ljudi prema ostatku prirode jačaju otpornost i proces oporavka nakon krize, kroz stvaranje restorativnog okruženja u kojima se poštuju sve vrednosti i benefiti koji potiču iz prirode (Kellert, 2005). Ovime se odbacuju uski materijalistički i ekonomski pogledi na ljudske interese i prepoznaje se široki raspon vrednosti koje proizlaze iz međusobnog odnosa ljudi i prirode. U njih spadaju emocionalna povezanost, intelektualna

kompetencija, iskustvo lepote, zdraviji moralni kompas i svet trajnog značenja i odnosa (Kellert, 2005).

Skorije studije su pokazale da aktivnosti u zelenim prostorima mogu smanjiti nasilje u porodici, ubrzati vreme oporavka, smanjiti stres, poboljšati fizičko zdravlje i dovesti do kognitivne i psihološke koristi za pojedince (Ulrich, 1984; Kaplan, Kaplan, 1989; Hartig i sar., 1991; Sullivan, Kuo 1996; Faber Taylor i sar., 1998; Wells, 2000; Donovan i sar., 2011) i za populaciju u celini (Hartig i sar., 1991).

Pojedina istraživanja su pokazala da prisustvo i uticaj drveća u urbanim sredinama može podstaći osećanje sigurnosti i smanjiti kriminalitet, što doprinosi socijalnom blagostanju. Nasuprot mišljenjima da vegetacija utiče na prikrivanje pri izvršenju kriminalnih radnji i time podspešuje kriminalitet u gradskim oblastima sa gustim zelenilom, pokazalo se da određeni tipovi uređivanja zelenih površina (stabla sva visokim krošnjama, travnati i cvetni zasadi) dovode do prevencije kriminaliteta u gradskim sredinama (Kuo, Sullivan, 2001). Aktivno učešće u programima sadnje drveća dovodi do poboljšanja teritorijalnosti zajednice (Dwyer, McPherson, Schroeder, Rowntree, 1992), a saznanja o efektima ozelenjavanja ukazuju na smanjenje kriminaliteta, neaktivnosti i poboljšanja bezbednosti (Hynes, 1996; Lewis, 1980; Littman, 1996; Garvin i sar., 2013; Bogar, Beyuer, 2015).

Samoorganizovani oblici upravljanja zelenim površinama u gradovima (Tidball, Krasny, 2007) predstavljaju manifestacije društvene i ekološke memorije koje se mogu instrumentalizovati kroz socijalno učenje da bi se podstakla socijalnoekološka otpornost nakon krize i katastrofe (Tidball i sar., 2010). Dobrobit obnavljanja zelenih područja i (samo)kreiranje restorativnih sredina povezuje društvenost i biologiju identifikujući duboki ljudski afinitet ljudi za druga živa bića i duboku vezu ljudi sa prirodom koja je ukorenjena u ljudskoj biologiji (Kellert, Wilson, 1993).

Ozelenjavanje se odnosi na aktivnosti ljudi koji rade sami, ili češće sa drugima u svojoj zajednici u obnovi lokalnih socijalnoekoloških sistema kroz aktivnosti kao što su baštovanstvo u zajednici, šumarstvo u zajednici i poboljšanje staništa za divlje životinje i vodenu biološku raznolikost (Tidball, Krasny, 2007). Činjenica da su primeri ozelenjavanja izvor i demonstracija otpornosti kroz koje se prekidaju kulturne, klasne i nacionalne granice, ima važne implikacije za postkonfliktne i postkatastrofične politike. To je ilustrovano slučajevima prevazilaženja intezivnih rasnih sukoba okretanjem vrtnim zajednicama u Liberiji i Južnoj Africi (Holder, pog. 32 u: Tidball, Krasny, 2014), političkim sukobima u Gvatemali (Winterbottom, pog. 30), katastrofama nastalim u vezi sa prirodnim nepogodama na Haitiju (Pierre Louis, pog. 3) i Nju Orleansu (Tidball, pog. 20). S obzirom na to, da se ekološki odgovor često javlja spontano u uslovima nakon konflikata i katastrofa, postavlja se pitanje kako bi se ovakve inicijative i naponi mogli iskoristiti širom, međunarodnom obnovom u razvojnim planovima koje bi sponzorisle međunarodne organizacije, donatori i nevladine organizacije (Tidball, Krasny, 2014).

Na koncu, koncept otpornosti povezujemo sa konceptom režima života, kao dinamičkog procesa uspostavljanja heterogenih konfiguracija koje u problematičnim situacijama kreiraju jedan oblik moralnog rasuđivanja kao vodiča za akciju koji nije unapred dat (Collier, Lakoff, 2005). Režim života podrazumeva provizornu i privremenu konfiguraciju normativnih, tehničkih i političkih elemenata koji se usklađuju sa situacijama koje predstavljaju etičke probleme – to jest, situacije u kojima se postavlja pitanje kako živeti. Privremena konzistentnost i koherentnost upravljanja koja uključuje principe rezonovanja, vrednovanja i prakse koji se odnose se razumevanje dobra i uključeni su u procese etičkog formiranja - konstituisanje subjekata i individualnih i kolektivnih (*Ibid.*). Oni se

mogu opisati i kao samoodržive interakcije koje su orijentisane na uspostavljanje i funkcionisanje života u problematičnim okolnostima, kao ciklusi koji "hrane" sami sebe i stalno pojačavaju jedni druge (Varis, 1999). Njihovi efekti i pravci mogu biti negativni i tada govorimo o začarnim ili opasnim krugovima otpornosti ili pozitivni, kada predstavljaju pozitivne cikluse ili krugove vrline (*Ibid.*).

Ozelenjavanje kao intervencija ima efekat razčaravanja negativnih, zlih ciklusa, ne kroz sprovođenje upravljačkih planova koji iz različitih razloga nisu u stanju da uspostave regulaciju problematičnih okolnosti (najčešće usled povezivanja i distribucije lokalnih i globalnih centara moći), već kroz razvijanje zajedničkih resursa, kroz zajedničke napore koji život promovišu kroz saradnju i kultivaciju ljudskih i prirodnih kapaciteta. Spirale koje vode konfliktima, nestašici, siromaštvu i kriminalu razvijaju negativnu otpornost koja održava stanje zapuštenosti vodeći daljem propadanju. Pretpostavka je da se dinamični procesi režima života koji prizivaju i oblikuju moralno rasuđivanje kao mogući vodič za akciju (Collier, Lakoff, 2005), mogu biti posredovani biofilijom kao ponuđenim smerom za ostvarivanje koherentnog i konzistentnog razumevanja zajedničke vrednosti života i vrline koje pruža šansu za izlazak iz spirale negativne otpornosti.

Osećanje osnaživanja kroz biofiliju može igrati ulogu u transformaciji sistema začaranog kruga omogućavajući prelazak u alternativni ciklus koji vodi do reorganizacije i ponovnog rasta (Tidball, Krasny, 2008; 2010; 2011). Reč je o međusobnom jačanju ljudske aktivnosti i ekološkog kapitala (Selman, Knight, 2006). Uspostavljanje povratne sprege između biofizičkih i društvenih sistema ostvaruje se kroz napore pojedinaca koji se bave praksom građanske ekologije razvijajući ekosisteme kao temelj za društveno i individualno blagostanje (Tidball, Krasny, 2010).

Kada su u pitanju društveni domeni aktivnosti ozelenjavanja ili menadžerskog upravljanja pokušaji implementiranja novih praksi najčešće su ograničeni ukorenjenim interesima i uspostavljenom moći u adaptivnim procesima, te se pozitivne promene mogu očekivati samo ukoliko demontiraju uparložene društvene i političke zastoje koji se nalaze na višim nivoima u panarhiji¹⁴ (Holling i sar., 2006).

Uloga ozelenjavanja koja će se istraživati u daljem tekstu odnosi se na transformaciju u nižim nivoima kao što je uloga ozelenjavanja u zatvorskim zajednicama. Premda, ozelenjavanje i sa njime povezano upravljanje prirodnim resursima u zajednici igra ulogu u “konzervativnoj” otpornosti ili sposobnosti sistema da se odupre, stabilizuje i održi u fazi očuvanja, otpornost (iako nije uspela da očuva sistem) ima značajnu ulogu u fazi reorganizacije koja sledi nakon haotične ili crvene zone. Individualni, društveni i kulturni šokovi i krize koji se najčešće posmatraju iz perspektive njihovih negativnih uticaja na život i životnu sredinu jer dovode do poremećaja normalnih (normalizovanih) procesa mogu biti podsticajni za izlazak iz stanja poricanja i na taj način otvoriti mogućnosti za ponovnu procenu trenutne situacije postajući okidač socijalne mobilizacije i rekombinacija izvora iskustva i znanja i iskra za novinu i inovaciju (Folke i sar., 2010).

Samoorganizovanje u ozelenjavanju integriše komponente transformacije u osmišljavanju zajedničkih ciljeva, razvijanju poverenja i stvaranju nečeg lepog i vrednog. Upravljanje resursom se odvija kroz razvijanje horizontalnih mreža u odlučivanju koji

¹⁴ Koncept panarhije podrazumeva višestruke adaptivne sisteme i višestruke adaptivne cikljuse koji se odvijaju na različitim vremenskim i prostornim nivoima, koje su uklopljene i međusobno povezane (Gunderson, Holling, 2002). Procesi i promene na nižim nivoima se odvijaju brže, dok se viši nivoi stabilizovani i čuvaju akumuliranu uspomenu na uspešnu prošlost - panarhija je i “kreativna i konzervativna” (Holling i sar., 2002)

vode ka reintegraciji i izbegavanju vertikalne hijerarhije i njenog jedinstvenog centra moći. Čak i ekološki odgovori koji u početku organizuju lideri pojedinačnih zajednica ili male grupe suseda, ubrzo uključuju višestruke nivoe upravljanja preko mreže društvenih organizacija, vladinih institucija, nevladinih ili ponekad poslovnih organizacija (Tidbbal, Krasny, 2014). Prelazak sa zajednice na viši nivo društvene organizacije obezbeđuje sredstva da ono što počinje u malom obimu dovede do transformacionih promena u višim nivoima (Folke i sar., 2010).

Transformacione promene na individualnom nivou povezuju otpornost i kultivaciju – napredak kroz pozitivne emocije (Frederickson i sar., 2003). Kultivacija ima eksplicitni i metaforički nivo. Metaforički nivo upućuje ka biofiliji i stvaranju dobrobiti iz restorativnih okruženja i generisanju pozitivnih emocija iz prirode (Tidball, 2014). Odnos između ljudi i biljaka izaziva i neguje pozitivne emocije predstavljajući izvor snage za opstanak i unapređivanje adaptivne funkcije (Haviland-Jones i sar., 2005). Hitna biofilija i otpornost pojedinaca preko porodice, susedstva, zajednice i širih prostornih i vremenskih nivoa u katastrofalnim i drugim kriznim kontekstima polaze od ideje interakcije ljudi i prirode i pozitivnih emocija koje se njome postižu.

Upravljanje sistemom otpornosti u socioekološkoj perspektivi odnosi se na stvaranje restorativnog okruženja koje vraća ekološku funkciju u poremećenom sistemu crvene zone putem aktiviranja uspomene na vrednosti interakcije sa biljkama ili drugim oblicima života. Životni procesi u problematičnim situacijama (kriznim situacijama) uspostavljaju režime života koji se ne samo da se opiru dominantnim normativnim porecima, već imaju mogućnost uspostavljanja etičkih orijentacija koje povezuju otpornost sa dubokim ljudskim afinitetima prema prirodnom okruženju.

Povezivanje Vilsonovog pojma biofilije (1984) sa novijim istraživanjima pozitivnih odgovora na biljke i zelene površine u postkonfliktnim i postkatastrofičnim scenarijima daju mogućnost za razvijanje novih moralnih horizonata (Tiball, 2014). Oni uspostavljaju vezu između afiniteta ljudi prema prirodi, kultivacije i etike brige koja podstiče otpornost kao moralno delovanje i saradnju.

Predpostavljeni prigovor da se otpornost i u ovom slučaju pojavljuje kao adaptaciona sposobnost koja funkcioniše mimo mogućnosti da deluje na sprečavanje kriza i katastrofa, može se korigovati ukazivanjem na mogućnost da se kroz podsticanje sposobnosti i potencijala ljudi da se angažuju u svesnoj, hitnoj biofiliji ostvare implikacije koje će u povratnoj sprezi smanjivati pretpostavke razaranja ili negativne otpornosti koja nudi preživljavanje u crvenoj zoni.

Kreativnost kao element oporavka nakon traume aktivira otpornost koja je sposobna da bude moralno delanje koje menja pretpostavke sopstvene egzistencije i egzistencije drugih živih organizama kroz reorganizaciju i transformaciju (strukturnu, kognitivnu, emocionalnu i društvenu) pri čemu će snaga moralne otpornosti biti ojačana ulaganjem u drugo živo biće. Predložena interakcija između ljudi i biljaka, kroz niz primera daje nadu da se život može transformisati podizanjem značaja duhovnih vrednosti koje takođe imaju veliki simbolički i funkcionalni značaj u jačanju otpornosti.

V

EVOLUTIVNO-EKOLOŠKA PARADIGMA U KRIMINOLOŠKIM TEORIJAMA

Pored izuzetno velikog broja kriminoloških teorija, postoji potreba za uspostavljanjem jedinstvene i celovite perspektive koja bi bila u mogućnosti da integriše uzročne faktore povezujući različite nivoe kao što su, ekološki nivo (sredinski i situacioni), mikro-nivo (pojedinačni) i makro-nivo (socijalni, strukturni i ekonomski) (Vila, 1994). Pretpostavka je, da bi se povezivanjem ovih domena mogao sagledati puni opseg kriminalnog ponašanja, što inače, izostaje u pojedinačnim kriminološkim teorijama koje su fokusirane na partikularne faktore, odnose i fenomene¹⁵.

¹⁵ Vila navodi niz primera: Wilson i Herrnstein (1985) daju iscrpan pregled biopsiholoških faktora koji deluju na mikro-nivou i povezani sa razvojem kriminalnih sklonosti pojedinaca, pri čemu, uglavnom ignorišu faktore na makro nivou kao što su socijalna struktura, kulturne vrednosti i uloga ekoloških interakcija. Gottfredson i Hirschi (1990) razmatraju faktore ekološkog i makro nivoa koji su povezani sa razvojem samokontrole, ali poriču da biološki faktori imaju bilo kakvu uzročnu važnost u etiologiji kriminalnog ponašanja. Braithwaite (1989, 1992) povezuje faktore mikro i makro nivoa i procese sa ekološkom organizacijom zajednica, ali ne razmatra kako se ti odnosi razvijaju tokom vremena ili kako se kreće razvoj pojedinaca tokom životnog ciklusa. Pearson i Weiner (1985) preporučuju dinamički orijentisan pristup u razumevanju procesa i interakcije između faktora ekološkog, mikro i makro – nivoa, kao i uticaja na socijalno učenje i racionalno ponašanje pojedinaca, ali zanemaruju razmatranje recipročnog uticaja pojedinaca na evoluciju faktora na makro nivou, kao i uticaj ekoloških i bioloških promena. Neki teoretičari, (npr.

Svi ovi faktori bi trebalo da budu percepcirani u celini da bi se mogao objasniti, predvideti ili adekvatno kontrolisati kriminal. U tom smislu, se evolutivno-ekološki pristup u razumevanju etiologije kriminalnog ponašanja fundamentalno razlikuje od svih prethodno navedenih pristupa. Njegova ukorenjenost u "interdisciplinarnost" evolucijske ekologije izdvaja ga u jednom značajnom segmentu, a to je problemska orijentacija umesto disciplinarne orijentacije u razumevanju kriminalnog ponašanja (Vila, 1994). Drugim rečima, ovaj pristup ne polazi od pitanja: „Kako možemo pomiriti ili integrisati „napetost“, „kontrolu“, „socijalno učenje“ i „etiketiranje“? (Pearson, Weiner, 1985), već polazi od pitanja: „Koji odnosi i procesi imaju tendenciju da budu fundamentalno važni za razumevanje promena nastalih tokom vremena u obezbeđivanju i održavanju resursa za ponašanje bilo kog društvenog bića”? Ovo pitanje se fokusira na interakcije između uzročnih faktora i domena, a ne na konkurenciju između postojećih teorija.

Ekološki pristupi kriminalu se mogu oslanjati na različite discipline, kao što su ubranističko planiranje, modeli donošenja odluka, strah od kriminala, urbani dizajn i sl.. U osnovi, uklapanje ovih elemenata treba da omogući balans koji bi stanovništvo uveo u funkcionalnu ravnotežu i njeno održavanje. Shodno tome, kriminal kao pratilac tranzicionih stanja (Shaw, McKay, 1969) bi se sprečavao uspostavljanjem balansa između mnoštva faktora značajnih za

Agnev, 1992; Elliott i sar., 1979) postavljaju temelje za razumevanje načina na koji se sklonosti pojedinaca razvijaju tokom životnog ciklusa kao odgovor nivoa, ali zanemaruju biološke i ekološke na faktore mikro i makro faktore koji utiču na kriminalno ponašanje. Sampson i Laub (1993) opisuju kako faktori na makro - nivou utiču na pojedince tokom životnog ciklusa putem sistematskih veza sa porodičnim odnosima i institucijama škole i rada, dok su razvojni psiholozi, sa druge strane, više fokusirani na etiologiju antisocijalnog ponašanja. Na primer, Moffitt (1993) i Patterson i saradnici (Patterson i sar., 1992) uzimaju u obzir pitanja generacijskog i životnog veka, kao i demografske, mikro i makro - faktore, ali ignorišu ulogu koju imaju kriminalne mogućnosti i faktori povezani sa evolucijom kriminalnih ponašanja i društvenih odgovora na kriminal.

njegovo pojavljivanje. Međutim, teretičari često ostaju u disciplinarnim konceptualnim okvirima (psihologije, sociologije, biologije) koji ograničavaju etiološke rasprave i razmenu teorijskih i metodoloških uvida. Malo pažnje je posvećeno stvaranju istinskih multidisciplinarnih okvira koji bi zajednički učestvovali u stvaranju koncepta sazdanog od niza specijalnosti koje se bave kriminalom i njegovim posledicama (Bernard, Snipes, 1996; Ward, Durrant, 2011).

Neki pokušaji daju odlične smernice u povezivanju različitih konkurentnih i komplementarnih teorija kao strategije za razumevanje kriminala (videti: Muftić, 2009). Prema Durrantu i Wardu, jedan od retkih izuzetaka u kome se odstupa od monotorijskog tretmana kriminala jeste biosocijalna sinteza koju zastupa Entoni Wolš (Walsh, 2009).

Razumevanje kriminala kao kompleksnog koncepta zahteva nove istraživačke puteve i sveobuhvatni konceptualni okvir koji treba da uključi teorije i koncepte iz psihologije, biologije, kriminologije, sociologije, kao i drugih povezanih disciplina u objašnjavanju i kontrolisanju kriminalnih aktivnosti (Durrant, Ward, 2011). Drugačija teorijska perspektiva, o kojoj je reč, ističe evolutivno-bihejvioralnu nauku kao idealnu u obezbeđivanju sveobuhvatnog i naučno utemeljenog okvira za uključivanje etioloških izveštaja o kriminalu koji potiču iz različitih nauka (Brown, Dickins, Sear, Laland, 2011, prema: Durrant, Ward, 2011: 194).

Kriminalno ponašanje je proizvod sistematskog procesa i složenih interakcija između faktora na ekološkom, mikro i makro-nivou koji se javljaju tokom životnog ciklusa. Kognitivni, afektivni i fizički atributi koje ljudi razvijaju su pod snažnim uticajem:

- (1) Njihovog ličnog ponašanja i fizičkih procesa;
- (2) Interakcije sa drugim ljudima, grupama i institucijama, i
- (3) Interakcije sa fizičkim okruženjem (Vila, 1994: 316).

Pre nego što razmotrimo ove sistematske procese i njihovu uzročnu vezu sa kriminalom, neophodna je jasna identifikacija ključnih komponenti sistema i pojedinačno razmatranje faktora ekološkog, makro i mikro-nivoa. Interakcije između ovih faktora su obimne i sinergijske, tako da holističko razumevanje kriminala zahteva da se oni posmatraju kao delovi sistema, a ne kao različite kategorije, što je tradicionalno često slučaj (*Ibid.*).

Ekološki faktori

Ekološko ili holističko gledište po kome se okruženje posmatra kao ekosistem, suštinski je usmereno na povezivanje različitih delova okruženja koji se manje ili više uklapaju u dati sistem i ostvaruju neku vrstu ravnoteže (Brantingham, Brantingham, 1993; Stark, 1987; Taylor, Covington, 1988). Ravnoteža obezbeđuje funkcionalnost i pripadnost, a stepen ugroženosti ravnoteže zavisi od intenziteta promene i mogućnosti da se okruženje adekvatno adaptira na promenu.

Prvi uvidi u povezanost i značaj susedskog okruženja na pojavu i mogućnosti za kriminalne aktivnosti (Jackobs, 1961) pokazala su da se pažljivim praćenjem i posmatranjem kriminala u prostoru uočava da određeni tipovi kriminalnog ponašanja preferiraju neke oblasti u odnosu na druge, biraju određene vremenske periode i fokusiraju se na specifične ciljeve. Ideja društvene kohezije kao pozitivnog atributa za zdravlje zajednice sadržana je u knjizi "Smrt i život velikih američkih gradova" (Jacobs, 1961) koja se pojavljuje kao prvo istraživanje načina na koji urbanističko planiranje i elementi kreiranja okruženja mogu oblikovati život u zajednici i pružiti bolje zdravstvene uslove.

Sedamdesetih godina prošlog veka, subkulturne razlike bazirane na teoriji urbanizma (Wirth, 1938) dobijaju značaj kao objašnjenje razlika u načinu na koji ljudi deluju u gradovima u odnosu na ne-gradska područja. Iako teorija subkulture ne referira na kriminal već na nekonvencionalno ponašanje koje odstupa od širih društvenih normi, činjenica da i kriminalno ponašanje i delinkvencija spadaju u nekonvencionalno ponašanje svrstava ih u domen teorije subkulture. Teorija subkulture gusto naseljene veće gradove vidi kao mesta diverziteta, prevashodno kulturnog, u kojima se neprestano odvija kontakt između različitih kulturnih grupa koje unutar sebe intenziviraju kulturne razlike, ali istovremeno vrše međusoban uticaj. U toj difuziji rađa se netipična subkultura koja je karakteristična za velike gradove. Stope nekonvencionalnosti se povećavaju i generišu raznovrsnije i specifičnije subkulturne grupe (Fisher, 1995). Ova teorija je nesumnjivo ekološka jer je usmerena na uticaj mesta, pretežno gradova, u razumevanju razlika u kriminalu i delinkvenciji kao zavisnih od veličine i tipa naselja.

Prevenција kriminala kroz dizajn okoline (Jeffery, 1971) predstavlja koncept koji povezuje nadzor kao dobro utvrđeni faktor u sprečavanju kriminala (Jacobs, 1961) i zelenu infrastrukturu kao faktor poboljšanja fizičkih, mentalnih i socijalnih pretpostavki života ljudi u gradu.

Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka usled neuspešnog rešavanja fenomena rasta kriminaliteta u SAD, pojavile su se teorije i strategije za prevenciju kriminala koje su uključivale indirektne faktore kao što je dizajn životne sredine (CPTED). Ovaj pristup kombinuje elemente psihologije i arhitekture, fokusirajući se prvenstveno na dizajn stambenih objekata i karakteristike stambenih parcela sa namerom stvaranja "prostora odbrane" i minimiziranja mogućnosti za kriminalno ponašanje i aktivnosti (Jeffery, 1971; Newman, 1972). Prevenција kriminala uključivanjem i dizajniranjem

novih stambenih i građevinskih projekata potekla je od ideje da je kriminal delimično rezultat mogućnosti koje pruža fizičko okruženje (Balagač, 2012).

Ekološki faktori uključuju interakcije između pojedinaca, njihove aktivnosti u fizičkom okruženju i njihove interakcije sa fizičkim okruženjem. Oni uključuju elemente povezane sa fizičkim okruženjem koje mogu uticati na to kako se ljudi fizički i emocionalno razvijaju tokom svog života. To se odnosi na zagađenje vazduha, gužve i prenaseljenost, geografsku topografiju i mogućnosti za rekreaciju. Prenaseljenost može povećati neprijateljstvo (Baum, Paulus, 1987) ili može uticati na neposredni strah ili blagostanje koje pojedinci osećaju u različitim fizičkim okruženjima, kao što su, vruće, zagušljive i prepune podzemne železnice, zagušeni autoputevi, mračna, usamljena parkirališta ili skrajnuti parkovi.

Životna sredina takođe, može uticati na mesta gde se mogućnosti za kriminal javljaju kanalisanjem kretanja i aktivnosti ljudi (Brantingham, Brantingham, 1981; Cohen, Felson, 1979). Ekološki efekti na mogućnosti za kriminal su posebno važni jer promene u susedstvu koje u kontinuitetu stvaraju probleme mogu dovesti do masovnijih preseljenja ostavljajući prostore napuštenih zgrada koji postaju pogodne zone za porast kriminalnih aktivnosti. Objašnjenje kriminala usmereno na promene u susedstvu oličeno je u teoriji “slomljenih prozora” (Wilson, Kelling, 1982). Politika zanemarivanja na koju ukazuje politička ekologija ističe ulogu koju imaju moć i društvena kontrola u proizvodnji opasnih i nesigurnih urbanih ekologija. Takva ekologija podriva odnos između čoveka i životne sredine. Posebno je to slučaj kod marginalizovanih urbanih populacija. Njihova dominacija u pejzažu koji simbolizuje nered, propadanje i odsustvo kontrole praćena je političkim značenjem zanemarivanja (Brownlow, 2006, prema: Pavićević, 2019: 58).

Treba imati u vidu da se prostorne varijacije u stopama prijavljenog kriminala pojavljuju u različitim varijacijama unutar i između pojedinih prostornih celina (Brantingham i sar., 2009). One se uporno pojavljuju kroz vreme, takoreći generacije, bez obzira na fizičke promene ili promene u populaciji koje se dešavaju u lokalnom području i često su suprotne očekivanjima¹⁶ (Kposowa i sar., 1995).

Teorije koje razlike između unutar-gradskog, među-gradskog i negradskog kriminala povezuju sa strukturnom nejednakošću vode nas ka makro-nivou u proučavanju kriminala.

Faktori makro nivoa

Faktori makro nivoa deluju kao sistematske interakcije između društvenih grupa. Oni uključuju društvenu strukturu, raznolikost i heterogenost različitih rasnih, etničkih i kulturnih grupa, kao i njihovo ponašanje, verovanja, pravila i ekonomske odnose. Stoga faktori makro-nivoa uključuju varijable koje se tradicionalno proučavaju u sociologiji, ekonomiji, antropologiji kulture, socijalnoj psihologiji i političkim naukama. Oni obuhvataju karakteristične grupe u razumevanju određenog problema, relativnu distribuciju stanovništva unutar grupa i protok informacija, resursa i ljudi iz različitih društvenih grupa. Mnogi ekolozi to smatraju konceptualnim dimenzijama relevantnim za proučavanje raznolikosti u zajednicama (O'Neill i sar., 1986; Pielou, 1975).

Makro-nivo kao nivo vladavine i upravljanja distribuirati ekonomske, rasne, etničke pozicije i razlike što navodi da se kriminal može povezati sa strukturnom nejednakošću koja ima značajne, ako ne i presudne ishode u sferi kriminala. Modeli povezivanja se

¹⁶ Primer za to su visoke stope kriminala u ruralnim područjima američkog Juga povezane sa kulturom časti (Choen, Nisbett, 1994).

razlikuju u aspektima nejednakosti, prepoznavanju moći koja dovodi do nejednakosti i sagledavanju posledica interesa i različitih procesa u kojima nejednakost dovodi do kriminala i sa njima povezanih ishoda (industrijalizacija-deindustrijalizacija, migracija, džentrifikacija, dekoncentracija i dr.). Oni svakako, podrazumevaju konfliktnu perspektivu usmerenu na povećanje nejednakosti, posebno u urbanim područjima (Hagan, Peterson, 1995) u kojima su prostorni izrazi nejednakosti povezani sa mapom koncentracije siromaštva (Fisher, 1982).

Koncentracija ekstremnog siromaštva u pojedinim urbanim zajednicama dovodi do fundamentalnih transformacija, usporava predanost i uključenost u formalnu ekonomiju, kao i posvećenost preovlađujućim vrednostima. Nezaposlenost pokreće čitav niz društvenih problema uključujući ulični život, upotrebu droga i kriminal. Neuređenost i zapuštenost susedskog okruženja u pojedinim zonama (rasne i klasne varijable) dovodi do njihove izolacije i one postaju stigmatizovane zajednice koje se vrte u negativnim krugovima kriminala, nasilja i nesigurnosti (Wilson, 1987; Kraus, 2004).

Faktori koji čine elemente makro nivoa relevantni za razumevanje nivoa organizovanog kriminala (npr. trgovina narkoticima, prostitucija, kockanje) između različitih grupa u populaciji, takođe, mogu uključivati razlike u grupnim verovanjima o moralnosti ovih ponašanja, relativnoj veličini grupe, migracijama između grupa, jezičkim razlikama, i snagu, složenost i pravac ekonomskih tokova i sl. (Vila, 1994). Slične dimenzije primenjuje i Black u proučavanju varijacija u normativnoj i društvenoj kontroli (Black, 1993).

Faktori mikro nivoa

Faktori na mikro nivou fokusirani su na proces u kome pojedinac postaje motivisan da poćini krivićno delo. Motivacija je rezultat procesa u kojem se formulišu i procenjuju troškovi i koristi, uz (uspešnu ili neuspešnu) primenu internih ogranićenja. Procena troškova i koristi ne mora biti svesna i može biti degradirana impulsivnošću koja je uopšteno definisana kao „tendencija da se promišlja manje od većine ljudi jednakih sposobnosti pre preduzimanja akcije” (Dickman, 1990: 95).

Kada je motivacija dovoljno jaka i kada je prilika prisutna pojedinac može ući u kriminalno ponašanje. Relativna važnost svake komponente ovog procesa može varirati od pojedinca do pojedinca, u zavisnosti od vremena i situacije. Sklonost pojedinca da poćini krivićno delo, u bilo kom trenutku, pretpostavlja funkciju motivacije i prilike¹⁷. Neki pojedinci mogu biti motivisani da aktivno traže i koriste kriminalne mogućnosti koje nude izuzetno male nagrade, dok će drugi poćiniti krivićno delo samo kada mogu da pretpostave velike mogućnosti, sa malim šansama da budu uhvaćeni. Malo je verovatno da će pojedinci poćiniti krivićna dela bez obzira na nagrade. Štaviše, neki pojedinci mogu biti motivisani za izvršenje krivićnog dela svojim nepovoljnim položajem, dok su drugi motivisani postojećim veštinama i statusom koji im obezbeđuju pristup prilikama za unosan kriminal sa malim rizikom da budu uhvaćeni i kažnjeni (Braithwaite, 1992; Cohen, Machalek, 1988: 495).

¹⁷ Wilson i Herrnstein (1985: 531-535) daju konciznu formulaciju ove ideje. Međutim, oni previđaju mogućnost da iskušanje koje pružaju kriminalne mogućnosti mogu imati poseban uticaj na motivaciju (Braithwaite, 1992; Clarke & Felson, 1993; J. Katz, 1988.)

Pored prilike, motivacija pojedinca u određenom vremenskom trenutku je rezultat interakcija tokom životnog ciklusa između bioloških, sociokulturnih i razvojnih faktora.

Biološki faktori uključuju fizičku veličinu, jačinu, brzinu i ekscitabilnost reaktivnosti nervnog sistema i organizma (Fishbein, 1990; Wilson, Herrnstein, 1985, 69-209). Sociokulturni faktori utiču na strategije ponašanja i lična uverenja, vrednosti, potrebe i želje koje pojedinac stiče tokom životnog ciklusa. Kulturom oblikovane osobine utiču na strategije ponašanja i na percepciju troškova i koristi određenog pravca delovanja (Becker, 1968). One mogu izazivati "napetost" usled razdvajanja kulturno naučenih želja i percipiranih legitimnih mogućnosti (Merton, 1938), kao što mogu uticati na snagu unutrašnje "kontrole" protiv kriminala (Hirschi, 1969).

Razvoj je sekvencijalna, vremenski zavisna promena u kapacitetu i ponašanju pojedinca koji su rezultat recipročnih interakcija između sociokulturnih i bioloških faktora u okruženju (Featherman, Lerner, 1985).

Iako su faktori makro-nivoa i ekološki faktori neophodni za objašnjavanje i predviđanje kriminala, važno je istaći da faktori mikro-nivoa uvek korespondiraju između njih i krivičnog dela. Drugim rečima, iako su grupne interakcije često važne u mnogim vrstama kriminala (Geis, 1993) individualno ponašanje uvek prethodi krivičnom delu.

VI EVOLUTIVNO-EKOLOŠKI PRISTUP U KRIMINOLOGIJI

Kriminologija kao interdisciplinirano naučno polje (Newburn, 2007) fokusirano na određenu temu ili skup tema u istraživanju kriminala i traženju odgovora na kriminal, svakako, izlazi iz ograničenog domena istraživanja posebnih naučnih disciplina, kao što su psihologija, sociologija, političke nauke, pravo i dr.. Svaka od navedenih perspektiva pokušava da pokaže kako se analiza varijabli unutar favorizovanog domena, ili povezanost sa određenim konstruktom ili skupom konstrukata, može koristiti za objašnjenje svih ili većine aspekata kriminalnog ponašanja. Međutim, svaka od ovih perspektiva je razumljivo pretežno u skladu sa akademskim disciplinama njenih autora (Durrant, Ward, 2012).

U određenim krugovima akademske javnosti prisutni su prigovori koji ukazuju na relativno zanemarivanje psiholoških teorija (McGuire, 2004; Weber, 2010) i bioloških faktora u odnosu na supermaciju socioloških pristupa (Walsh, 2009; Wright, Boisvert, 2009, navedeno prema: Durrant, Ward, 2012: 3). Durrant i Ward, takođe, ukazuju na skoro potpuno odsustvo evolutivnih pristupa unutar kriminološke teorije, osim u slučaju nekoliko izuzetaka kao što su Brannagin, 1997; Ellis, Walsh, 1997; Walsh, 2006, 2009

(Durrant, Ward, 2011). Njihovo odsustvo je posebno primetno u glavnim kriminološkim teorijama.

Prema teoretičarima koji se zalažu za evolutivni pristup, razlozi zbog koji bi uloga evolucije u kriminologiji trebalo da bude zastupljenija uključuju nekoliko pretpostavki. Prva je, da su evolutivni pristupi, u značajnoj meri, inkorporirani u glavne psihološke i bihejvioralne teorije (evolutivna psihologija) usled rastuće zastupljenosti novijih evolucijskih ideja i koncepata. Uprkos njihovom odsustvu u preovlađujućim kriminološkim kontekstima, evolucijski pristupi su za njih plodonosni, jer imaju potencijal u objašnjenju raznolikog spektra kriminoloških fenomena, od agresije i ubistva (Archer, 2009; Daly, Wilson, 1988; Duntley, Buss, 2011; Sell, 2011) krađe (Kanazawa, 2008), upotrebe droga (Durrant, Adamson, Todd, Sellman, 2009) do kazne i rehabilitacije (Peterson, Sell, Tooby, Cosmides, 2010; Ward, Durrant, 2011, navedeno prema: Durrant, Ward, 2012: 4).

Sve češće se priznaje da pluralistički pristupi u primeni evolucijske teorije u bihejvioralnim i društvenim naukama prepoznaju značaj različitosti u ponašanju ljudi i kulturnih procesa, pružajući najprikladniji okvir za razumevanje evolutivnih osnova ljudskog ponašanja (Ward, Durrant, 2011). Svi navedeni razlozi ukazuju na potrebu da se prepozna i uvaži značaj pluralističke perspektive, izade iz dominacije socioloških pristupa i omogući integracija sa preovlađujućim kriminološkim pristupima (Durrant, Ward, 2012). “Integrativna kriminologija” (Barak, 2010) nije nova i može značiti različite stvari za različite istraživače, inkorporirajući biološke, psihološke i sociološke varijable (Agnew, 2005; Barak, 2010; Muftić, 2009; Walsh, 2009).

Činjenica da su ljudska bića evoluiraju navodi na pretpostavku da je ponašanje kriminalaca delimično rezultat adaptacije ili nusproizvod adaptacije (Ward, Durrant, 2011). “Distalna” objašnjenja

(ona koja se odnose na evolucijsku istoriju osobine i njenu funkciju u ostvarivanju reproduktivnog uspeha) i “neposredna” objašnjenja (ona koja se bave načinom na koji se osobina razvila i uzročnim mehanizmima koji su podržali njeno pojavljivanje) čine sklop evolucijske paradigme.

Evolutivno-ekološka teorija nastoji da objasni i predvidi kriminal naglašavajući važnost ekvivalentne analize različitih grupa faktora (eko, makro, mikro) koje utiču na razvoj kriminalnog ponašanja. Ovako postavljena evolutivno-ekološka paradigma jeste pokušaj da se proširi i modifikuje Cohenova i Machalekova opšta evolutivno-ekološka teorija kriminala (1988) u cilju objašnjavanja svih oblika kriminalnog ponašanja. Ona pokazuje kako se navedena teorija može primeniti na sve vrste kriminalnog ponašanja, menja njihov izvorni okvir (kako bi se priznali motivacijski aspekti kriminalnih opredeljenja) i identifikuje fundamentalno različite vrste (kontra) strategija za kriminal (Vila, 1994).

Jaki sinergijski efekti mogu nastati zbog ponovljenih ili višestrukih sistemskih interakcija tokom vremena (Featherman, Lerner, 1985: 662-666). Na primer, čini se, da su ekološki faktori koji pojedince izlažu većoj opasnosti povezani sa povećanjem agresivnosti i straha (Perkins i sar., 1993). Povećavanje broja agresivnijih i/ili uplašanih pojedinaca u populaciji može navesti zakonodavce da propisuju represivnije zakone. Sa druge strane, ove promene na makro nivou mogu dovesti do toga da veći broj pojedinaca ograniči geografski opseg svojih rutinskih proizvodnih i rekreativnih aktivnosti. Ova ekološka promena mogla bi da umanju interakciju između ljudi koji pripadaju različitim socioekonomskim i etničkim grupama, čime bi se povećala sumnja i strah i smanjile kulturne barijere ka agresiji. Vremenom bi spirala rastuće agresije, straha i socijalne dezintegracije mogla povećati destruktivni potencijal bilo kog faktora ili skupa faktora. Modifikovanje teorije Cohena i Machaleka omogućava da se

evolutivno-ekološka teorija primeni na sve vrste kriminala. Ona takođe, poboljšava korisnost teorije za istraživanje i analizu politika, fokusirajući pažnju na osnovne attribute kriminalnog ponašanja, a ne na političke definicije krivičnih dela, koje su, kako navode tvrde Sampson i Laub (1993: 252), Gottfredson i Hirschi (1990: 256), odvele u pogrešnom pravcu brojna kriminološka istraživanja.

Pitanje koje se postavlja u kontinuitetu naših prethodnih razmatranja povezano je sa raspravom o ulozi bioloških faktora kao i ko-evolucije na makro-nivou koja se odvija tokom vremena. Premda, ima teoretičara (Farrington, 1986) koji objašnjavaju kriminal kao proizvod niza procesa koji uključuju i biološke faktore pored mikro i eko-faktora (uticaj na željene ciljeve i strategije odbrane u cilju osvarivanja željenog), evolucija ovih faktora izostaje u analizi makro-nivoa.

Paradigma koja preporučuje evolutivno-ekološki pristup (Cohen, Machalek, 1988) ima za cilj da utvrdi faktore u interakciji i način njihove povezanosti koji ima najveći uticaj na kriminalno ponašanje. Ono što čini evolucijsku komponentu u ovom pristupu jeste pretpostavka da se karakteristike i relativna učestalost strategije ponašanja vremenom razvijaju kroz diferencijalni prenos kulturnih informacija između pojedinaca u populaciji.

Evolucijska paradigma

Evolucijska objašnjenja, kao što smo videli u prethodnom poglavlju, imaju dugu i kontroverznu istoriju u društvenim naukama (Degler, 1991; Plotkin, 2004). Evolucijski pristup u proučavanju društvenih fenomena traje od Darwinovih principa prirodne selekcije (Darwin, 1859, 1871), preko neodarvinističkih pristupa koji su se pojavili sedamdesetih godina prošlog (pokušaj ujedinjavanja

prirodnih i društvenih nauka u sociobiologiji Wilson, 1975) i oštre reakcije na ovaj pokušaj (videti: Segerstrale, 2000), do danas, kada se neodravinički pristupi preispituju u okviru novijih evolucijskih pristupa (Corning, 2008; Ingold, Palsson, 2103).

Za razliku od sociobiologije čiji se adaptacionistički pravac prevashodno zasniva na istraživanju adaptivnog značaja različitih oblika ponašanja kod savremenog čoveka, EP se naširoko oslanja na „teoriju nepodudarnosti“ (engl. *mismatch theory*) po kojoj su neki oblici disfunkcionalnih ponašanja i socijalne devijantnosti prisutni u modernom dobu zato što su bili adaptivni kod naših predaka, iako danas ne utiču na preživljavanje i reprodukciju ljudi ili su čak i štetni (ne podudaraju se sa životnom sredinom savremenog čoveka) (Stojković, 2009).

U kontekstu razvoja evolucijske psihologije, treba pomenuti da se osamdesetih godina prošlog veka evolucijske teorije granaju u tri osnovna teorijska toka. To su primena teorije evolucije na razumevanje ljudskog ponašanja – humana bihejvioralna ekologija; evolucijska psihologija i ko-evolucijska teorija genske kulture. Iako se unutar ovih teorijskih razruđivanja nalaze različiti pristupi, njihovo zajedničko svojstvo je razumevanje i stav da se predmet društvenih i bihejvioralnih nauka može plodonosno analizirati iz evolucijske perspektive (Durrant, Ward, 2012).

Fleksibilnost i razvijeni adaptibilni kapacitet u prilagođavanju na različite kulturne i ekološke kontekste i fenotipska savitljivost uz značajnu ulogu socijalne i ekološke sredine u genezi ponašanja, predstavljaju glavne principe u perspektivi evolucijske ekologije ljudskog ponašanja. Evolucijski psiholozi usmeravaju pažnju na evolutivne psihološke mehanizme koji stoje u osnovi ponašanja. Oni polaze od pretpostavke da ljudi poseduju veliki broj specijalizovanih psiholoških mehanizma ili modula koji su evoluirali u rešavanju adaptivnih problema u prošlosti naših predaka (Buss, 2008; Confer,

Easton, Fleishmann, Goetx, Lewis, Perilloux, Buss, 2010, navedeno prema: Durrant, Ward, 2012: 6)¹⁸. Pored bihejvioralnog i psihološkog, treći pristup se razvija u okviru ko-evolucijske teorije genske kulture. Ona polazi od pretpostavke da je kultura odigrala ključnu ulogu u evoluciji ljudske vrste. Ne-genetski prenos kulturnih informacija i kapaciteti za kulturno učenje otvaraju mogućnosti za kulturnu evoluciju ispoljavajući se kroz specifična verovanja, ideje i prakse koje se zadržavaju i prenose kroz naredne generacije. Pretpostavka da su prakse pod uticajem evoluiranih psiholoških predispozicija uključuje i povratni pritisak selekcije koji može uticati na promene frekvencije gena i tako uticati na ljudsku genetsku evoluciju (Richerson, Boyd, 2005).

¹⁸ Najveću razliku između dve discipline predstavlja usmerenost evolucione psihologije na takozvane „mentalne module“ koji bi sačinjavali strukturu ljudskog uma. Polazeći od pretpostavke kognitivnih psihologa da su kognitivne sposobnosti međusobno relativno odvojene i da se mogu razumeti kao „domen-opšti“ moduli uma (npr. detekcija signala iz okruženja, kategorizacija, memorija, logika, itd.), evolucijski psiholozi ad hoc definišu bezbrojne ekološki relevantne „domen-specifične“ module. Zapravo, svaki element psihologije i ponašanja ljudi može, po njihovom mišljenju, predstavljati sasvim poseban, specijalizovan i urođen modul (mekanizam, algoritam), adaptiran za konkretnu životnu sredinu naših predaka. Neki od ovih algoritama specijalizovani su, na primer, za sticanje jezika, otkrivanje predatora, prepoznavanje srodnika, emotivne komunikacione sisteme majka-dete, izbegavanje incesta, preferenciju partnera, ljubomoru, otkrivanje prevaranata u društvu, socijalne ugovore, itd. Ovakvo „isparcelisano“ shvatanje uma, koje bi, po mišljenju EP teoretičara, moralo imati svoje fizičke paralele u organizaciji mozga čoveka, inspirisano je hipotezom „specijalnog jezičkog modula“ Noama Čomskog i filozofskom diskusijom Džerija Fodora. Međutim, oba autora kritikuju proširenje koje je koncepcija o modularnosti uma dobila u programu evolucione psihologije. Fodor naglašava da su moduli isključivo povezani sa „ulaznim sistemima“, tj. tipovima informacija koje svaki modul može da obradi. Fodorova modularnost uma ne podrazumeva podeljenost „centralnih sistema“ koji bi se odnosili na kognitivne procese (mišljenje, rešavanje problema, itd). Fodor smatra da je, upravo zbog toga, te procese veoma teško proučavati, jer su „granice modularnosti najverovatnije i granice onoga što smo u stanju da razumemo o umu“. Savremena biologija se može složiti da su makrostrukture mozga biološki (nasledno) određene, za razliku od mikrostrukture koje se formiraju tokom individualnog razvika mozga i pod velikim su sredinskim uticajima. U svojoj žestokoj kritici evolucione psihologije, Fodor navodi da je zapravo osnovni cilj EP da putem prirodne selekcije i adaptacija objasni naša „verovanja“ i „žlje“, tj. ono što se smatra kamenom temeljcem tzv. „folk psihologije“ (Stojković, 2009)

Nekoliko osnovnih petpostavki se ogleda u sledećem: priznanju da su ljudi jedna vrsta primata čije fizičke i psihološke karakteristike evoluiraju kroz proces prirodne i seksualne selekcije, da ljudi poseduju specifične psihološke mehanizme koji im omogućavaju da sagledaju i razgovaraju o sopstvenoj evolutivnoj prirodi, istovremeno, priznajući ogroman kapacitet za fleksibilnost ponašanja koji generiše značajnu ljudsku raznolikost i treće, da ljudski kapaciteti za jezik, kulturno učenje, kao i kumulativna kulturna evolucija i evolucijski konstrukti predstavljaju suštinsku komponentu naše evolutivne istorije koja utiče na evolucijske procese i, na kraju na ljudsko ponašanje (Brown i sar., 2011).

Uključivanje evolucijskih pristupa i tumačenja prirodne selekcije kao procesa koji funkcioniše i preko genetskih i preko ne-genetskih informacionih medija ostaje predmet sumnje mnogih naučnika. Objašnjenja bliska razumevanju evolucije u čisto biološkim sistemima vide evoluciju kulture kao rezultat ekoloških interakcija između članova populacije i između pojedinaca i faktora okruženja koji se odvija tokom vremena. Međutim, interakcije stvaraju strukturu prilika u ljudskoj populaciji u kojoj dimenzije resursnih utočišta snažno zavise od društvenih faktora. Pojedinci stiču resurse iz određenih konstrukata koristeći strategije ponašanja kao što su proizvodnja i rad, saradnja, nasilje, prevare ili prikrivenost. Njihov uspeh u sticanju resursa zavisi od faktora kao što su pristup resursima, prisustvo konkurencije i kompatibilnost između njihovih strategija ili atributa i resursnih konstrukata (Elder, 1992: 1125).

Uključivanje društvene perspektive dovodi do standardnog niza prigovora evolucijskim pristupima kao netačnim, neotklonjivim, iskonstruisanim, genetski i biološki determinističkim, redukcionističkim i ideološki manipulativnim. Sa druge strane, priznavanje složenosti evolucijske teorije u proučavanju ljudskog ponašanja predstavlja ključno pitanje o relevantnosti evolucijske

teorije za razumevanje razvoja čoveka i kulture koju on stvara, ali i kojom je on stvoren.

Pronalaženje dobre pozicije unutar društvenih i bihejvioralnih nauka bio bi dobar osnov i polazna tačka u razmatranju uloge evolucijskih objašnjenja u kriminologiji.

VII

EVOLUCIJA U KRIMINOLOGIJI

Kao što smo u prethodnim odeljcima imali prilike da utvrdimo, biološki faktori i njihov uticaj na ljudsko i društveno ponašanje predstavljaju predmet duge i intenzivne rasprave. Sumnja da postoji bilo kakvo pristustvo biološkog determinizma u teorijama koje priznaju ulogu bioloških faktora na ljudsko ponašanje ili koriste termine evolucija ili darvinizam dovodi do njihovog proglašavanja za determinističke ili irelevantne i konačno, do njihovog odbacivanja. Na primer, Gottfredson i Hirschi navode da „u kriminologiji biologija konotira fiksaciju, nepromenljivost, ili čak sudbinu” (Gottfredson, Hirschi 1990: 135). Čak i kada biologija igra neku ulogu, ona ne pruža informacije o tome kako postupati, a prihvatanje uloge bioloških faktora otvara vrata strahotama eugenike i rasizma (*Ibid.*)

Međutim, argumenti o determinizmu i irelevantnosti bioloških faktora se, prema nekim autorima, mogu koristiti za rasističke ili eugeničke ciljeve samo ako se dozvoli perpetuiranje neznanja koje podupire te argumente (Vila, 1994). Kao što Durkheim (1933: 270) napominje, biologija ne određuje ljudsko ponašanje, već postavlja granice onoga što je moguće (Featherman, Lerner, 1985).

Pojedinci stiču osobine tokom životnog ciklusa u sistemskom procesu koji uključuje biološke, sociokulturne i razvojne faktore. Iako

je razvoj doživotni proces, rane okolnosti, događaji i karakteristike formiraju *strateški stil* koji ima tendenciju da postane samojačajući. Sampson i Laub nazivaju ovu tendenciju konzistentnosti "putanjom" koja se može promeniti na kritičnim tačkama zaokreta (Sampson, Laub, 1993: 8). Konceptija *strateškog stila* je zapanjujuće slična načinu na koji bifurkacijski dijagrami prikazuju ponašanje haotičnih sistema (Eubank, Farmer, 1990: 107). Teorija haosa sugerise da biološki, sociokulturni i razvojni faktori mogu uticati na ponašanje, ali nisu u stanju da ga određuju jer su sistematski procesi koji leže u osnovi kriminalnog ponašanja složeni, dinamični i samo-jačajući. Ključni razlog za efektivnu nepredvidivost ovih i sličnih nelinearnih sistema je njihova ekstremna osetljivost na početne uslove. Čak i najmanje promene u početnim uslovima mogu izazvati veoma velike promene u dugoročnom ponašanju (Eubank, Farmer, 1990: 75).

Da biologija nije irelevantna potvrđuje i činjenica da je biološki rast i razvoj, od začeca i rođenja, duboko determinisan bio-socijalnim faktorima, kao što su zdravstvena zaštita, zagađivači životne sredine, hrana i lekovi koji se koriste (Fishbein, 1990). Stručnjaci u ovoj oblasti naglašavaju da složene interakcije između različitih gena utiču na ponašanje, često na suptilne načine (Fishbein, 1990). Genetska raznolikost igra vitalnu ulogu (Black, 1992) u osiguravanju otpornosti prilagođavanja brzo promenljivoj i nepredvidivoj okolini, te je nemoguće predvideti koje od današnjih "štetnih" osobina mogu biti ključne za budući opstanak. Potreba za preispitivanjem relacije na nivou biološkog, društvenog i tehnološkog, izazvana je promenama koje mogu menjati disciplinarne granice, ali uz stalan društveni i kritički uvid u način na koji nove paradigme deluju u kontekstu javnih politika - razumevanja i rešavanja važnih društvenih fenomena kakav je kriminal.

Tinbergenova analiza različitih tipova objašnjenja osobina životinja razvrstava odgovore na set pitanja koji potencijalno mogu

biti smernica u povezivanju bioloških i socijalnih karakteristika organizama u sklopu evolucijske perspektive (Tinbergen, 1963, prema: Durrant, Ward, 2012: 9). Prvi tip pitanja se odnosi na ulogu evolutivne funkcije u odnosu na određenu osobinu. Kako se promoviše karakteristika značajna za opstanak ili reproduktivan uspeh i kako je favorizovana prirodnom selekcijom u odnosu na manje povoljne karakteristike? Drugi tip pitanja se odnosi na evolutivnu istoriju (filogenezu) i njene karakteristike. Kako je određena uočena osobina evoluirala tokom vremena iz ranijih prvobitnih formi? Na trećem mestu su pitanja koja se odnose na ontogenezu, njene osobine i karakteristike, ili kako se ta osobina razvija tokom životnog veka organizma? Konačno, biolozi u četvrtom setu pitanja pokušavaju da otkriju bliske mehanizme (bilo fiziološke, psihološke ili socijalne) koji leže u osnovi karakterističnog interesa (*Ibid.*). Na bazi ovog osnovnog modela razmišljanja moguće je uključiti sociološku razradu koja bi pridala veću važnost društvenim i kulturnim procesima u objašnjenju ljudskog ponašanja. Ljudski kapacitet za kumulativnu kulturu i kulturno učenje čini socijalno učenje jednim od najvažnijih procesa u objašnjenju ljudskog ponašanja i razvojnih procesa. Produkti kulture, od poljoprivrede, preko pisanog jezika do internet, igraju centralnu ulogu u društvenim i bihejvioralnim naukama. To znači, da kulturno-istorijska objašnjenja nikako ne mogu biti izvan interesovanja evolucionista, ali pitanje koje ostaje sporno odnosi se na sadejstvo kulturne i biološke evolucije - razumevanje njihovog međusobnog odnosa.

Polazeći od navedenog pristupa, i kultura i geni su sredstva prenošenja informacija. Geni kodiraju informacije preko rasporeda molekula u lancu. Informacije se prenose, prvenstveno biološkom reprodukcijom iz jedne generacije u drugu (roditelji-deca). Naše biološko ja, koje je struktuirano prema genetskim uputstvima kodiraju i kulturne informacije u različitim oblicima poput, govornog

i pisanog jezika, vizuelnih medija i pamćenja. Posebna grupa pitanja je povezana sa individualnim evolutivnim procesima i grupnim evolutivnim istorijama koji takođe, mogu postati predmet determinističkih i diskriminativnih interpretacija.

Vrlo važna karakteristika evolucijskih objašnjenja u društvenim (i prirodnim) naukama potiče od odnosa “celine” (Durrant, Ward, 2012). Prirodne nauke su zasnovane na hijerarhiji koja žive organizme posmatra kao sazdate od sistema nižeg reda (ćelija) i sistema višeg reda (organizmi). Ti viši sistemi – organizmi čine deo društvenih grupa, koje su pak, locirane u specifičnim ekološkim kontekstima. Integrativni kriminološki princip treba da obuhvati psihološke procese kao pojedinačne elemente okupljene u društvenim grupama koje su smeštene u određene prostore (prirodne i socijalne) u okviru šireg društva. U tom smislu, se u kriminologiji zahteva povezivanje ekološkog, makro i mikro nivoa.

Drugi nivo odnosa se odnosi na “sledstvenost” (*supervenience*) između mentalnih procesa i njihovog fizičkog prevođenja u mozgu (Sterelny, 1990). Primer samokontrole ili samoregulacije se oslanja na važan skup procesa koji se mogu opisati psihološkim terminima (kontrola impulsa, odlaganje zadovoljstva), ali su i sledstveni dobro proučenim neurološkim sistemima koji se nalaze u pred-frontalnom korteksu (Ratchford, Beaver, 2009, navedeno prema: Durrant, Ward, 2012: 10).

Kriminološka teorija daje različite nivoe opisa koji ukazuju na različiti uticaj i domete evolucijskih (daljih) i psiholoških i društvenih (bližih) procesa, što čini različiti nivo objašnjenja u kriminološkoj teoriji (McGuire, 2004). Koncept “vertikalne integracije” (Barkow, 2006) može pomoći u razumevanju kako se objašnjenja na različitim nivoima analize mogu odnositi među sobom. Takva objašnjenja su alternativna, kompatibilna i nekonkurentna. Iako objašnjenja na datom nivou analize mogu biti važnija za specifična istraživačka

pitanja (Durrant, Ward, 2011), različiti nivoi analize su konceptualno kompatibilni i dosledni. Shodno tome, evolucijski pristupi u kriminologiji predstavljaju dopunu kriminoloških teorija i obogaćivanje neevolucijskih objašnjenja, a ne njihovu zamenu ili oponenta.

Pored sagledavanja povezanosti evolucijskih pristupa sa nekim od ključnih teorijskih perspektiva u kriminologiji (videti: Durrant, Ward, 2012), evolucijski pristupi se primenjuju u razumevanju prirode kažnjavanja i rehabilitacije.

Evolucijska perspektiva u kažnjavanju

Evolutivna istorija svedoči o sveprisutnoj ljudskoj motivaciji da se prekršioci normi kažnjavaju nametanjem negativnih sankcija uz obrazloženje o potrebi za ostvarivanjem pravde (Walsh, 2000). Ljudsko osećanje za pravdu je adaptacija u najstrožem smislu reči: to je evolutivno rešenje za probleme sa kojima su se suočavali naši daleki preci (Walsh, 2000: 842). Shodno tome, postoji opšta saglasnost da je primarna evolutivna funkcija sankcionisanja kršitelja normi promovisanje unutargrupne saradnje.

“Rešavanje problema saradnje” čini temeljnu motivaciju mehanizama za kažnjavanje, a evolucija podstiče saradnju podržavajući ljudsku “ultrasocijalnost” (Boyd, i sar., 2003; Fehr, Gächter, 2002; Hauser, 2006; Richerson, Boyd, 2005; Walsh, 2000). Pojedinci koji ne učestvuju i ne doprinose saradnji i izvlače korist od pojedinaca koji peruzimaju troškove kooperativnosti i (nerodačke) saradnje, predstavljaju zagonetku evolutivnog razvoja koja se rešava “altruističkom kaznom” (Fehr, Gächter, 2002; Boyd i sar., 2003) ili “moralističkom kaznom” (Richerson, Boyd, 2005). Smisao ove kazne je da pojedinci motivisani za saradnju u grupi, kazne pojedince koji

preuzimaju benefite od kooperativnosti drugih. Time se nekooperativni pojedinci na evolucijskom planu sankcionišu u odnosu na one koji sarađuju (izbegavajući negativne sankcije) čime se obezbeđuje široka saradnja.

U skladu sa ovom evolucijskom idejom, istraživanja igre (primenom teorije igara) u kojima su korišćena eksperimentalna javna dobra pokazuju: da su pojedinci snažno motivisani da kazne one koji deluju “nepravedno” čak i po cenu sopstvenog dobra; učesnici eksperimenta koji nisu direktno uključeni u transakcije koje su se odvijale na nepravedan način, takođe, su bili motivisani da kazne nekooperativne pojedince; korist od saradnje je značajno povećana kada postoje mogućnosti da se nekooperativni pojedinci kazne; grupe u kojima se nekooperativni sankcionišu su, u krajnjem ishodu, privukle više članova i pokazale više nivoe saradnje od grupa u kojima se nekooperativnost ne sankcioniše (Fehr, Gächter, 2002; Henrich i sar., 2006; Gurerk, Irlenbusch, Rockenbach, 2006).

Ova istraživanja su pružila postojeće dokaze o “jakom reciprocitetu” – sklonosti da se u kontekstu zajedničkog zadatka sarađuje sa drugima, čak i uz lični trošak, i spremnost da se kazne oni koji ruše norme saradnje i kada kažnjavanje podrazumeva lični trošak (Gintis, et al., 2008). Iako kazna efikasno rešava problem saradnje, pojavljuje se problem saradnje “drugog reda” jer pojedinci koji su motivisani da kazne, snose određene troškove kažnjavanja, te se izbegavanje kažnjavanja može pretvoriti u selektivnu prednost. Problem se rešava tako što pojedinci koji su voljni da kažnjavaju (snoseći lične troškove za to) dobijaju za uzvrat status poverenja i pogodnosti u prilagođavanju (preživljavanje i reproduktivnost) (Barclay, 2006).

“Altruistička kazna” je evoluirala putem grupnih procesa selekcije nagrađujući kooperativnost i saradnju (Boyd i sar., 2003). Grupne razlike su se prenosile i održavale putem konformističkog socijalnog

učenja (tipičnih verovanja, vrednosti, normi i praksi pripadajuće grupe). Kazna kao odgovor na evolutivnu adaptaciju koja podstiče saradnju unutar grupa predstavlja osnovnu ideju o poreklu kazne. Naravno, evolucijski pogled na promociju saradnje nije dovoljan da objasni obim kažnjavanja koji se u ljudskim društvima pojavljuje u mnogo širem obimu. Uspešnost grupe je povezana sa nivoom saradnje, kohezivnošću, poštovanjem pravila, prednošću grupnih interesa u odnosu na lične. Sve su to evolucijski mehanizmi koji su podsticali sposobnosti grupe, kao i njenih pripadnika pojedinačno. Na osnovu ove evolucijske perspektive, treba očekivati da su motivi univerzalnog kažnjavanja povezani potrebom da se kazne kršioci principa socijalne kohezije i saradnje. Kažnjiva su ona dela koja krše određene društvene norme, a brojni i raznovrsni oblici ljudskog ponašanja se, u tom smislu, mogu smatrati predmetom sankcije usmerene na očuvanje moralne zajednice (Durrant, Ward, 2012; Haidt, 2007).

Evolucijska perspektiva može pomoći u razumevanju razlike i sličnosti u kaznenim postupcima koji postoje u različitim kulturno-istorijskim kontekstima.

Evolucijska paradigma u rehabilitaciji učinioca

Rehabilitacioni programi daju presudnu ulogu socijalnoj podršci, kognitivnoj promeni i razvijanju socijalne kompetencije u cilju smanjivanja kriminogenih potreba i podrške odustajanju od kriminala (Bonta, Andrews, 2010; Ward, Maruna, 2007, navedeno prema: Ward, Durrant, 2011: 202). Teorija socijalnog učenja stoji u osnovi korektivnih programa, jer se pretpostavlja da je kriminalno ponašanje prvenstveno proizvod neispravnog socijalnog učenja koje pojednice navodi da počine prekršaje. Njihovo socijalno ponašanje i

samoorganizovanje odlikuje deficit veština koji im otežava osnaživanje na društveno prihvatljiv način (Andrews, Bonta, 2006; Ward, Laws, 2010).

Centralnu temu u kriminološkim istraživanjima čine društveni i psihološki mehanizmi (koji mogu biti podržani ili ne) u sadejstvu sa biološkim mehanizmima. Malo pažnje se posvećuje ulozi adaptacije i produktima adaptacije u nastanku kriminala ili nastanku okolnosti olakšavajućih za pojavu kriminala (Ward, Durrant, 2011).

Sa stanovišta evolucije, moguće je konceptualizovati uzročne faktore čije je poreklo u evolutivnoj adaptaciji. Na primer, mehanizmi na kojima je zasnovano visokorizično ponašanje predstavljaju set socijalnih, psiholoških i bioloških adaptacija koje povećavaju šanse za preživljavanje u stresnim sredinama. Saznanja evolucijske teorije o ponašanju su kompatibilna sa rehabilitacionim programima koji imaju za cilj da izmene način na koji učinioci misle, osećaju i deluju, koristeći znanje kako bi izbegli visokorizične situacije u budućnosti. Različiti modeli tretmana su sve više usredsređeni na različite dinamičke faktore rizika i u tom smislu, se mogu navesti oni koji se bave kognitivnom distorzijom, devijantnim seksualnim potrebama, nedostacima u socijalnim veštinama, otežanim rešavanjem problema, kognitivnim (ne)sposobnostima, odsustvom empatije, deficitom intimnosti, teškoćama u emocionalnoj regulaciji, impulsivnošću, neuravnoteženošću u načinu života, zloupotrebom supstanci i prilagođavanju nakon napada (Bonta, Andrews, 2010; Ward, Maruna, 2007).

Dominatni trend koji se ogleda u pokušaju da se učiniocima pomogne u iskorišćavanju njihovih sopstvenih prednosti i suštinskog posvećivanja, konzistentan je sa pristupima evolucijske teorije. Tačka povezanosti oličena je u promociji skupa motivacionih adaptacija koji dovode do osnaživanja i traganja za primarnim dobrima kao što su

povezanost, majstorstvo, znanje, zadovoljstvo i delanje (Ward, Durrant, 2011).

Istaživanje i povezivanje odnosa šire društvene i kulturne sredine i unutrašnjih dispozicija i svojstava pojedinca u vezi sa kriminalom u evolucijskom objašnjenju polazi od četiri implikacije koje mogu biti okvir za rehabilitaciju prestupnika. Reč je o:

- 1.) Presudnoj ulozi socijalnih, ekoloških i kulturnih faktora sredine;
- 2.) Kognitivnoj i bihevioralnoj fleksibilnosti;
- 3.) Proširenim kognitivnim sistemima;
- 4.) Nasleđenoj motivaciji.

Okolina igra važnu ulogu u sva tri evolucijska pravca u izučavanju ljudskog ponašanja (humana bihevioralna ekologija, evolucijska psihologija i ko-evolucijska teorija genske kulture). Prirodna selekcija vrši uticaj na odabir pojedinaca koji se efikasnije nose sa adaptivnim problemima. Shodno tome, pojedinci usvajaju različite strategije gradeći životne istorije koje će im pomoći u haotičnim, nekonzistentnim i opasnim sredinama i okolnostima (Ward, Durrant, 2011). Shodno tome, jedna od intervencija, bi se ogledala u kreiranju socijalnih i razvojnih okruženja koja bi pojedince odvrćala od izbora društveno problematičnih strategija.

Ukazivanje na značaj kontrole životne sredine u sprečavanju kriminala nije nešto novo, ali prednost evolucijskog pristupa se sastoji u razumevanju pravila povezanih sa specifičnim psihološkim modulima koji omogućavaju predviđanje aktivacije antidruštvenih strategija, kao i najboljih intervencija za njihovo sprečavanje. Intervencije se odnose na determinate okruženja u evolutivnom procesu čije razumevanje nije ograničeno uskim okvirima opstanka i izbora najспособnijih pojedinca, već se oslanja na sagledavanje

mogućnosti socijalnog učenja i uticaja kulturnih institucija. To su mehanizmi koji imaju sposobnost modifikovanja okruženja na način koji umanjuje pritisak selekcije.

Kreiranje obrazovnih programa u školama i medijima može promovisati norme i stavove koji podstiču konstruktivnije načine u rešavanju problema. Fokus rane intervencije i programa bi trebalo da se usmerava na formiranje grupa i resursa koji stoje na raspolaganju zajednici kao pomoć koja stoji na raspolaganju pojedincima sa problemima socijalnog i psihološkog prilagođavanja. Promena kulturne paradigme koja je usmerena u pravcu tolerantnosti i saradnje omogućava podizanje svesti o potrebama i karakteristikama drugih. Kognitivna i bihejvioralna fleksibilnost otvaraju mogućnost za kognitivno unapređivanje kroz prezentaciju prosocijalnih etičkih i društvenih normi čija primena od ranog uzrasta podstiče konstruktivno rešavanje životnih problema (Ward, Durrant, 2011; Clark, 2003; Sterelny, 2003).

Model ko-evolucijske genske kulture (Sterelny, 2003) ističe značaj pažljivog konstruisanja okruženja u kome deca uče, kao i negovanja društvenih i kulturnih institucija koje poseduju mehanizme za razvijanje širokog spektra ponašanja vođenog etičkim i društvenim vrednostima. Njima je moguće modifikovati duboko uvrežene stavove (Sterelny, 2011). Rehabilitacione intervencije zasnovane na evolucijskom pristupu odražavaju važne uvide u psihološko, socijalno i kulturno okruženje koje treba da osigura usvajanje prosocijalnih veština i vrednosti na konstruktivan način.

Kognitivna raznovrsnost ljudskih bića implicirala je teorijske pretpostavke značajne za intervencije u radu sa prestupnicima (Ward, Casey, 2010). Prva pretpostavka je, da su ljudski kognitivni činioci fizički ukorenjeni i zbog toga svaka intervencija mora da razume ranjivost koja proizlazi iz te ukorenjenosti. Mora se imati u vidu relacija između fizički otelovljenog iskustva i apstraktnih

konceptata kao što su uzročnost (*push*), životna putanja (*journey*), osećanja (*warmth*) i teškoća (*physical burdens*) (Johnson, 2007). Druga pretpostavka podrazumeva da ljudski činioci imaju “meku prirodu”. To znači da je prisutan snažan uticaj kulturnih resursa na individualne samo-koncepte i centralne vrednosti u konstrukciji smislene rehabilitacije. Treća pretpostavka polazi od toga da ljudski dejstvenici poseduju hibridne kognitivne sisteme. Oni se sastoje od integrisanih kombinacija internih (moždano bazirani sistem) i eksternih komponenti (pisani materijali, jezik, drugi ljudi, kompjuteri, kalkulatori i sl.) koji omogućavaju ljudima da ostvare zadatke i reše problem. Tretman treba da uvaži hibridnost sistema, njegove unutrašnje i spoljašnje komponente. Incijative za podršku zajednice kao što su krugovi podrške (Wilson, 2007) dobro ilustruju uklapanje proširenog kognitivnog sistema sa evolutinom prirodom ljudi.

Svi evolucijski i bihejvioralni pristupi podržavaju ideju da pojedinci poseduju evoluirane predispozicije za razvoj specifične motivacije (Ward, Durrant, 2011). To su predispozicije za traženje adekvatno vrednovanih rezultata u različitim domenima života. Svi ljudi, pa i učinioci, prirodno su skloni da tragaju za određenim ciljevima ili primarnim ljudskim produktima (povezanost, kreativnost, fizičko zdravlje, majstorstvo) koji vode psihološkoj dobrobiti (Buller, 2005; Gangestad, Simpson, 2007; Laws, Ward, 2011; Ward, Maruna, 2007, navedeno prema: Ward, Durrant, 2011: 205).

Instrumentalni ili sekundarni produkti obezbeđuju posebne načine (sredstva) u postizanju primarnih dobara (*Ibid.*). Pojam instrumentalnih dobara ili sredstava je posebno važan kada je u pitanju rehabilitacija prestupnika, jer ona menja načine za ostvarivanje primarnih dobara u pravcu odbacivanja antidruštvenih i destruktivnih ponašanja kao sredstava u obezbeđivanju primarnih

dobara. Osnovni cilj je pomoći učinocima da postanu reflektivniji i samokritični kako bi mogli da steknu sposobnost za procenu onoga šta im je potrebno, šta im je važno i kako da dođu do toga odbacujući kriminal (Laws, Ward, 2011).

Evolutivno-ekološki pristup u kriminologiji kao izučavanje kriminalnih adaptacijskih strategija

Integrisana paradigma kriminalnog ponašanja podrazumeva sagledavanje načina na koji pojedini faktori na mikro-nivou međusobno reaguju tokom vremena u sadejstvu sa faktorima ekološkog i makro-nivoa. Oni zajednički, utiču na evoluciju kriminalnog ponašanja u populaciji. Pojedinci stiču attribute kao što su znanje, veštine, stavovi, verovanja i *strateški stilovi* kroz životni vek, ulazeći u postojeće interakcije između bioloških, sociokulturnih i razvojnih faktora.

Opšta teorija eksproprijacionog kriminala (Cohen, Machalek, 1988) nudi sintetizovano objašnjenje za širok spektar empirijskih nalaza generišući konkurentne discipline u proučavanju kriminala. Polazeći od teorijskog okvira evolutivne-ekologije, autori nude ključ za razumevanje prirode i distribucije nelegalnih ponašanja koja vode ka eksproprijaciji resursa (predmeta simboličke ili materijalne vrednosti) koje učinioci oduzimaju od drugih. On leži u razumevanju odnosa između proizvodnih i eksproprijacijskih strategija i njihove međuzavisnosti u populaciji (Cohen, Machalek, 1988).

Ovaj pristup je jedinstven među kriminološkim teorijama jer se fokusira na zanemareni element kriminala – evoluciju strategija ponašanja koje se pojavljuju u populaciji putem kulturno posredovanih procesa. Ovi kulturni procesi su slični prirodnoj

selekciji u smislu, veće verovatnoće uspešnih strategija u implementiranju i širenju unutar jedne zajednice.

Većina kriminoloških teorija se koncentriše na identifikovanje različitih strukturnih karakteristika društava, razlike u individualnim osobinama ili iskustvima koja povećavaju verovatnoću da se ljudi uključe u kriminal. Nasuprot tome, evolutivno-ekološka teorija objašnjava mogući kriminogeni uticaj, kako individualnih, tako i društvenih faktora, tvrdeći da bi eksproprijacijske kriminalne strategije trebalo posmatrati kao bihevioralne opcije, čije ispoljavanje često varira nezavisno od osoba koje ih usvajaju (Cohen, Machalek, 1988). Autori identifikuju strategije ponašanja, a ne pojedince i njihove lične i društvene osobine, kao fokus analize u proučavanju kriminala (Vila, Cohen, 1993).

Teorija sadrži ekološke i evolucijske koncepte u razumevanju kriminala. Ekološki deo je fokusiran na recipročne odnose između živih organizama i njihove okoline, dok se evolucija posvećuje procesima kroz koje ovi odnosi dovode do kumulativnih promena karakteristika organizama ili populacija tokom vremena. Kao takva, ona predstavlja kontinuitet sinteze ekologije i evolucije koja je vitalizovala biološke nauke ujedinjujući objašnjenja o tome kako pojedinci i grupe organizama funkcionišu, i objašnjenja o tome zašto se menjaju tokom vremena (Vila, Cohen, 1993: 875).

Jedna od najvažnijih i najistaknutijih odlika teorije je tvrdnja da izbor proizvodnih i eksproprijacionih strategija ne mora uvek proizlaziti iz individualnih razlika (*Ibid.* 877). Verovatnoća da će pojedinac usvojiti određenu strategiju povezana je sa njenim potencijalom za uspeh ili onim što autori nazivaju “isplatom” (Cohen, Machalek, 1988). Strategija “isplate” zavisi od vidova strategija koji su usvojili drugi u populaciji i učestalosti njihove primene. Ova “frekventna zavisnost” (Fisher, 1930) znači da ređe nekonformističke strategije (kao što je nelegalna eksproprijacija) često imaju prednost

u odnosu na uobičajene legalne strategije zato što isplate mogu biti veće (prevashodno, zbog manje izražene konkurencije). Populacija u kojoj svi preuzimaju istu strategiju može biti podložna invaziji nekonformističkih strategija (Vila, Cohen, 1993). Mogući alternativni efekti koje će strategija ponašanja proizvoditi u zajednici zahteva specifikaciju koncepta (brojnost pojedinaca koji koriste određenu strategiju i njihova međusobna konkurencija, obim resursa koji su na raspolaganju, strah od viktimizacije, pravedne promene koje menjaju opšti javni odgovor na određene strategije).

Kulturna obeležja kao što su kriminalne strategije mogu se "naslediti" kroz socijalno učenje. Veća je verovatnoća da će se više uspešnih osobina prenositi i da će vremenom postati češće (Vila, Cohen, 1993). Ovi atributi utiču na njihov "potencijal za održavanje resursa" kao i "vrednovanje resursa" (Cohen, Machalek, 1988). Reč je sposobnosti strategije da dovede do resursa u skladu sa načinima na koji se vrednuju ti resursi. Stoga je motivacija pojedinca da počinji krivično delo određena sadejstvom ovih faktora, uz motivacijske efekte primamljivih mogućnosti (Clarke, Felson, 1993).

Evolucijske implikacije teorije se najjasnije očituju u procesima koji izazivaju uspešnije eksproprijacijske strategije odvrćanjem ili kontra-strategijama pojedinaca grupa unutar društva (Vila, Cohen, 1993).

Vremenom, ekološke interakcije u kojima se dešavaju ilegalne eksproprijacije imaju tendenciju da izazivaju odbrambene protiv-teže stvarajući zaštitne mere. Zaštitne mere imaju tendenciju povećavanja troškova eksproprijacije i dovode do njenog pada. Iako ovaj proces može smanjiti atraktivnost postojećih eksproprijacijskih strategija, on može dovesti do razvoja novih, modifikovanih ilegalnih strategija, koje nanovo stimulišu dodatne protivteže (*Ibid.*). Reč je o ko-evolucionim procesima samojačanja koji podsećaju na evoluciju žrtve i predatora. Ovi dinamični ko-evolucijski procesi pokazuju da

rezultirajući odnos između strategija unutar populacije odražava ili umanjuje prednosti određenih strategija. Unutrašnje osobine eksproprijacijskih kriminalnih strategija utiču na stopu kriminala, kao i na strategije suzbijanja kriminala, vršeći nezavisan uticaj na relativnu učestalost neke strategije eksproprijacije (Cohen, Machalek, 1988). Evolucijsko-ekološka teorija ukazuje da su ova dva skupa uzročnih faktora zanemareni u konkurentskim objašnjenjima kriminala.

Naučni doprinos evolucijski orijentisane forenzičke psihologije i kriminologije nije praćen zadovoljavajućom primenom evolucijskih ideja u sociologiji i socio-kulturnoj antropologiji (Ward, Durrant, 2011). Teorija ko-evolucije ima sposobnost direktnog uključivanja u društvene nauke na osnovu jake kulturne komponente koju poseduje. Ona sagledava sopstvo kao sadejstvo spoljnih elemenata proisteklih iz društvene i kulturne prakse uporedo sa delovanjem nasleđenih kognitivnih procesa (Laws, Ward, 2011; Maruna, 2001).

Na kraju, možemo zaključiti da je razumevanje različitih načina na koje kontra-strategije u borbi protiv kriminala (uključujući sociološke, socijalno-psihološke, krivično-pravne, antropološke i ekološke uvide) podrazumevaju i potrebu za redefinisanjem biološkog i društvenog domena u okviru socijalno-ekološke paradigme koja evolucijske procese razume kao odnose prilagođavanja i otpora, podrške i borbe, kooperacije i konkurencije. Holistički pristupi, poput opšte evolutivno-ekološke teorije kriminala pretenduju da pruže integrativni pristup sa više potencijala u kreiranju konzistentnih javnih politika obuhvatajući najveći raspon kriminalnog ponašanja.

Predstavljena paradigma pokazuje kako proširena i modifikovana verzija Cohen i Machalek-ove (1988) opšte evolutivno-ekološke teorije kriminala može da pruži osnovu za istinski opštu teoriju

kriminalnog ponašanja i kako bi ta teorija mogla da obezbedi konzistentno političko vođenje. Koristeći ekološke teorije sistema i saznanja iz bioloških nauka ovaj integrisani pristup se nudi kao primena dobro utemeljene tehnike i koncepta koji su objedinili razumevanje kompleksnih organskih sistema u biološkim naukama, sa posebnim razmatranjem jedinstvenog kulturnog uticaja. Ovakav pristup omogućava sagledavanje kriminala kao kulturnog obeležja čija se frekvencija i tip razvijaju tokom vremena kao rezultat dinamičkih interakcija između individualnog i grupnog ponašanja u fizičkom okruženju (Villa, 1994).

Međutim, pokazalo se da holistički pristupi sa ambicijom da obuhvate celinu, oslonjeni na “hibridne koncepte” dobro korespondiraju sa javnim politikama kao podupirači biotehnoloških paradigmi liberalnog kapitalizma (videti: Pavićević, Bulatović, Ilijić, 2019).

U narednom poglavlju ćemo razmotriti neke kritičke pristupe koji se odnose na zelenu kriminologiju kao oblast u kojoj se ekološki, biološki i socijalni svet povezuju u vrlo specifičnim okolnostima zatvorskih zajednica. Kritički pristupi koji razmatraju odnos biološkog i društvenog unutar biosocijalnih saznajnih koncepata upozoravaju na mogućnosti političke i ideološke instrumentalizacije bioloških teorija. Oni su podjednako su važni i u dekonstruisanju ekološkog holizma koji može postati paravan za politike veoma udaljene od suštinskih zahteva ekologije i istinskog uvažavanja njenog značaja.

VIII

ZELENI ZATVORI I ZELENA KRIMINOLOGIJA

Poslednjih godina zabrinutost zbog klimatskih promena, globalne raspodele siromaštva u neoliberalnom konceptu, i otpada nastalog usputnom potrošnjom roba za jednokratnu upotrebu, pomerili su "zelene" od ruba modernog do fundamentalnog. Ekološka savest je, u relativno kratkom vremenskom periodu, u moralnom i etičkom kontekstu, postala jedina pozicija koju treba usvojiti u širokom spektru pitanja, a izrazi skepticizma ili otpora "zelenoj" agendi posmatraju se i kao znak sebičnosti, neznanja i otpadništva (Jewkes, Moran, 2015: 452).

U tom kontekstu, došlo je do dramatičnog interesovanja za teme koje bi se mogle podvesti pod jedan opšti naziv "zelena kriminologija", posebno nakon objavljivanja tematskog broja *Teoretske kriminologije* 1998. godine (ur. Piers Beirne i Nigel South; Linch, 1990.). Od tada je, relativno mali broj "zelenih kriminologa" otvorio polje koje je vodilo u nove i maštovite oblasti - danas od vitalnog značaja. One uključuju pitanja i probleme vezane za klimatske promene, zagađenje vazduha i vode, genetski modifikovanu hranu, zlostavljanje životinja, kao i promene u sagledavanju zatvorskih kompleksa (Graham, White, 2015; Solomon-

Westerhuis i sar., 2013; South, Brisman, 2013; Stretesky i sar., 2013; White, 2013).

Međutim, fokus zelene kriminologije je u velikoj meri ograničen na krivična dela iz domena ekologije, sprovođenje istrage, i regulatorne i zakonodavne okvire. Određena pažnja je usmerena i na procese alternativnih i novih oblika pravde („zelena pravda“ ili „eko-pravda“) koji su posebno osmišljeni da bi se bavili ekološkim prekršajima (Solomon-Westerhuis i sar., 2013; White, 2013).

Iako se činilo prirodinim, to što se novonastalo polje usmerilo ka inovativnim istraživanjima, primetno je da su *zeleni kriminolozi* izbegli neka od tradicionalnih pitanja koja se odnose na ekološku disciplinu. Pri tome je, u velikoj meri, u uspostavljenoj strukturi i procesu krivične pravde, zanemareno značenje „zelenog“.

Ipak, čini se da ovakav pristup *zelene kriminologije* počinje polako da se menja (White, Graham, 2015), iako ostaje nepobitno da se mali broj kriminologa bavi ekološkim pitanjima u vezi sa strategijama kažnjavanja, a još manje specifičnim načinima na koje se diskursi o životnoj sredini i održivosti odražavaju, utiču, povezuju ili, u stvari, maskiraju u javnu politiku i praksu.

Ovaj propust je zagonetan iz nekoliko razloga. Prvo, ekspanzija kaznenog popravnih sistema (posebno onih u Sjedinjenim Američkim Državama) i zatvaranja, proizvela je kod javnog mnjenja, ali i naučne javnosti, oštru kritiku, kako zbog finansijskih i ljudskih troškova, tako i zbog ekoloških troškova koje proizvodi politika masovnog zatvaranja. Drugo, zajedničke metafore korpulencije i viška, koje se često koriste za opisivanje zatvora i zatvorske populacije u suprotnosti su sa dominantnim ideologijama i diskursima (uključujući i ideologiju korekcije) u pogledu održivosti i ekologije, koja se obično opisuje izrazima kao što su „čisto“, „pametno“ i „efikasno“ (Sheldon, Giovannielli, 2013).

Treće, iako su bile u fokusu određene analize u okviru zelene kriminologije, ipak teme obuke, obrazovanja i ekološke zaštite u zatvorima nisu još uvek predmet širih teorijskih analiza, bez obzira što dokumenti i naučni sažeci prikazuju „priče o uspehu“ iz zatvora širom sveta (Graham, White, 2015) ili pozivaju na osveščivanje potrebe da zatvori budu manje štetni po životnu sredinu, u okviru šire diskusije o brojnim benefitima za društvo u skladu sa zatvorskom orijentacijom ka „zelenom“ (Stohr, Wozniak, 2014).

Horizonti *zelene kriminologije* su reflektivni i prospektivni (South, Brisman, 2013: 3) u kontekstu zatvorskog sistema. Od prenamene kontaminiranih lokacija i obnavljanja zajednica koje su ekološki ruinirane u teškom ekonomskom period, do rešavanja pitanja kao što su energetska efikasnost i upravljanje biološkim otpadom - kao sredstvima koja mogu da umanje troškove zatvaranja, globalne korporacije koje projektuju, grade i upravljaju zatvorima (u eri nove penologije i strategije menadžerskog upravljanja zatvorima) ne mogu da budu inertni prema ekologiji koju su zeleni kriminolozi identifikovali i u drugim tipovima organizacija. „Održivost“ je već postala duboko ukorenjena u korporativnom diskursu kao odgovor na standard javne neoliberalne politike i kao sredstvo za prenošenje konkretnih poruka o svrsi i funkcionisanju kazneno-popravnih kompleksa (Jewkes, Moran, 2015 : 453).

Interes za *zelene zatvore* pod kojima se podrazumevaju zatvori sa akreditacijom održivosti, proizlazi iz istraživanja koja ispituju “zvanične” definicije održivosti nasuprot društvene održivosti “zelenih korektivnih sistema”. Ovaj projekat je, pak, proizašao iz istraživanja i pisanja o tenzijama između zastrašujuće kaznene svrhe zatvaranja i rehabilitacionih aspiracija, jer se one manifestuju u zatvorskoj arhitekturi, dizajnu i tehnologiji (ADT). Međutim, sasvim je jasno da je nemoguće razdvojiti ove procese od agende održivog razvoja jer postoje i izvesna preklapanja između ove dve studije.

Zajednička im je implementacija novih strategija izgradnje zatvorskih kompleksa koja uključuje modeliranje informacija o zgradama i angažmanu krajnjih korisnika. Ona ima za cilj poboljšanje performansi zgrada i njihovog arhitektonskog uređenja, kako bi se zadovoljili zahtevi krajnjih korisnika. Implementacija takvih strategija naglašava rastuću sintezu između ljudskih potreba, ekoloških problema i arhitekture (White, Graham, 2015).

Jedan od argumenata koji podupiru *zelenu kriminologiju* odnosi se na stav da je preoblikovanje ideologija koje teže rehabilitaciji i razvoju odgovornosti kod osuđenika, ipak, manje "podmuklo" od tradicionalnih ideologija usmerenih ka strogoj disciplini, poslušnosti i kontroli obavljenih etičkom i moralnom retorikom (Brown, 2014).

Diskursi o održivosti, kao i diskursi o *zelenim* ideologijama deo su opšte politike zaštite životne sredine i kao takvi su povezani sa širim ciljevima sistema krivičnog pravosuđa, uz postojanje interesa usmerenih ka njegovom širenju u političkom i ekonomskom kontekstu. Politička i kulturna hegemonija zelene agende možda intuitivno može služiti za održavanje zatvorskih sistema, ali isto tako služi postojanju privatnih kompanija i konzorcijuma koji se takmiče za ugovore o dizajnu, izgradnji, upravljanju i finansiranju zatvorskih sistema, uz istovremeno zalaganje za očuvanje i unapređenje životne sredine (Lynch i sar., 2013).

Projektovanje i izgradnja zelenih zatvora

U projektantskoj, ali i građevinskoj industriji pojam "zeleno" je postao oznaka za sve vrste tehnologija i praksi koje poboljšavaju efikasnost korišćenja resursa, smanjuju negativan uticaj na prirodnu sredinu, oponašaju prirodne procese i sisteme, ali i integrišu pojmove

socio-ekonomske jednakosti i ekološke etike (Moran, & Jewkes, 2014).

Zelena agenda proizlazi iz Brundtlandskog izveštaja (*'Brundtland' Report*) koji je definisao zelenu agendu kao "proces koji zadovoljava potrebe sadašnjosti, bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe" (World Commission on Environment and Development, 1987: 8). Ovaj izveštaj je bio prethodnica brojnih naknadnih protokola, uključujući i protokol iz Kjota (1997), koji je promovisao potrebu za smanjenjem emisije efekata staklene bašte i stabilizaciju klimatskih promena. U kontekstu zatvora, kao velikih kompleksa, program održivosti je imao dalekosežne uticaje na planiranje i projektovanje novih zgrada i primenu novih arhitektonskih rešenja (iako je primena oznake "zeleno" prilično proizvoljna u smislu pretpostavljenih značenja). Možda iz tog razloga, "zeleno" postaje sinonim održivosti u zatvorskim sistemima, posebno Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država, koji favorizuju "zelene" zatvore, i primenjuje "zelene programe", "zelenu brigu", i "zelenu" nagradu za zapažen uspeh osuđenika u sprovođenju određenih programima.

Iako su standardi "zelene" građevinske industrije različito organizovani i percipirani u svetu, čime se dovodi u sumnju primenjivost usvojenih protokola, ipak većina zemalja deli, bar retoričku predanost izgradnji građevina visokih performansi koje minimalno narušavaju i štete okolini. Razlike postoje u učestalosti i intenzitetu pod kojim se određeni ekološki kodeksi i standardi o zaštiti životne sredine sprovode u različitim zemljama. Izveštaj Zavoda za zatvorski sistem SAD (2011) pod nazivom "Ozelenjavanje zatvorskih ustanova-stvaranje održivog sistema" pruža informacije i smernice o akuelnim strategijama i praksama održivosti u zatvorskim kompleksima, ali i preporuke za primenu u praksi koje su usmerene na zaposlene u zatvorima. Izazovi, nevedeni u ovom izveštaju, široko

su definisani i između ostalog upućuju da: " *sa povećanjem zatvorske populacije, u kombinaciji sa rastućim troškovima zaštite javne sigurnosti i sprovođenja ideje rehabilitacije zatvorenika, zatvorski sistemi su suočeni sa izazovom da rade maksimalno efikasno kako bi pružili kvalitetne usluge u vremenu ograničenih resursa. Ovi izazovi se kreću od rastućih troškova u pogledu energije, povećane upotrebe vode i hrane, do pružanja obrazovanja i obuke za zatvorenike kako bi se uspešno reintegrisali u svoje društvene zajednice, nakon otpuštanja*". Iako se mnogi od ovih izazova mogu činiti kao vrlo pretenciozni, neka od najinovativnijih i najvećih rešenja za uštedu troškova mogu se naći upravo u ozelenjavanju zatvora (US Department of Justice, 2011).

Međutim, da bi veliki kompleksi, kao što su zatvorski, ispunili standarde koji su usmereni ka eliminisanju štetnih uticaja na životnu sredinu, neophodno je da ispunjavaju niz strogih kriterijuma i mera kao što su: filtriranje kišnice, sprovođenje holističke strategije za „minimizaciju štete po životnu sredinu kroz čitav proces projektovanja i izgradnje“ i implementaciju naprednih tehnologija koje uključuju postrojenja za anaerobnu digestiju, postrojenje za sortiranje otpada na gradilištu i korišćenje energije biomase i sl. (Everard, 2012: 1). U zatvoru, na primer, dobro provetravanje svežim vazduhom je teško i skupo postići, posebno u ćelijama sa prozorima koji se ne otvaraju i/ili starijim objektima sa manje efikasnim sistemima grejanja i ventilacije.

Dokumenti i strategije koje se odnose na održivi razvoj naglašavaju da se dugoročna održivost oslanja na sintezu ekonomskih, socijalnih i ekoloških problema i njihovih rešenja. Međutim, sasvim je jasno da tamo gde postoji očigledna dominacija ekološke i /ili socijalne koristi, problem nastaje u materijalnom segmentu odn. materijalnim ulaganjima, pa je često "jeftinije ignorisati ekološke probleme ili neodgovorati na ekološke zahteve" (Jewkes, Moran, 2015).

Kako primećuju Jewkes i Moran (2015), maskirana je činjenica da su diskursi održivog razvoja u okviru zatvora kao organizacionog konteksta uglavnom ostali u okvirima pojedinačne organizacije. Drugim rečima, korporacijski i menadžerski pristup upravljanju zatvorima usvojio je koncept održivosti i diskurs na način koji je "prijateljski i poslovan", ali koji učutkuje ili potčinjava sve principe koji su u suprotnosti sa principima organizacije ustanove (Tregidga i sar., 2013).

Iz kriminološke perspektive, ova hipoteza podseća na opis procesa "tihog utišavanja" ili nenametljivog prihvatanja političkih stavova koji čuvaju dominantni poredak (Mathiesen, 2004). Sudeći prema tom argumentu, moglo bi se reći da je zelena agenda apsorbovana u pozadinske interese, izvršne institucije i (...) publiku kojoj se rukovodioci obraćaju (...) sprečavajući poslednju vezu u lancu – javnost, od uznemiravanja "dugoročnijeg karaktera" (Mathiesen, 2004: 33) to jest, kontinuiranog rasta zatvorske populacije i zatvorskih kompleksa.

Štaviše, proklamacije o efikasnosti, konkurentnosti i moralnom uverenju izgledaju prirodno, nepobitno i nedvosmisleno konstituišu vrstu "zdravog razuma" koju je Gramsci (1971: 419) opisao kao "rezervoar istorijski diskontinuiranih i nepovezanih ideja koje funkcionišu kao filozofija nefilozofa"- folklor a čija je osnovna razlika njegova "fragmentarna, nekoherentna i nedosledna karakteristika". Nepogrešivost¹⁹ "zelenog" diskursa usmerena je na održavanje onih organizacija koje ulaze u konkurentne tenderske procese za projektovanje i izgradnju zatvora i time mogu da skrenu pažnju sa neprimerenih posledica održivosti u praksi.

Jedan od ilustrativnih primera nekoherentnosti održive, zelene filozofije i praktičnog delanja, kao i njenih posledica su novoizgrađeni

¹⁹ Koja se dokazuje se zahtevom da svi novosagrađeni zatvori moraju da postignu veoma visoke standarde.

zatvori u Engleskoj i Velsu koji ispunjavaju standarde efikasnosti u dizajnu i kvalitetu izradnje, ali im nedostaju zelene površine u uređenju okoline.

U doba kada su dizajn i izgradnja zatvora vođeni imperativima (niske) cene i (visoke) bezbednosti, sadnja drveća i cvetnih aleja u zatvorskom prostoru se smatra nepotrebnim bezbednosnim rizikom (jer stabla mogu stražarima da onemoguće nadgledanje, a nisko žbunje da omogući sakrivanje krijumčarene robe). Ali bez biljnog sveta, zatvorske lokacije ne mogu da privuku ptice, insekte i druge divlje životinje i postaju čudna, sterilna, veštačka mesta, koja su anatema za pojam zdrave ili isceljive sredine (Jewkes, 2014a).

Osim navedenih neželjenih rezultata, moglo bi se tvrditi da standardi u gradnji i renoviranju zatvorskih kompleksa nemaju vidljiv globalni uticaj, s obzirom na veličinu zatvorskih kompleksa. Jednom izgrađeni, zatvori najviše podsećaju na velike bolnice po tome što rade non-stop, popunjenih kapaciteta i troše više energije na godišnjoj osnovi od tipičnih komercijalnih ili stambenih zgrada (Moran, Jewkes, 2014).

Mnogi delovi zatvora moraju biti pod stalnim bezbednosnim alarmima, a kamere i drugi električni uređaji moraju biti aktivni u svakom trenutku. Većina zatvora takođe troši više vode po kvadratnom metru nego standardni tipovi zgrada, a njihovi funkcionalni zahtevi u smislu sigurnosti čine konvencionalne mere uštede energije izazovnim za implementaciju. Imajući u vidu navedeno, nije čudo da su zatvori opisani kao „štetni po životnu sredinu“ (Stohr, Vozniak, 2014: 198).

Ozelenjavanje zatvora i obuka osuđenika

Jedan od aspekta ozelenjavanja koji je pridobio pažnju zelene kriminologije je implementacija inicijativa ozelenjavanja u elemente društvenog okruženja i zatvorskog režima koje uključuju obuke i treninge osuđenika za ozelenjavanje za koje se tvrdi da imaju mnogostruke pozitivne efekte na ponašanje osuđenika.

Postoje brojni primeri akreditovanih i neakreditovanih intervencija zasnovanih na pomenutim inicijativama, koje se sprovode u Velikoj Britaniji i SAD, a obuhvataju terapeutske vođene radionice hortikulture, poljoprivrede, šumarstva, „zelene vežbe“, i intervencije potpomognute životinjama (Pretty i sar., 2013).

Navedene radionice pomažu počiniocima u izgradnji adekvatnih odnosa, poboljšavaju samopoštovanje, pospešuju fizičko zdravlje i istovremeno, doprinose razvijanju kvalifikacija i veština koje osuđenicima mogu biti od pomoći prilikom zapošljavanja. One takođe, imaju cilj da pomognu široj zajednici, ne samo u smislu smanjenja recidivizma, već u smislu "reparacije" odnosno, pružanja opipljive koristi društvenoj sredini i široj javnosti. Primer za to je održavanje seoskih područja ili uređenje pešačkih staza koje bi inače ostale zapuštene (Pretty et al., 2013).

U Sjedinjenim Američkim Državama se sprovode brojni programi treninga i obuke osuđenika zasnovani na prirodi i hortikulturi (o čemu će više biti reči u narednom poglavlju) uz sprovođenje mera i standarda "zelenih zgrada" u pogledu potrošnje energije, vode i reciklaže i sortiranja otpada. Tako npr. projekat "održivi zatvori" (Sustainable Prisons Project) osuđenicima koji se bave sortiranjem pruža obuku i terapiju zasnovanu na prirodi, izgradnji i kultivaciji putem kojih osuđenici stiču karijerne, tehničke i radne veštine, sa

moгуćnošću da im pomognu u izgradnji nove karijere u rastućem sektoru zelene ekonomije. Osuđeniци ukljućeni u program održivog razvoja zatvora stiću veštine iz oblasti hortikulture, kompostiranja i pćelarstva (US Department of Justice, 2011: 15). Takvi programi su deo onoga što je oznaćeno kao „zelena zaštita“, inkluzivni termin za intervencije koje koriste prirodnu sredinu kao okvir u kojem se razvijaju brojni psihološki, fizićki i zdravstveni benefiti za ugrožene grupe ljudi (Sempik i sar., 2010). Međutim, smatra se da su ovakave intervencije i više od toga - intervencije zasnovane na prirodi govore o rehabilitovanom modelu „odgovornog zatvorenika“ i težnjama društva da zatvor usmeri ka promociji produktivnijeg života osuđenika.

U maštovitoj ideji koji predlaže i konstruiše zatvor kroz prizmu vrta i hortikulture, Michelle Brown (2014) napominje da zatvorske bašte ulivaju zatvorskom prostoru pozitivnu percepciju života, nade, svrhe i budućnosti. Prirodni ciklusi se posmatraju kao metafore za lićni razvoj: kompost postaje metafora za životne greške, a sa druge strane, ćin vrtlarstva zahteva i dovodi do odvajanja od negativnih misli. Ali, dok vrtlarstvo predstavlja žetvu i kultivaciju anarhije i nosi sa sobom konotacije sazrevanja, brige o davanju i rehumanizaciji, Brown istiće alternativno interpretaciju koja pretpostavlja da su tropi umiranja, imobilizacije, atrofije, dezintegracije i smrti takode zajednićki konstrukti i vrtlarstva i zatvorske sredine. Zatvorska bašta, predstavlja „prostor smrti i volju da se živi u istom trenutku“ (Brown, 2014: 73).

Kako navodi Brown, programi hortikulture u zatvorima pokazuju poznati paternalizam zasnovan na „pretpostavljenoj publici građanskog društva“ – u kojem je građansko društvo „pozicionirano protiv imaginarnog zatvorenika koji je poput vrta koji uređuje, jer zahteva civilizovanje, kultivaciju, kroćenje, kontrolisanje i definisanje (Brown, 2014).

Nekoliko autora je otišlo korak dalje u metaforama zatvora i hortikulture, te su masovno zatvaranje uporedili sa ropstvom (Alexander, 2010; Davis, 2000; Jewkes, 2014b). Brown proširuje metaforu zatvora i „zelenog“ rada na nasilnu dislokaciju siromašnih, autohtonih ljudi sa njihove zemlje, asocirajući na prisiljavanje afričkih robova na rad u poljima i plantažama pamuka i pozicioniranjem „crnih tela u belim vrtovima“ (Brown, 2014: 76) . U tom kontekstu, kako navodi autorka, „popravna“ zatvorska bašta ponavlja sramnu kaznenu prošlost SAD-a.

Veze između palijativnih/reparativnih inicijativa koje su označene kao fundamentalno ”dobra stvar” i kaznene filozofije i prakse koje su odavno diskreditovane i napuštene mogu izgledati paradoksalno, ali ipak nisu neuobičajene. Primer za to su i inicijative pojedinih bandi (gangova), koje, između ostalog, provode jedan dan u toku godine u akciji prikupljanja otpada i uređenja i čišćenja javnih površina i objekata (Farndale, 2012).

Drugi primer, zatvorenika u zatvoru *Santa Rita do Sapucaí* u Brazilu pokazuje da su u zatvorenici mogućnosti da umanje dužinu zatvorske kazne pedaliranjem stacionarnih bicikla u zatvorskom dvorištu predviđenom za vežbanje i to za jedan dan za svakih 16 sati pedaliranja (Handley, 2012). Na taj način, stvara se obnovljiva energija za napajanje lokalnih uličnih svjetiljki koje bi inače bile isključene. Ova inicijativa je pozitivno ocenjena, jer osim umanjenja zatvorske kazne kao benefita za pojedinačnog osuđenika omogućava ”osobama koji su na margini društva da daju svoj doprinos zajednici i povrate svoje samopoštovanje” (Handley, 2012).

Međutim, čak i ako se ograničimo diskusiju o inicijativama čija je svrha rehabilitacija, a ne reparacija, nesporno je da one predstavljaju veliki izazov za implementaciju u ograničavajućim i restriktivnim uslovima kao što su zatvorski uslovi.

Čak i jednostavni programi uređenja zatvorskih vrtova i zelenih površina moraju da prođu dug proces akreditacije od strane zatvorske uprave, nakon čega sledi niz neizvesnosti koje se ogledaju u pitanjima kao što su, koliko će osuđenika biti zainteresovano za aktivnost? Da li zatvor može bezbediti neophodne resurse, opremu, sadnice i pružiti neophodnu podršku? I svakako, da li će službenici i nadzornici omogućiti osuđenicima autonomiju i pružiti im prostor za razmišljanje (Brown, 2014: 77)?

Štaviše, pojedine studije o inicijativama zasnovanim na prirodi, ozelenjavanju i hortikulturi ukazuju na to da su one dostupne samo veoma malom broju „modela“ (profila) zatvorenika, odnosno onima za koje se procenjuje da će imati koristi od aktivnosti u okruženju koje su „prepune potencijala“ (Brown, 2014: 79) i čije ponašanje ukazuje na to da pripadaju onima koji će najverovatnije biti rehabilitovani (Graham, White, 2015). Čak i skeptično nastrojeni autori koji ukazuju na (ne)pažljivu politiku odabira učesnika u programima ozelenjavanja, sugerišu da bi njihove koristi mogle biti usmerene na kratkoročno blagostanje, a ne na dugoročnu rehabilitaciju i odustajanje od kriminala (Pretty i sar., 2013).

Diskurs održivosti kao metafora masovnog zatvaranja

Diskurs održivosti zatvorskih sistema (posebno američkog) pretočen je u praktične mere u okviru dve oblasti delovanja, od kojih se jednoj daje mnogo više pažnje i investiranja, od druge. Vođena potrebom za usklađivanjem sa različitim javnim i kaznenim politikama, većina napora je usmerena na praćenje preporuka i propisa o fizičkoj strukturi kazneno-popravnih ustanova, sa naglaskom na inženjering izgrađenog okruženja u svrhu smanjivanja

intenzivne upotrebe resursa. Sekundarno područje aktivnosti su programi za zatvorenike koji obezbeđuju „zelene“ intervencije za zatvorenike sa namerom da se povećaju njihove mogućnosti zapošljavanja nakon puštanja na slobodu i smanji recidivizam (Moran, Jewkes, 2014).

Diskurs održivosti apsorbuje ili umiruje sve masovnije kritike o zabrinjavajućem porastu zatvorske populacije putem smanjivanja potošnje električne energije kao bitnog resursa i paralelnim osposobljavanjem osuđenika za rad na solarnim panelima. Time se skreće se pažnja, kako primećuju Moran i Jewkes, sa masovnog zatvaranja koji se legitimiše programima ambiciozne modernizacije (Moran, Jewkes, 2014: 348).

Nadovezujući se na kritiku koja ukazuje na sličnosti između kriminologije kulture i zelene kriminologije i koja prati klasičnu studiju oglašavanja i potrošnje iz pedestih i šezdesetih godina prošlog veka (Packard), Jeff Ferrell (Ferrell, 2013: 351) ukazuje na slučajeve štetne po životnu sredinu koje izaziva eksploataciona dinamika savremenih ekonomskih aranžmana. On primećuje da oglašavanje „nije dizajnirano da se bavi postojećim potrebama već je usmereno ka stvaranju novih potreba koje će se zadovoljiti oglašenim proizvodom“.

Kao što tvrde Jewkes i Moran (2015) navedeni primer je vrlo sličan markentiškom triku pri sklapanju ugovora sa kompanijama o inkorporiranju zelenih inicijativa u projektovanje, izgradnju i upravljanje zatvorima. Taj trik se, između ostalog, ogleda u jeziku koji koriste oni koji promovišu zelenu agendu u zatvorskom sistemu. Njegov motivacijski tenor je jednako zavodljiv kao jezik „skrivenih ubeđivača“ iz reklamne industrije (Packard, 1957). S obzirom na sveprisutnost metafora pohlepe, korpulencije i prekomerne potrošnje koja se široko upotrebljava da bi se opisali i zatvorski industrijski kompleksi (Loader, 2009; Simon, 2010; Stohr i Wozniak, 2014), jezik

pokreta za zaštitu okoline i obnavljanje i povećanje efikasnosti može biti jedan od razloga zbog čega je zeleni zatvor toliko privlačan političarima, zatvorskim dizajnerima, konstruktorima, dobrotvornim reformistima i javnosti koji su jedinstveni u moralnoj ubeđenosti da je održivost korak napred u zatvorskom sistemu.

Packard (1960) u kontekstu prikaza podsticanja prekomerne potrošnje upotrebljava ironičnu metaforu opisujući zatvore kao „ljudska skladišta” dizajnirana da upravljaju ”nedodirljivim toksičnim otpadom” (Lynch, 2011: 79).

Ono što ostaje u drugom planu u raspravama o zelenom zatvoru, jeste rešavanje izazova masovnog rasta zatvorske populacije uz vizije konstantnog rasta broja osuđenika i širenja zatvorskih sistema.

Ova „tišina” u diskursu održivosti nije neočekivana, posebno, u kontekstu onoga što je Wacquant (2011: 3) opisao kao „veliki kazneni skok unazad” u Sjedinjenim Američkim Državama. One su ostvarile sumnjivu poziciju svetskog vođstva u masovnom zatvaranju, najsnažnije ilustrujući „novu punitivnost” (Jewkes, Moran, 2015).

Teška kriza kaznene politike je dovela do naglog povećanja zatvorske populacije i najvećih stopa zatvaranja u svetu. Cilj ovakve politike je bio kažnjavati sve više pojedinaca i to što strožom kaznom (Kelly, 2018). Ne samo da je došlo do velikih kapitalnih investicija u pogledu proširenja postojećih zatvorskih kapaciteta i izgradnje novih zatvorskih kompleksa najvećeg nivoa bezbednosti (super-max prison) već su i zakoni o izricanju kazni postali radikalniji uključujući primenu obaveznih kazni i pooštavanje zakonskog minimuma.

Pored toga, krivično pravo je prošireno, dramatično povećavajući broj ponašanja za koje postoji krivična odgovornost čime se širila i mreža pravosudnog sistema. Iskustvo od nekoliko decenija, od osamdesetih godina dvadesetog veka ukazuje na formiranje jednog potpuno novog modela u okviru krivičnog prava i pravosudnih

sistema (Soković, 2011, prema: Stevanović, Ilijić 2019). On se ogleda u gubljenju ideje rehabilitacije prestupnika, gde se racionalno shvaćena humanost i rehabilitacija učinilaca krivičnih dela kao osnova formalne reakcije na kriminalitet, sve više zamenjuje emocionalno obojenim stanjima straha i nesigurnosti, jačaju zahtevi za efikasnijom primenom zakona i strožim kažnjavanjem, vraćaju verovanja u opravdanost i svrsishodnost zatvaranja prestupnika. Prisutno je sve veće pridavanje značaja javnoj bezbednosti, kao i izvesna transformacija kriminoloških shvatanja o kriminalitetu kao normalnoj pojavi savremenog društva koju sada treba kontrolisati, a ne suzbijati. Uočljivo je da jačaju ideje prevencije, politizacije zločina i novi populizam (Garland, 1996). Istovremeno se ispoljava potreba za uključivanjem civilnog društva u kontrolu kriminala i afirmacijom prava žrtve uz akcenat na bezbednosti zajednice koji podrezuje stalno osećanje krize (Zedner, 2002). Napuštanje koncepta rehabilitacije sedamdesetih godina ("nothing works"), pozivanje na red i pravo osamdesetih ("law and order"), i penalni populizam devedesetih, jesu ključne faze globalne kaznene reakcije na kriminalitet (Soković, 2011, prema: Stevanović, Ilijić, 2019). Zakonitost visokih stopa kriminala u post-modernom društvu dovela je do niza transformacija kako u zvaničnoj percepciji kriminala, tako i u kriminološkom diskursu, ali i vidovima državnih, zakonodavnih i krivičnopravnih akcija²⁰.

²⁰ Ove promene su, pak, povezane sa širim, globalnim preoblikovanjem socijalne i političke diskursne politike. Različite strategije kontrole kriminaliteta, koje su se pojavljivale na globalnom planu poslednjih decenija, bile su podstaknute istim slabostima koje nisu prevaziđene. Dualistički, ambivalentan i često kontradiktoran model kontrole kriminala poduprt je sličnim dualističkim i ambivalentnim stubom kriminoloških teorija i pravaca. Savremena kaznena politika usmerena je ka prilagođavanju trenutnoj situaciji kontrole kriminaliteta, dok se kaznena strategija opisuje kao simboličko poricanje dualističkih poteškoća, i koja predstavlja sukob u srcu savremene politike, a ne racionalno diferenciran odgovor na različite vrste kriminala (Garland, 1996). Primetan je dvojak pristup, pri čemu su za učinioce krivičnih dela koji su označeni kao opasni po društvo predviđene stroge kazne, dok

Ipak, može se reći, da je između dve hegemonije ekologije i masovnog zatvaranja ukalupljen koncept ozelenjavanja zatvora.

Za upravljačke strukture, posebno one desničarskog karaktera, održivost je jedan od načina da zatvorski sistemi postanu efikasniji, konkurentniji i produktivniji, a obuke koje su na rapolaganju osuđenima u okviru zelenih inicijativa-imaju reparativni karakter u odnosu na društvo kome je nanescena šteta izvršenjem krivičnog dela.

Za one koji su u političkoj strukturi levičarski nastrojeni, zeleni zatvori obećavaju „zdraviju” usmerenost, i više „negovateljski i rehabilitacijski” oplemenjen tretman prema počiničima krivičnih dela (Jewkes, Moran, 2015).

Uska konstrukcija prednosti inicijativa održivosti i ozelenjavanja koja se ponavlja u zatvorskom i osuđeničkom kontekstu neizbežno nameće pitanja o tome šta je to što se održava (Tregidga et al., 2013)?

Svakako, u bilo kojoj od rasprava nema traga o priznanju da najefikasniji način da se smanji uticaj zatvorskog sistema na životnu sredinu upravo smanjivanje broja ljudi koji se nalaze u zatvoru. Ne priznaje se ni činjenica da tvrdnje o uštedi troškova za pojedine objekte kroz implementaciju politika zaštite životne sredine imaju bilo kakvu valjanost time što čine zatvorski sistem održivijim.

Istovremeno, poverenje koje popularni mediji, evaluatori, pojedinci i grupe odgovorni za sprovođenje inicijativa poklanjaju idejama ozelenjavanja i održivosti, odvija se uz odsustvo zapažanja da nestaje filozofija rehabilitacije i resocijalizacije i da zatvor sam po sebi, prizvodi psihološku štetu. Zatvori, kao nužno zlo neće nestati, ali se oni mogu učini ekološki prihvatljivijim, što navodi na stav da donekle politički progresivne i liberalne politike, na indirektan i nehotičan način, legitimišu širenje projekta masovnog zatvaranja.

se prema "lakšim" učiniocima krivičnih dela primenjuju alternativne sankcije ili procesi restorativne pravde (Stevanović, Ilijić, 2019: 426).

Oni koji zastupaju stav da je ekološki prihvatljiv zatvor poželjniji od zatvora štetnog za životnu sredinu moraju imati u vidu i ovu kontradikciju.

U predlozima zatvorskih modela u kojima bi obrazovanje i obuka bili prioritetni, lideri zajednica sa liberalno levičarskim sklonostima uspjeli su da pomire široki otpor masovnom zatvaranju sa predlogom o modelu zatvaranja koji bi simbolizovao i izražavao njihovu progresivnu politiku. Predlog za širenje masovnog zatvaranja prikriiven je diskursima koji su se odnosili na rehabilitaciju, a ne na kaznu, isceljenje, a ne na narušavanje, obrazovanje, a ne skladištenje (Schept, 2013). Na sličan način, kombinovane snage modernog zelenog pokreta i njegove političke i kulturne hegemonije su, bez sumnje, dovele do situacije u kojoj čak i pojedinci i zajednice koji tvrde da imaju antipatije prema prema masovnom zatvaranju – paradoksalo, prihvataju logiku i praksu masovnog zatvaranja ako smatraju da je to opravdano iz ekoloških razloga.

Navedenu zabludu, Elizabeth Grant je opisala kao (...) „eko-romantiku u kojoj se uzimaju ekscesi kapitalizma i kroz ljudsku genijalnost pretvaraju u pogodan objekat koji nije ni etičan, ni održiv, ali koji dozvoljava zatvaranje sve većeg broja pojedinaca” (...) (Grant, 2013: 41).

Globalna kaznena politika kroz menadžersko - korporativno upravljanje zatvorima i kazneni populizam, ideju masovnog zatvaranja zamaskirala je inicijativama održivosti, ekološkog pristupa upravljanju zatvorima i ekološkim programima koji su usmereni ka osuđennicima. Na mnogo načina, argumenti govore o širim diskusijama unutar kriminologije o tome kako pokušaji da se ”poboljšaju” zatvori putem zakonskih ili humanizujućih reformi mogu otežati izazove za rešavanje više fundamentalnih problema ili nepravdi (Reiter, 2012). Međutim, ono što se primećuje je i

iznenađujuća “tišina” zelene kriminologije o masovnom zatvaranju (White, Graham, 2015).

Odsustvo empirijskog istraživanja odnosa između održivosti i masovnog zatvaranja je posebno zanimljivo sa stanovišta da zelena kriminologija ima rečnik sličan onome koji koriste istraživači u zatvoru, posebno oni koji pišu iz kritičke, radikalne ili abolicionističke perspektive (štetnost, odlaganje, toksični (ljudski) otpad, različiti uticaji među zajednicama vezani za klasu, zabrinutost zbog partnerstva između korporacija i vlada koje pokreće profit i poziva na radikalna rešenja za neumoljivo rastuće globalne probleme i sl.). Iako je konvencionalno misliti o kapitalizmu i ekologiji kao o suprotstavljenim stranama u nastavljanju ekonomske ekspanzije njihova koegzistencija u konstrukt zatvora kao sistema je na zadovoljavajućem nivou.

Zeleni kriminolozi tvrde da definicije ”rešenja“ za štete koje se nanose okolini stvaraju oni koji zauzimaju privilegovane položaje iz kojih nastavljaju da proizvode i reprodukuju sisteme koji nanose štetu (South i sar., 2013). Isto tako, kritički kriminolozi i penolozi tvrde da definicije „kriminalci“ i „ne-kriminalci“ stvaraju oni koji zauzimaju pozicije vlasti, koji održavaju nepravde nad ugroženim stanovništvom i na klasnoj i rasnoj osnovi stratifikuju linije koje zapravo upravljaju kriminalom (Simon, 2007).

Svakako, ne treba poricati da implementacija novih ”ekoloških” tehnologija u zatvorske objekte, poštovanje određenih standarda prilikom rekonstrukcija zatvorskih objekata i organizovanje obuka za osuđenike iz ekološke oblasti, može da donese stvarne dobitke. Nažalost, pomenute inicijative su i korisne za suzbijanje brojnih kritika masovnog zatvaranja i troškova koje takva kaznena politika proizvodi.

Da bi se zatvorski sistemi istinski prilagodili "ozelenjavanju" koje održava i štiti prirodnu sredinu, a ne zatvorske ekonomije, zatvorski sistemi bi morali da konstruišu i operacionalizuju diskurs održivosti izvan svojih postojećih organizacionih okvira, osporavajući svoje operativne razloge i fundamentalno preispitujući njihovu svrsihodnost (Moran, Jewkes, 2014).

Zatvor /ska (arhitektura) kao novi terapijski pejzaž

U okviru geografije i arhitekture, poslednjih decenija raste interesovanje za proučavanje uticaja koji "velike građevine" (Jacobs, 2006), poput aerodroma, stambenih i kancelarijskih blokova, trgovačkih centara i sl. imaju na emocije i osjećanja ljudi, ali i na njihovo ponašanje.

Stručne debate unutar arhitektonske geografije i kulturne geografije zgrada (Kraftl, Adey, 2008; Kraftl, 2010; Jacobs, Merriman, 2011) ukazuju na važnost razmatranja zgrada na više povezanih načina: kao svakodnevnih prostora u kojima ljudi troše značajan deo vremena i života; kao izraz političko-ekonomskog imperativa koji ih kodiraju sa „znakovima, simbolima i referentima za dominantne sociokulturne diskurse ili moralnosti ” (Kraftl, 2010: 402), i u smislu perspektiva koje naglašavaju materijalnost i uticaj (Moran, Jewkes, 2014).

Pojedini autori koji su se bavili proučavanjem zatvorskog prostora (Moran i sar., 2013) prepoznaju prostor kao nešto više od površine na kojoj se odvijaju društvene prakse (Gregory, Urry, 1985; Lefebvre, 1991; Massey, 1994), verujući da prostor može da utiče na način na koji ljudi deluju u okviru njega, te se ovako usmerena perspektiva sve više primenjuje i na zatvorski prostor. Sa druge strane, u studijama o

zatvorskim kompleksima i zatvorskom okruženju se ističe da se ponašanje osuđenika u tim prostorima može dramatično promeniti (Siserman, 2012).

Zatvori, takođe, mogu biti označeni kao “velike građevine” (Jacobs, 2006), s tim što se još uvek vrlo malo naučne pažnje posvećuje izučavanju uticaja koje arhitektonska rešenja zatvorskih prostora i zatvorskog okruženja ostvaruju na emocionalne i afektivne aspekte zatvorenika, posetilaca i zaposlenih u zatvorima (Moran, Jewkes, 2014).

U kontekstu zatvora, Kraftl i Adey's ukazuju da kroz dizajn, „zgrade imaju potencijalne kapacitete da utiču na svoje stanovnike” (Kraftl, Adey, 2008: 228) jer postoji pretpostavka da dizajn zatvora gotovo uvek utiče na živote onih koji u njima borave, na štetan, a ne na terapijski način.

Ova pretpostavka dokazuje se i podatkom da su u SAD arhitekta, društveno odgovorni dizajneri i planeri pokrenuli bojkot pozivajući arhitekta da ne učestvuju u dizajniranju novog super-max zatvora. Uslovi života u takvom zatvoru krše osnovna ljudska prava i proizvode dodatne patnje kroz dugotrajnu izolaciju. U svetlu navedene kampanje, razmatranje zatvorskog dizajna kao terapijskog, u najmanju ruku je neprimereno.

Međutim, u odnosu na svrhu kažnjavanja i zatvaranja (iako je primamljivo razmatranje dizajna zatvora u odnosu na funkciju kažnjavanja), pažnju treba posvetiti funkciji rehabilitacije odnosno, tome u kojoj meri zatvorske zgrade i uređenje mogu pozitivno da utiču na zatvorenike ili da im nanesu štetu (Moran, Jewkes, 2014).

Pojam „terapijski pejzaži” upotrebio je prvi put Gesler (1992), da bi nadalje bio istraživao i upotrebljavan u okviru geografije, medicinske nege i zdravstva (Gesler i sar., 2004; Williams, 2002; Curtis i sar., 2007). Pojam sugerise da određena sredina promovise

mentalno i fizičko blagostanje, kao i da pejzaži ne moraju biti samo prirodni već se mogu i „konstruisati“ (Milligan i sar., 2004: 1783).

Zasnovani na razumevanju načina na koji se ekološki, društveni i individualni faktori presecaju u promovisanju isceljenja, blagostanja i dobrobiti „terapeutske pejzaži“ odražavaju osećaj mesta kao relacije, i holistički model „zdravlja“ koji obuhvata fizički, emocionalni, duhovni, društveni i ekološki aspekt (Moran, Jewkes, 2014).

Određeni autori primećuju, da se diskursi oko terapeutske pejzaža uglavnom fokusiraju na poznate ili pojedine događaje ili mesta, a ne na svakodnevne prostore. Oni promovišu zdravstvene benefite određenih istorijskih mesta, ali ne pokazuju kako je moguće „razviti svakodnevna mesta koja promovišu (...) fizičko i metalno zdravlje i dobrobit“ (...) (Milligan i sar., 2004: 1783). Iako zatvori ne moraju nužno biti „svakodnevni“ životni prostori na način na koji ih razumeju Milligan i saradnici, za zatvorenike su oni zaista prostori svakodnevnog života.

Nažalost, pristup terapeutske pejzaža još uvek nije primenjen u dizajnu i rekonstrukciji zatvorskih zgrada i drugih institucionalnih prostora. U debatama o tome šta podrazumeva adekvatan dizajn bolnica i pored dominiranja diskursa o troškovima i funkcionalnosti, ipak postoji saglasnost da takve ustanove moraju biti dizajnirane na način koji promoviše fizički i psihički opravak (Gesler, i sar. 2004: 117). Koncipiranje bolničkih zgrada kao terapeutske sredine u smislu fizičkog, društvenog i simboličkog prostora ima sličnu konotaciju onoj koja je iskazana u sugestiji da „zgrade imaju potencijalne kapacitete da utiču na svoje stanovnike“ (Kraftl, Adey, 2008).

Pojedina shvatanja arhitekture i dizajna zatvora izvan konteksta „novog punitivizma“, kao i pojedina shvatanja u kriminološkim istraživanjima zatvorske estetike (i „anti-estetike“) (Jewkes, 2013), sugerišu da je možda jedina funkcija zatvorskih zgrada pokušaj „da se

stvore određeni oblici prakse, kroz dizajn i planiranje koje potencira formu, atmosferu i rutinu“ (Kraftl, Adey, 2008).

U razvijenim državama i društvima u kojima se novi punitivizam nije ukorenio dizajneri zatvora su fokusirani na rehabilitacionu funkciju kazne i zatvaranja. Oni su eksperimentisali sa progresivnim i visoko stilizovanim oblicima zatvorske arhitekture i građevina, uz istovremeno smanjenje štetnog uticaja na životnu sredinu obezbeđujući na taj način okruženje namenjeno rehabilitaciji.

Prigodno projektovanje unutrašnjeg prostora sa mekim nameštajem, maksimalno iskorišćavanje prirodne svetlosti, prikaz umetničkih dela i skulptura i pogled na prirodu i zelenilo kroz prozore bez rešetki. Ovakav dizajn zatvora, u severno-evropskom kontekstu tipičan je i tipiziran u Norveškoj, Islandu i Danskoj. On nesumnjivo pokreće i poboljšava generičke izraze uticaja vezanih za otvorenost, fleksibilnost i “humani” tretman, podstiče ličnu, intelektualnu kreativnost i doprinosi lakoći i živosti zatvorskog iskustva (Hancock, Jewkes, 2011).

Rukovodeći se navedenim pristupom u dizajniranju zatvora, kao i težnjom da se osmisli izgled zatvora koji ne izgleda kao zatvor, bez tamnih prostora, malih ćelija i sivih zidova, arhitekta u Islandu su projektovale zatvor za žene u kome dominira prirodna svetlost, otvoren prostor i prirodni materijali kao što su trava, treset i cveće. Umesto gradnje jedne velike zatvorske zgrade (tipski izgled zatvora), dizajneri su se odlučili da prostor podele u nekoliko paviljona koji efikasno i funkcionalno omogućavaju prostorno razdvajanje osuđenica, ali koji takođe imaju prirodnu svetlost i spoljni pogled što doprinosi jačanju osećaja slobode. Jednostavnost gradnje i ekološki standardi poštuju se i kroz uvažavanje tradicionalnih islandskih načina gradnje i izolacije. Ovakvim pristupom u gradnji zatvora, dizajneri nastoje da zatvorski život učine što je moguće više humanijim i prirodnijim, a ne monotonim (Moran, Jewkes, 2014).

Islandski primer futurističkog zatvora koji je zamišljen kao sistem zgrada pokriven cvetnim tresetom, veoma se razlikuje od klasičnog primera ekološki prihvatljivog zatvora - Bastøi²¹, u Norveškoj. Ovaj zatvor je smešten na ostrvu koji se nalazi u fjordu u Oslu. Bastøi se opisuje i kao zatvor koji implementira ekološke i humane vrednosti, što znači da u okviru zatvora postoji farma za organsku proizvodnju hrane, zatvor reciklira sopstveni otpad, a postoji i stalni fokus da se minimizuju emisije CO₂. Velika pažnja se posvećuje obrazovanju, obuci i radu u cilju razvijanja odgovornosti zatvorenika i adekvatne pripreme za uspešnu socijalnu reintegraciju. Da bi se ograničio negativan uticaj na životnu sredinu, koriste se solarni paneli, grejanje na drva i strogi sistemi za reciklažu. Konji se koriste za transport drva za ogrev oko ostrva, a zatvorenici se uče da upravljaju ostrvskim šumama kako bi sačuvali snabdevanje drvenom građom kao izvorom obnovljive energije. Zatvor Bastøi i islandski zatvor se susreću u konfiguraciji i filozofiji izgradnje zatvorskih zgrada. U Bastøi su zatvorske zgrade, takođe, izgrađene u lokalnom tradicionalnom stilu. Oko stotinu zatvorenika je smešteno u malim, niskim, drvenim jedinicama. U kućama je smešteno od 7 do 15 osuđenika koji na raspolaganju imaju kuhinje, dnevne boravke sa modernim pogodnostima. Male stambene jedinice u objektima dozvoljavaju efikasnu kontrolu i smanjenje potrošnje energije. I na Islandu, i u Norveškoj, zatvori se nalaze u zapanjujućim prirodnim pejzažima gde je granica između unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora nejasna i zamagljena, sa ogromnim prozorima bez rešetaka, prirodnim građevinskim materijalima i velikim brojem otvorenog prostora koji je na raspolaganju zatvorenicima.

Iako su stope recidivizma bivših osuđenika Bastøi zatvora ekstremno niske - 16% u poređenju sa 20% u Norveškoj kao celini (najmanje stope recidivizma u SAD iznose 60%), ne postoje jasni

²¹ <http://www.bastoyfengsel.no/English/bastoy-fengsel-Eng.html>

pokazatelji koji bi izolovali uzročne faktore iz zatvorskog okruženja od drugih aspekata ovog zatvorskog sistema koji ima za cilj rehabilitaciju, a ne kažnjavanje. Međutim, čini se da ovakva praksa još jednom potvrđuje prethodno iznesene ideje autora Kraftl i Adey-a i njihovu sugestiju da zgrade imaju potencijal da utiču na svoje stanovnike, da generišu određene vrste situacija i da izazovu određene oblike ponašanja (Kraftl, Adey, 2008: 228).

Ideja i praksa koja polazi od pretpostavke da posmatranje oblaka, ptica, dnevne svetlosti i drugih priyatnih spoljnih prizora može poboljšati rehabilitaciju i smanjiti fizičko i psihičko nasilje u skladu je sa idejama terapijskih pejzaža u kojima ekološki, društveni i individualni faktori promovišu dobrobit, putem holističkog pristupa koji obuhvata fizičke, emocionalne, duhovne, društvene i ekološke faktore (Moran, Jewkes, 2014: 351).

Čini se da suština razlike između američkog i skandinavskog pristupa održivosti zatvora leži u bazičnoj filozofiji zatvaranja. U diskusiji o reformama zaštite životne sredine u američkim zatvorima, Webster (2010: 175) je zagovarao „samoodržive“ zatvore uz percepciju zatvora Bastøi kao primera „ekološkog zatvora“ koji ima minimalan uticaj na životnu sredinu. Nakon detaljnog opisa solarnih panela, grejanja na drva, organske farme, obrazovnih programa i malih smeštajnih objekata, Webster ističe, da iako Bastøi predstavlja odličan primer i minimalnog uticaja na okolinu i primer dobre rehabilitacije zatvorenika, (...) „ovakav tip objekta nije idealan model po kome Sjedinjene Države mogu uštedeti novac bez drastičnog menjanja postojeće infrastrukture“ (...). Problem sa norveškim modelom, je da on „ne odgovara tradicionalnom retributivnom modelu pravde“ (Webster, 2010: 188-190).

Očigledno je da je postojeća zatvorska infrastruktura, koja odražava „retributivni model pravde“ zasnovana na principu „što manje podobnosti“. Ona je zasnovana na ideji izdržavanja kazne.

Zatvorenici treba da „trpe”, ne samo zbog gubitka slobode već i zbog zatvorskih uslova, koji bi treba da budu lošiji po standardu od onih koji su dostupni najsiromašnijim slobodnim građanima (*Ibid.*).

Sasvim drugačija ideja o boravku u zatvoru polazi od stava da zatvorski uslovi treba da budu što je moguće bliži životnim uslovima u slobodnom društvu. Namera je, da se kazne za prestupe primenjuju na način koji neće ometati uključenost zatvorenika u društvo, već će ga u najvećoj mogućoj meri promovisati.

Neki autori upozoravaju, da ne treba preterano pojednostavljivati, niti romantizovati ”kazneni izuzetak” nordijskih zemalja (Ugelvik, Dullum, 2012; Shammas, 2014), već treba naglasiti da različite filozofije zatvaranja, ali i različitost zatvorske populacije zahtevaju i omogućavaju sprovođenje različitih namera i u dizajniranju zatvora.

Dok su Sjedinjene Američke Države veoma zatvorene po pitanju kaznene politike i filozofije zatvaranja, neke druge zemlje, sasvim suprotno, aktivno primenjuju različite pristupe, programe i alternativne sankcije kako bi smanjile zatvorsku populaciju (Moran, Jewkes, 2014).

IX

USTANOVE ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA KAO POSEBAN OBLIK CRVENIH ZONA

Pojam "crvena zona" datira iz prve polovine 20. veka. Smatra se da je prvi put upotrebljen na francuskom (*zone rouge*), kako bi označio oblast površine 465 kvadratnih milja na severoistoku Francuske koja je devastirana tokom Prvog svetskog rata. U novije vreme, ovaj termin se najčešće koristio kako bi označio nebezbedne oblasti u Iraku, nakon napada SAD i njenih saveznika iz 2003. godine, nasuprot zelenoj zoni, za koju se pretpostavlja da je znatno bezbednija. Termin "crvena zona" koristio je i novinar Steven Vincent, kao deo naslova svoje knjige: *U crvenoj zoni: Putovanje u središte Iraka* (2004), kao i mnogi drugi autori kako bi opisali stanja u kojima vlada bezakonje. Kao što je već istaknuto u uvodnim razmatranjima, u kontekstu proučavanja otpornosti pojam "crvena zona" definisan je tako da obuhvati različite prostorne i vremenske okolnosti koje se mogu okarakterisati kao intenzivne, potencijalno ili stvarno neprijateljske ili opasne, uključujući i situacije nakon katastrofa izazvanih geofizičkim katastrofama, kao i one koje su povezane sa terorističkim napadima i ratovima (Tidball, 2014: 68).

U jednom širem kontekstu, i ustanove za izvršenje krivičnih sankcija mogu se posmatrati kao specifične crvene zone. U pitanju su institucije koje upravo karakterišu pojačani rizici od različitih opasnih situacija do kojih može doći usled neželjenih ponašanja svojstvenih zatvorskoj sredini. U pitanju su ponašanja poput samopovređivanja, samoubistva, bekstva, nasilja, distribucije i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 335). Ovakve ustanove podrazumevaju podvrgavanje lica koja u njima borave posebnim režimina života koji traju određeno vreme (u zavisnosti od dužine izrečene kazne) i koji podrazumevaju prilagođavanje tih lica novonastalim životnim okolnostima, drastično različitim od uslova života na slobodi. "Boravak osuđenog u zatvoru neminovno podrazumeva povinovanje velikom broju pravila i propisa uz neizbežan saživot sa drugim osuđenima" (Jovanić, 2014: 143). Dakle, u pitanju je poseban režim života, koji zahteva prilagođavanje i "stavlja na probu" otpornost osuđenika, a da li će se ta otpornost ispoljiti u pozitivnom ili negativnom obliku zavisi od niza subjektivnih i objektivnih faktora.

Deleći odlike drugih totalnih institucija, zatvor se može opisati kao „socijalni hibrid“ koji je odvojen od ostatka modernog društva, u kome se ruše ograde različitih životnih sfera, uspostavlja strogo definisan ritam nametnut od strane hijerarhijski organizovanog autoriteta, i u kome nestaju barijere između sna, rada i slobodnog vremena. U tom smislu, život u zatvoru se odvija u separatisanom okruženju pod jedinstvenim pravilima i nadzorima (Jugović, Bogetić, 2018: 770). Pri tome treba istaći da savremeni zatvori nisu više "totalno totalne" institucije, makar u pogledu odnosa sa spoljašnjim svetom, te da se čini prihvatljivijim podvesti i ih pod pojam "ne toliko totalnih institucija" (Marinković, Ristić, 2018: 738).

Za razliku od drugih totalnih i njima sličnih institucija, zatvor predstavlja mesto boravka i rada velikog broja osoba, koje su

prekršile zakon, u kome zajedno vode (zatvoreni i formalno administrirani) životni ciklus, odsečenih od šireg društva, u dužem vremenskom periodu (Goffman, 2007, prema: Jugović, Bogetić, 2018: 770). Budući da zatvor, kao tip totalne institucije ne može, neće ili ne uspeva da na odgovarajući način zadovolji neke bazične potrebe osuđenika, dolazi do pojave zatvorskih deprivacija (Špadijer Džinić *et al.*, 2009: 226). Prema Sajksu, (Sykes, 1958: 65-77, prema: Ilijić, 2014: 78), zatvorski uslovi doprinose pojavi niza deprivacija, među kojima su najzastupljenije: deprivacije slobode, deprivacije heteroseksualnih odnosa, deprivacije materijalnih dobara i usluga, deprivacije autonomije i deprivacije sigurnosti.

Brojna istraživanja na temu negativnih efekata zatvaranja potvrdila su da dugotrajan boravak u zatvorskoj instituciji mogu imati za posledicu ozbiljnu psihološku štetu, pri čemu treba imati u vidu da njen intenzitet zavisi od toga da li je kazna zatvora kraćeg ili dužeg trajanja (Ilijić, 2014: 76). Pri tome treba imati u vidu da za emocionalno i fizičko preživljavanje u zatvoru još veći značaj od dužine kazne ima skup individualnih sposobnosti osuđenika da se prilagode na zatvorske uslove života i zatvorske deprivacije (Ilijić, 2014: 77).

Reagovanje na zatvorske deprivacije je različito, a najčešće se upravo one navode kao uzrok nastanka zatvoreničkog društvenog sistema. Naime, čini se da stvaranje posebnih društvenih odnosa među osuđenima i razvoj sistema vrednosti i normi koje predstavljaju suprotnost u odnosu na opšteprihvaćeni društveni sistem i zatvor kao organizaciju predstavlja najučestaliji način da se ublaže zatvorske frustracije i lišavanja (Ilijić, 2014: 83). U tom kontekstu, integrisanost u zatvorenički društveni sistem predstavlja odgovor osuđenika na deprivacije (Nikolić, Kron, 2011: 76). Takve reakcije, odnosno takvi načini prilagođavanja na zatvorske deprivacije predstavljaju primere takozvane negativne otpornosti o

kojoj je bilo reči u uvodnom delu ove monografije. Nasuprot ovoj negativnoj otpornosti, čini se da bi kod osuđenika trebalo razvijati pozitivnu otpornost. Kao jedan od mogućih načina da se doprinese razvoju pozitivne otpornosti javlja se ozelenjavanje prostora u okviru ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, koje poslednjih godina stiće sve veću popularnost, kako u svetu tako i u našoj zemlji.

Ozelenjavanje podrazumeva "formiranje i rekonstrukciju drvenasto-žbunaste i travne vegetacije na određenim delovima teritorije naseljskog karaktera u cilju organizacije prijatne sredine za rad, život i odmor stanovnika"²². U doba enormnog zagađenja i drastičnih posledica klimatskih promena ozelenjavanje (posebno kada se odnosi na urbane površine) dobija mnogo veći značaj od pukog estetskog razmatranja. Štaviše, ozelenjavanje danas sve više postaje osnovni deo urbanog ekosistema, koji ima za funkciju da poboljša društvenu interakciju i fizičko i mentalno zdravlje stanovništva (Stošić *et al.*, 2017: 337). Slično ozelenjavanju urbanih površina, i ozelenjavanje ustanova krivičnih sankcija, naročito ako se i one same nalaze u urbanom okruženju, osim estetske ima i svoju zdravstvenu, psihološku, socijalnu pa i ekonomsku funkciju, a odlikuju ga snažni restorativni potencijali utemeljeni na osnovnim principima ekoterapije, a u okviru nje, terapije hortikulturom.

Prednosti terapije hortikulturom

Frederik Lou Olmsted (1822-1903), američki novinar, društveni kritičar i pejzažni arhitekta, poznat, između ostalog, i po tome što je učestvovao u projektovanju njujorškog Central Parka, verovao je da boravak u prirodi ili makar samo posmatranje prirodnih lepota umanjuje stres i umiruje um (Ulrich, 1979: 17-23, prema: Karmanov,

²² Ekološki rečnik, http://www.ekopedia.rs/?page_id=145, 09.04.2019.

Hamel, 2008: 122), kao i da izgradnja parkova može da ublaži neprijatnosti izazvane napornim i užurbanim tempom gradskog života (Haffner, 2018). Popravljanje raspoloženja, unapređenje kognitivnih funkcija, smanjenje fizioloških simptoma stresa (poput, na primer, smanjenja broja otkucaja srca u minutu i napetosti u mišićima) samo su neka od restorativnih dejstava boravka u prirodnom okruženju (Karmanov, Hamel, 2008: 122; Kossler, 2017: 4). Pri tome se pod restoracijom podrazumeva proces obnavljanja, oporavka ili ponovnog uspostavljanja fizičkih, fizioloških i socijalnih resursa ili sposobnosti smanjenih usled kontinuiranog nastojanja da se ispune zahtevi prilagođavanja (adaptacije) (Hartig, 2004: 273). Snažna povezanost čoveka sa prirodom smatra se njegovom evolutivnom karakteristikom koja se manifestuje kroz čovekovo urođeno okretanje ka prirodnom okruženju u potrazi za vodom, hranom i skloništem. U skladu sa tim, smatra se da odrasli ljudi imaju veću pažnju, a deca bolje kognitivne funkcije kada imaju pogled na zeleno rastinje ili vodu umesto na zgrade ili zidove od cigle (Karmanov, Hamel, 2008: 122).

Restorativni potencijal prirodne sredine često se poredi postavlja nasuprot restorativnog potencijala urbanog okruženja, pri čemu se gradska sredina po pravilu smatra manje podobnom za odvijanje restorativnih procesa. Međutim, čini se da redukovanje stresa ne mora nužno da se odvija isključivo u prirodi, već da svako okruženje koje ima restorativne kvalitete ima potencijal da proizvodi restorativna dejstva (Kaplan, 1995: 169-182, prema: Karmanov, Hamel, 2008: 122). Štaviše, potvrđeno je i da dobro osmišljena i lepo dizajnirana urbana okruženja takođe mogu imati pozitivno i restorativno dejstvo na čoveka, baš kao i prirodna. Pri tome se izdvaja nekoliko karakteristika koje urbana okruženja moraju posedovati kako bi proizvodila restorativan efekat. Među njima se na prvom mestu nalazi zastupljenost zelenih površina poput bašta i parkova,

zatim vode, kao i sama estetika urbanih prostora (Karmanov, Hamel, 2008: 122). Navedene odlike i restorativne potencijale urbanih okruženja treba imati u vidu i prilikom razmatranja restorativnih potencijala zatvorskih okruženja, i to prvenstveno onih u kojima ne postoji mogućnost izgradnje velikih vrtova, parkova i drugih sličnih zelenih površina. Analogno urbanim okruženjima u kojima postoji malo prostora za ozelenjavanje, čini se da i zatvori mogu postati prostori za razvoj restorativnih potencijala zahvaljujući kvalitetno osmišljenom i estetski i ekološki prihvatljivom uređenju.

Različita istraživanja pokazala su da kontakt sa biljkama naročito blagotvorno i isceljujuće deluje na ljude (Elings, 2006: 53). Posebno je ustanovljeno da terapija hortikulturom ima pozitivne efekte i u odnosu na specifične korisnike kao što su, na primer, ratni veterani i osuđenici (Tidball, 2012). Terapija hortikulturom spada u takozvanu ekoterapiju. Kao oblik primenjene ekopsihologije, ekoterapija predstavlja relativno širok pojam koji obuhvata različite terapijske modalitete koji podrazumevaju povezivanje sa prirodom u smislu uzajamnog isceljivanja i zajedničkog rasta (Chalquist, 2009: 64-74). Ekoterapija obuhvata psihoterapeutske aktivnosti (savetovanje, psihoterapiju, socijalni rad, samopomoć, prevenciju i aktivnosti u oblasti javnog zdravlja) preduzete sa ekološkom svešću ili namerom. Ove aktivnosti smatraju se ekološkim utoliko što se oslanjaju na prirodnu sredinu, bilo da je u pitanju lokalno okruženje, bilo da je reč o planetarnoj biosferi, a ne samo na socijalnu ekologiju ljudskih veza i kulture (Doerthy, 2016: 14).

Ekoterapija može uključivati različite aktivnosti poput vođenja terapijskog razgovora na otvorenom, šetnje, rada u bašti ili izazova odnosno avanture u prirodi. Ekoterapija takođe može podrazumevati uključivanje razvoja svesti o određenom mestu ili o drugim vrstama u terapijski proces. To se sprovodi kroz, na primer, svakodnevni odmor na određenom mestu u prirodi, učestvovanje u terapiji uz

pomoć životinja ili samo uzimanje u obzir prava i dobrobiti drugih vrsta i prirodnih sistema u sklopu terapijskih ciljeva. U svom osnovu, ekoterapija uvodi ekološke aspekte sopstva, identiteta i ponašanja na teren psihoterapije. U zavisnosti od toga ko se podvrgava terapiji, ovo ekološko sopstvo može podrazumjevati neposredno ili posredno iskustvo prirodnih ili tehnoloških katastrofa, zabronutost zbog zagađenja ili degradacije životne sredine ili razmatranje lične odgovornosti za globalne probleme poput klimatskih promena (Doerthy, 2016: 15).

Bez obzira na to u kojoj formi se ekoterapija sprovodi, može se konstatovati da svi ekoterapijski pristupi počivaju na nekoliko zajedničkih pretpostavki: 1) da odsustvo povezanosti sa prirodom može prouzrokovati psihičke simptome kao što su anksioznost, frustracija i depresija i 2) da prakse koje podstiču osećaj ponovnog povezivanja sa prirodom doprinose ne samo ublažavanju tih simptoma već i povećanju osećaja zdravlja, samopoštovanja, povezanosti sa samim sobom, povezanosti sa okolinom i radosti. Jednostavnije rečeno, pristalice ekoterapije zastupaju stav da se uključivanjem prirodnih podsticaja i okruženja u sesije sa klijentima može značajno doprineti njihovom napretku i boljitku (Stevens, 2010: 267).

Najpopularniji načini primenjivanja ekoterapije obuhvataju uključivanje prirodnog okruženja u zdravstvene ustanove, terapiju uz pomoć životinja, terapiju hortikulturom i oporavak u prirodi, a dosadašnja praksa potvrđuje da ovi terapijski pristupi daju dobre rezultate (Chalquist, 2009: 64-74). U smislu nauke o zaštiti životne sredine, ekoterapijske aktivnosti podrazumevaju uparivanje prirodnih i ljudskih sistema. Iako je ljudska sociokulturna sfera, uključujući i informacione tehnologije koje nam omogućavaju ostvarivanje uvida u globalna pitanja, uključena u ekoterapijski rad, važno je uvideti da ljudske potrebe ne treba da čine osnovu ili

polaznu tačku ekoterapijskih aktivnosti. Zapravo, cilj mnogih ekoterapijskih aktivnosti trebalo bi da bude ograđivanje od ljudske kulture i tehnologija i sagledavanje sveta koji nije samo ljudski, kako bi se doživelo kompletno i suštinsko iskustvo identiteta, mentalnog zdravlja i blagostanja (Doerthy, 2016: 14). Drugim rečima, ekoterapija, u kontekstu svoje orijentacije i moralnog kompasa, može biti posmatrana kao "ekocentrična" (odnosno fokusirana na sisteme, celine i međuzavisnosti u kojima ljudi čine samo jedan deo prirodnog poretka). Ovo predstavlja suprotnost u poređenju sa više normativnom i nezvanično antropocentričnom i podeljenom prirodom psihoterapije i savetovanja (u smislu da je psihoterapija usmerena na ljude i da prirodu posmatra u službi ljudskih ideja, upotrebe od strane čoveka i koristi koje čovek od nje ima) (Doerthy, 2016: 14).

Ekoterapija, u vidu konkretnih ekoloških inicijativa u savetovanju i psihoterapiji, počinje da se sprovodi poslednjih decenija 20. veka. Prednosti ekoterapije utemeljene su u mnogim, kako savremenim tako i istorijskim izvorima, a naročito u ekološkim pokretima koji su se razvijali tokom 19. i 20. veka, i koji se povezuju sa stremljenjima ka očuvanju mira i ekološke pravde i borbom protiv nuklearnog naoružanja (Doerthy, 2016: 16). Nesporo je da kontakt sa prirodom ljude čini vitalnijim i srećnijim (Ryan *et al.*, 2010: 159-168, prema: Kossler, 2017: 5), a primena ekoterapije pokazuje da dugotrajna promena okruženja može veoma snažno uticati na ljude. Boravak u prirodnoj sredini deluje na čoveka kao ponovno podešavanje (engl. *reset*) menjajući način na koji naše telo i um reaguju na takvo okruženje i dajući našim istrošenim resursima vremena da se oporave (Stevens, 2010: 267).

U okviru ekoterapije, terapija koja podrazumeva rad pacijenata u bašti (takozvana terapijska i socijalna hortikultura) pokazala se kao naročito podobna da doprinese ublažavanju anksioznosti, depresije i

stresa (Kam, Siu, 2010, prema: Jenkins, 2016: 14), a brojna istraživanja potvrdila su da učesnici u takvim programima po pravilu osećaju boljitak na emotivnom, socijalnom, profesionalnom, fizičkom i duhovnom planu (Clatworthy *et al.*, 2013, prema: Jenkins, 2016: 14). Takvi programi korisnicima daju mogućnost da zajedno i na otvorenom prostoru učestvuju u aktivnostima koje su prijatne i ugodne. Projekti socijalne i psihoterapijske hortikulture nude različite aktivnosti: neke se odvijaju po unapred pripremljenom programu, u planiranim vremenskim okvirima i omogućavaju sticanje profesionalnih znanja i kvalifikacija, dok su druge neformalnog karaktera. Glavni cilj velikog broja projekata iz ove oblasti jeste da korisnici steknu znanja iz oblasti baštovanstva koja su im potrebna za zapošljavanje, te im se zbog toga po pravilu omogućava da u okviru njih steknu formalne kvalifikacije. Istovremeno, najveći broj takvih programa ima za cilj da doprinese razvoju socijalnih veština kao i da korisnicima obezbedi dnevni boravak i smeštaj (Sempik *et al.*, 2004).

Istraživanja sprovedena u Velikoj Britaniji pokazuju da je počevši od osamdesetih godina 20. veka došlo do porasta broja projekata koji omogućavaju brigu o korisnicima kroz programe koji podrazumevaju primenu socijalne i terapijske hortikulture (*Social and Therapeutic Horticulture - STH*) (Sempik *et al.*, 2004). Naime, pomenuto istraživanje potvrdilo je da je tokom 2004. godine postojalo ukupno 836 aktivnih projekata koji su se bavili pružanjem usluga korisnicima iz oblasti socijalne terapijske hortikulture. Tome je prethodio period u kome su navedeni programi implementirani isključivo od strane dobrotvornih organizacija, da bi se potom u iste uključili zdravstveni fondovi i lokalne vlasti i službe. Tako je, na primer u razdoblju između 1956. i 1980. godine samo šest novih projekata ovog tipa bilo povezano sa lokalnim vlastima, da bi se njihov broj u periodu između 1996. i 2000. godine povećao od 112 na 200 projekata.

Blagodeti socijalne i terapijske hortikulture dostupne su širokom krugu korisničkih grupa, premda su među njima najbrojnije osobe sa mentalnim problemima, kao i osobe koje ispoljavaju poteškoće pri učenju (Sempik *et al.*, 2004). Razlog za naročitu uključenost ove dve grupe u navedene programe može biti i istorijskog karaktera, budući da su bašte nekada činile značajan deo mnogih ustanova za lečenje i zbrinjavanje osoba sa mentalnim smetnjama. Naime, postojanje bašta i vrtova sa zdravstvenim ustanovama samo po sebi ne predstavlja novinu. Naprotiv. U Velikoj Britaniji je, kao što je već istaknuto, postojao veliki broj zdravstvenih ustanova koje su svojim korisnicima omogućavale da u baštama u okviru bolničkih kompleksa šetaju, vežbaju i na drugi način provode svoje slobodno vreme da bi sa zatvaranjem bolnica njihovo mesto zauzeli projekti hortikulture i baštovanstva (Sempik *et al.*, 2004). Primera radi, prema navodima pomenutog istraživanja, u Velikoj Britaniji se oko 14% projekata iz oblasti terapijske i socijalne hortikulture sprovodi u saradnji sa medicinskim ustanovama, od čega se 4,3% realizuje u rehabilitacionim centrima, dok se 3% implementira u posebno obezbeđenim odeljenjima (Sempik *et al.*, 2004). Sa druge strane, postoji oko 34% projekata koji su nezavisni, odnosno koji se sprovode bez direktnog povezivanja sa drugim institucijama. Preostali projekti povezani su sa obrazovnim ustanovama, domovima za stara lica, preduzećima, zatvorima i centrima za palijativno zbrinjavanje (Sempik *et al.*, 2004). Statistike pokazuju da su svega 5,1% korisnika ovih usluga bili prestupnici, dok su 3,7% bili bivši prestupnici (Sempik *et al.*, 2004). Dakle, rezultati ovog istraživanja pokazali su da je pre skoro dve decenije u Velikoj Britaniji relativno mali broj projekata iz oblasti socijalne i terapijske hortikulture bio osmišljen tako da kao korisnike obuhvati prestupnike (bilo one koji se nalaze na izdržavanju kazne zatvora, bilo one koji su tu kaznu izdržali), da bi se, međutim, do danas taj broj znatno povećao.

Ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija

Brojni projekti koji podrazumevaju ozelenjavanje i različite aktivnosti iz oblasti hortikulture u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, kao i istraživanja koja su na tu temu sprovedena pokazuju da su oni višestruko korisni. Naime, potvrđeno je da prirodno okruženje može doprineti smanjenju stresa i poboljšanju čovekovog mentalnog stanja. Takođe, istraživanja sprovedena u zatvorima u Sjedinjenim Američkim Državama pokazala su da pristup pogledu izvan zatvora i kvalitet tog pogleda ima značajan uticaj na ponašanje i psihičko stanje kako osuđenika tako i zatvorskog osoblja (Lindemuth, 2007: 88). Tako su Moore (1981) i West (1986) još osamdesetih godina 20. veka ustanovili da pogled iz zatvorske ćelije ima značajan uticaj na fizičku dobrobit osuđenika (Moore, 1981: 17-34, West, 1986, prema: Lindemuth, 2007: 88). Štaviše, ispostavilo se da pogled iz ćelije, privatnost koju poseduju osuđenici i stepen buke u ćeliji imaju direktan uticaj na broj poziva koji osuđenici upućuju zdravstvenoj službi, te da se iz ćelija koje imaju pogled na spoljni svet, u kojima postoji niži nivo buke i viši stepen privatnosti upućuje manji broj poziva zdravstvenoj službi (Moore, 1981: 17-34, prema: Lindemuth, 2007: 89). Slično tome, istraživanje sprovedeno u dva zatvora u Ilinoisu potvrdilo je da su se i osuđenici i zaposleni u tim zatvorima osećali smirenije i ispoljavali viši stepen fizičkog i mentalnog zdravlja ukoliko su imali pristup vizuelno kompleksnijim pogledima (Spafford, 1991, prema: Lindemuth, 2007: 89).

Ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija tesno je povezano sa angažovanjem osuđenika na poslovima u zavodskim baštama odnosno vrtovima, bilo kao programa njihovog rada, bilo kao dela njihove terapije. Međutim, treba naglasiti da samo

ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija ne podrazumeva nužno angažovanje osuđenih lica u vidu programa rada ili terapijskih programa, već da se može sprovoditi i od strane trećih lica. Programi koji se sastoje od rada osuđenika u bašti primenjuju se kao jeftini, pristupačni, terapijski programi koji podstiču bolje ponašanje osuđenika kroz njihovo učestvovanje u smislenim i svrsishodnim aktivnostima. Učestvovanje u ovakvim programima ujedno predstavlja i povlasticu za osuđenike koju oni mogu steći zahvaljujući uzornom ponašanju (Feldbaum *et al.*, 2011, prema: Jenkins, 2016: 16). Programi rada osuđenika u baštama imaju i edukativni karakter budući da doprinose buđenju i razvoju ekološke svesti i pomažu učesnicima da steknu veštine koje mogu koristiti kako bi nakon izlaska iz zatvora pronašli legalno zaposelnje i izvor prihoda (Feldbaum *et al.*, 2011, prema: Jenkins, 2016: 16). Osim toga, potvrđeno je da osuđenici zahvaljujući uključivanju u programe rada u baštama stižu i razvijaju i druge pozitivne osobine poput odgovornosti, socijalnih veština, sposobnosti rešavanja problema i donošenja odluka, kao i da, generalno gledano, postaju manje neprijateljski raspoloženi (Jenkins, 2016: 16). Takođe, uspeh koji učesnici u programu postižu i povišeno samopouzdanje koje usled tog uspeha počinju da osećaju doprinosi da oni ređe učestvuju u nasilnim incidentima, kao i da počinju da lakše grade socijalne veze (Jenkins, 2016: 16). Jačanju samopouzdanja osuđenika koji učestvuju u programima rada u baštama doprinosi i činjenica da oni u većini ustanova za izvršenje krivičnih sankcija po okončanom programu dobijaju potvrdu o stečenom znanju i veštinama. Naime, potvrđeno je da upravo sticanje takve vrste priznanja u znatnoj meri utiče na to kako će neko lice sebe vrednovati i doživljavati svoj lični uspeh, te da može uticati ne samo na njegovo samopouzdanje i samopoštovanje, već i na način na koji se ponaša prema drugim licima, kako gradi socijalne veze, da li ispoljava ili ne ispoljava agresiju itd. (Jenkins, 2016: 17).

Tako je na primer zabeleženo da je nekoliko dugoročnih programa rada u baštenskim kompleksima u okviru ustanova za izvršenje krivičnih sankcija imalo izuzetno pozitivne efekte na osuđenike koji su u njima učestvovali i to kako tokom izdržavanja kazne, tako i po izlasku na slobodu (Lindemuth, 2007: 89). Na primer, *Rice* je istraživao kako se učestvovanje u terapiji hortikulturom tokom izdržavanja kazne zatvora odrazilo na život na slobodi na uzorku od 48 osuđenika iz Okružnog zatvora u San Francisku (Rice, 1993, prema: Lindemuth, 2007: 89). Kod osuđenika obuhvaćenih pomenutim istraživanjem uočeno je: odsustvo ili smanjenje autodestruktivnih ponašanja, ređe učestvovanje u nezakonitim aktivnostima, ređe sklapanje "prijateljstava" sa kriminalnim saradnicima, manja upotreba droga i povećana želja da im se ukaže pomoć, a kao najznačajniji psihološki benefiti koje su osetili izdvojeno je smanjenje: anksioznosti, depresije i rizičnog ponašanja (*Ibid*). Istraživanje sprovedeno u zatvoru Rikers Island u Njujorku pokazalo je da je stopa recidivizma kod osuđenika koji su učestvovali u programu ozelenjavanja pod nazivom The Green House Project iznosila oko 10%, dok je kod ostalih osuđenika u istom tom zatvoru ona uglavnom iznosila oko 65%. Osim toga, zaposleni u ovom zatvoru primetili su da boravak u bašti ima izrazito umirujuće i ppozitivno dejstvo na osuđenike, te da se i oni sami zahvaljujući tome osećaju opuštenije (Lindemuth, 2007: 89).

Rezultati ovih istraživanja mnogi su u nizu dokaza da, tako što stvaraju složenije i u vizuelnom smislu privlačnije poglede, bašte u okviru zatvorskih kompleksa mogu da doprinesu smanjenju stresa, kako među osuđenima, tako i među zaposlenima. Pojedinci koji su duže vreme imali interakciju sa baštenskim biljkama, bilo u vidu aktivnog baštovanstva bilo u smislu mirnog boravka u bašti, imali su priliku da dožive značajne i dugotrajne emocionalne i psihološke promene (Lindemuth, 2007: 89). Navedeni rezultati potvrđuju i da

učesnici različitih programa koji podrazumevaju ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija imaju mogućnost da razviju osećaj odgovornosti, da steknu različite socijalne veštine, da nauče da lakše rešavaju probleme i donose odluke (Flagler, 1995: 185-187, prema: Elings, 2006: 50). Osim toga, primećeno je i da učesnici takvih programa počinju da se prema okolini ponašaju manje neprijateljski, budući da nakon što u njima postignu određeni uspeh lakše stižu odnosno vraćaju samopouzdanje i samopoštovanje (Rice, Remy, 1998, prema: Elings, 2006). Naročito obećavajući rezultati programa koji podrazumevaju bavljenje hortikulturom u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija postignuti su u odnosu na maloletnike u sukobu sa zakonom. Njima je učestvovanje u takvim programima pomoglo da grade socijalne veze, da promene sopstvene stavove o ličnom uspehu i sposobnosti za rad, kao i da razvijaju osećaj dostojanstva i steknu pozitivnu sliku o sebi (Sempik *et al.*, 2003, prema: Elings, 2006: 50).

Prilikom razmatranja dobrih strana ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija treba naglasiti da razmere pozitivnih efekata rada i/ili samog boravka u baštama u okviru zatvorskih kompleksa delom zavise i od bogatstva i raznovrsnosti materijala i zasada koji su u njima zastupljeni, te da je potrebno uskladiti zahteve dizajna sa zahtevima bezbednosti i drugim uslovima koji moraju biti ispunjeni u takvim ustanovama (Lindemuth, 2007: 89). Primera radi, treba navesti da se različiti programi ozelenjavanja sprovode u približno jednoj trećini ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u SAD, a da se u velikom broju onih koje ih još uvek nisu uvele takva mogućnost uveliko razmatra, ali da neke od njih ne poseduju sve potrebne uslove za to.

Naime, u mnogim državnim zatvorima u SAD u okviru samih zatvorskih kompleksa postoje ruralni delovi koji su podobni kako za ozelenjavanje, tako i za sprovođenje različitih programa rada

osuđenika u baštama i, uopšte u prirodi. Sa druge strane, treba naglasiti da se zahvaljujući ubrzanom razvoju inovativnih tehnologija poput na primer zelenih krovova, hidroponičnog sistema uzgajanja biljaka i vertikalnih vrtova omogućavaju potrebni uslovi za takozvano urbano baštovanstvo, odnosno gajenje biljaka u urbanim uslovima. Primena ovih tehnologija trebalo bi da doprinese da se programi rada u baštama i sve prednosti ozelenjavanja zatvorskih kompleksa učine dostupnim što širem krugu osuđenih lica, kako bi im se posredstvom njih pomoglo na putu resocijalizacije i socijalne reintegracije (Jenkins, 2016: 18).

X

PRIMENA IDEJE OZELENJAVANJA U POJEDINIM USTANOVAMA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA

Sing sing

Nastanak sada već istorijskih bašti kazneno-popravnog zavoda Sing Sing u Osiningu u državi Njujork vezuje se za splet niza socijalnih i političkih okolnosti, a u pozadini njihovog osnivanja stoji poznanstvo između njegovog tadašnjeg upravnika Lewis-a Lawes-a i jednog od osuđenika po imenu Charles Chapin. Tokom dvadeset godina, koliko je Lawes proveo na mestu njegovog upravnika, zatvor Sing Sing odlikovao je human i paternalistički nastrojen odnos prema osuđenima u kombinaciji sa prilično fleksibilnim pristupom uravljanju (Lindemuth, 2007: 90). Upravo je za vreme njegovog mandata u ovom zatvoru učinjen najveći napredak u ozelenjavanju i, uopšte uređenju i oplemenjivanju zatvorskog kompleksa.

Chapin je bio uticajni urednik novina koji je u Sing Sing upućen krajem 1919. godine na izdržavanje kazne zbog ubistva supruge. Uprkos tome što se nalazio na izdržavanju kazne, Chapin je uspeo da održi veze sa mnogim uticajnim osobama u spoljnom svetu, zahvaljujući kojima je i bio u mogućnosti da obezbedi novčana

sredstva i materijale za svoje baštenske aktivnosti u Sing Singu (Ibid). Tokom 1921. godine, Chapin je od uprave zatvora zatražio dozvolu da se stara o delu travnjaka koji se nalazio u zatvorskom dvorištu za rekreaciju. Upravnik Lawes mu je to dozvolio, prvenstveno zato što je već neko vreme bio zabrinut za njegovo zdravlje. Naime, Chapin je svoju prvu godinu boravka u Sing Singu proveo u stanju izrazite bezvoljnosti i teške depresije, te je upravnik bio voljan na pronade aktivnost koja bi ga mentalno i fizički okupirala. Nakon dobijanja dozvole da vodi brigu o travnjaku, Chapin je nastavio da traži biljke, baštenske alatke i dodatne površine za zadnju biljaka, što je Lawes uvek odobravao. Na kraju, Chapin je uspeo da napravi baštu površine od oko 1 jutra sa drvećem, ružičnjacima i alejama sezonskih i trajnih biljaka, kao i klupama i stazama za šetnju koje su osuđenici mogli da koriste tokom vremena za rekreaciju. Zahvaljujući donacijama svojih imućnih prijatelja, Chapin je zajedno sa još nekim osuđencima koji su sa njim radili na održavanju bašte uspeo da u istoj napravi i veliku kuću za ptice, a njegovo psihičko stanje napredovalo je uporedo sa njegovim baštama sve do 1930. godine (Lindemuth, 2007: 90). Nažalost, u leto te godine bašte su uklonjene kako bi se teren pripremio za izgradnju novog sistema za odvodnjavanje. To se pogubno odrazilo na Chapin-ovo psihičko ali i telesno zdravlje i on je u decembru iste godine preminuo od upale pluća (Ibid.).

Bašte koje su napravljene zahvaljujući Chapin-ovim uticajnim kontaktima kao i otvorenosti i spremnosti upravnika Lawes-a da sprovede inovativne i reformatorske ideje i fleksibilnosti koju je imao u pogledu upravljanja zatvorom Sing Sing uklapale su se u opšta socijalna i politička stremljenja razdoblja u kojem su nastale - tridesetih godina 20. veka. Naime, izuzetno je važno istaći da u to vreme zatvorski sistem u SAD još uvek nije imao iskustva sa osuđeničkim pobunama većih razmera, te da izgradnja takvih baštenskih kompleksa unutar zatvorskih zidina nije posmatrana kao

bezbednosna pretnja (Lindemuth, 2007: 91). Naime, smatra se da su takozvane tradicionalne zatvorske pobune u SAD, do kojih je dolazilo u razdoblju pre 1929. godine, predstavljale uglavnom jednostavne, izolovane ad hoc incidente bez jasno artikuliranih motiva (Adams, 2016: 47). Prvi zabeleženi talas zatvorskih pobuna većih razmera zapljusnuo je SAD tokom 1929. godine, a otpočeo je 22. jula sa pobunom u zatvoru Clinton, nakon čega je usledila pobuna u zatvoru Auburn 28. jula, zatim u zatvoru Leavenworth 11. avgusta, u zatvoru Colorado 3. oktobra i ponovo u zatvoru Auburn 11. decembra iste godine (Adams, 2016: 63).

Ove pobune izazvane korupcijom, prenaseljenošću i neuređenim uslovima života u zatvorima svoj vrhunac dostižu u vreme kraha berze i smatraju se prvim zatvorskim pobunama izazvanim lošim uslovima života u kaznenim ustanovama (Adams, 2016: 60). Budući da su u narednim decenijama zatvorske pobune u SAD postale znatno učestalija i masovnija pojava, zatvorsko osoblje počelo je posvećivati sve više pažnje bezbednosnim aspektima ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija. U skladu sa tim, utvrđeno je da stražari sa svojih mesta za nadzor moraju imati čist i jasan pogled na sva dvorišta za rekreaciju i slobodne aktivnosti (Lindemuth, 2007: 91), što bi baštisko rastinje u nekim slučajevima moglo da ugrozi.

Bedford Hills

Kazneno-popravni zavod Bedford Hills je zatvor najvišeg stepena sigurnosti, lociran u istoimenom naselju u okrugu Westchester u državi Njujork, nešto manje od 20 km severoistočno od zatvora Sing Sing i nešto više od 70 km severno od grada Njujorka. Osnovan je 1901. godine kao ustanova za prevaspitanje žena koje su učinile lakša krivična dela. Danas se u ovom zatvoru

nalazi oko 800 osuđenika (Lindemuth, 2007: 91). Kao i druge ustanove za izvršenje krivičnih sankcija u SAD, i Bedford Hills ima dugu istoriju primene raznovrsnih eksperimentalnih programa. Tako je, na primer, još od samog svog osnivanja ovaj zatvor imao obdanište, koje funkcioniše i danas. Ovo obdanište predstavlja jedno od sedam odeljenja Dečjeg centra, raspoređenih po celom zatvorskom kompleksu. Program Dečji centar započet je još pre dve decenije sa ciljem da se osuđenicama pomogne da očuvaju i ojačaju veze sa svojom decom tokom izdržavanja kazne. Obdanište radi uz pomoć centra za podršku roditeljstvu, centra za dnevni boravak i kancelarije za zaštitu prava deteta. Dečji centar deluje pod okriljem katoličke dobrotvorne organizacije bruklinske diocese od koje dobija deo sredstava za rad (Lindemuth, 2007: 91).

Godinama se u okviru Dečjeg centra razvijala ideja da se dvorište u blizini sobe za posetioce preuredi u spoljni prostor u kojem bi osuđenice mogle boraviti sa svojom decom kada im ona dođu u posetu. Međutim, zbog nedovoljne finansijske podrške, sa realizacijom ove ideje otpočelo se tek 2005. godine, kada je, uz pomoć volontera izgrađen vrt sa raznim vrstama biljaka, baštenskim kućicama, velikim žardinjerama i opremom za igru. Otvaranje ovakvog vrta u zatvoru Bedford Hills nije iznenađujuće ako se ima u vidu da je ta ustanova za izvršenje krivičnih sankcija imala dugu istoriju razvoja različitih inovativnih programa. Tome je doprinela i podrška zatvorskog rukovodstva, ali i volontera, zahvaljujući čijem angažovanju je projekat dobio podršku nadležnih organa (Lindemuth, 2007: 92).

Rikers Island

Rikers Island se nalazi u državi Njujork, na East River-u, severno od aerodroma La Guardia i povezan je sa Queens-om mostom izgrađenim 1966. Kada je grad Njujork prisvojio tu oblast, ostrvo je bilo površine oko 0,35 km² da bi danas njegova površina iznosila oko 1,7 km². Ostrvo je u početku korišćeno samo kao zatvorsko poljoprivredno dobro (farma), da bi prva kaznena ustanova na njemu (kazneno-propradni zavod za muškarce) bila izgrađena tek 1935. godine. Od tada je broj ustanova za izvršenje krivičnih sankcija na ostrvu porastao na deset odvojenih zatvorskih jedinica, uključujući i pritvorske jedinice, kao i jedinice u kojima borave osuđenici koji izdržavaju kaznu zatvora u trajanju do godinu dana. Na ostrvu u proseku istovremeno boravi oko 16000 osuđenih lica oba pola (Lindemuth, 2007: 93), a ono je ujedno i najveća farma u gradu Njujorku, na kojoj se godišnje proizvodi na tone poljoprivrednih proizvoda (Jenkins, 2016: 18).

Rikers Island dugo je važio za izuzetno nasilan i neuređen zatvor, opterećen brojnim rizicima i problemima, a do eskalacije nasilja i pobuna u ovoj ustanovi dolazi početkom devedesetih godina 20. veka. Naime, "epidemija" krek kokaina koja je pogodila grad Njujork osamdesetih godina 20. veka dovela je do utrostručenja broja lica lišenih slobode u zatvoru Rikers Island - 1980. godine bilo ih je oko 7000, da bi 1993. godine taj broj inosio oko 21000. Kao odgovor na zatvorsku prenaseljenost, grad Njujork proširio je smeštajne kapacitete ove ustanove, ali, uprkos tome, oni činoci koji upravo predstavljaju razliku između potpuno funkcionalne ustanove za izvršenje krivičnih sankcija i proste skupine spavaonica (poput zatvorskog osoblja, službe za pripremanje hrane, službe za zdravstvenu zaštitu i službe za rekreaciju) nisu uspeli da održe korak

sa novim izazovima. Osim toga, u navedenom razdoblju nekoliko programa rada osuđenih lica ukinuto je usled nedostatka finansijskih sredstava neophodnih za njihovu realizaciju (Useem, Goldstone, 2002: 502).

Početkom devedesetih godina 20. veka, okršaji između osuđenika uz upotrebu hladnog oružja postaju deo svakodnevice Rikers Island-a. Ozbiljnost tadašnje situacije ilustruje podatak da su tokom prvih 6 meseci 1990. godine osuđenici u ovom zatvoru povređivali, odnosno napadali jedni druge u proseku 137 puta mesečno (Useem, Goldstone, 2002: 502). Napadnuti, odnosno povređeni osuđenici svaljivali su krivicu za te incidente na zatvorsku upravu i osoblje, optužujući ih da nisu bili sposobni da ih zaštite od svakodnevnih napada (Ibid.). Osim toga, ovaj zatvor dugo je važio za ozloglašen i zbog čestog upućivanja osuđenika u samicu (Haffner, 2018).

Počevši od 1994. godine dolazi do kadrovskih promena u organima nadležnim za organizovanje izvršenja krivičnih sankcija u Njujorku, što je dovelo do sprovođenja značajnih reformi u ovoj oblasti. Naime, kao odgovor na zatvorske pobune, usledilo je obračunavanje nove uprave sa samim uzrocima koji su do njih doveli. U skladu sa svojim načelnim stavom da treba otkloniti stvarne uzroke zatvorskih pobuna proisteklih iz nezadovoljstva kako samih osuđenika tako i zatvorskog osoblja, nova uprava je: 1) izbalansirala resurse i zahteve, okončavši time neslaganja koja su do tada postojala između zatvorske administracije i grada; 2) postigla jedinstvo i međusobnu usklađenost kada su u pitanju politike upravnika sa jedne i zatvorskog osoblja sa druge strane; 3) unapredila bezbednost osuđenika, uz istovremeno ograničavanje prekomerne upotrebe sile od strane zatvorskog osoblja; 4) potkopala do tada zastupljenu ideologiju usmerenu na opravdavanje pobuna i 5) otpočela sa primenom brzih i delotvornih odgovora na provokacije osuđenika (Useem, Goldstone, 2002: 504).

Ukratko, nova uprava Rikers Island-a uspela je da uspostavi jedan solidan socijalni poredak u kojem su spoljni subjekti bili zaduženi da obezbede podršku i resurse kako bi izašli u susret njenim potrebama. Istovremeno, uspostavljena je razmena informacija o stanju u zatvoru i to između zatvorskog osoblja sa jedne, i zatvorske uprave, sa druge strane. Zahvaljujući svim navedenim promenama, osuđenici su počeli da se osećaju bezbedno i da postaju svesni da zatvorska uprava i osoblje imaju jedinstven stav kada je u pitanju primena pravila. Promene su takođe omogućile stvaranje okruženja u kojem osuđenici vide jedan bezbedan, siguran sistem usklađen sa njihovim potrebama, kojim se dobro rukovodi i u kojem nema zloupotreba (Useem, Goldstone, 2002: 506).

Do uvođenja programa ozelenjavanja zatvora dolazi upravo u periodu koji je usledio nakon opisanih administrativnih reformi. Tokom 1997. godine, njujorško Društvo za hortikulturu (Horticulture Society of New York - HSNY) otpočelo je realizaciju programa pod nazivom Zelena kuća (Green House), koji je imao za cilj da osuđenicima koji borave u zatvor Rikers Island omogući da prođu kroz profesionalnu obuku i steknu radno iskustvo u oblasti uređenja, postavljanja i održavanja vrtova. Kroz obuku u okviru ovog programa godišnje prođe između 85 i 100 osuđenika (Lindemuth, 2007: 93). Osuđenici i osuđenice ne smeju da rade zajedno u baštama, tako da je njihov rad organizovan po smenama. Žene rade tokom jutarnjih, a muškarci tokom popodnevničkih časova. Bašta površine od nešto više od 4000 m² u kojoj rade osuđenici i osuđenice smeštena je između dva zatvorska objekta. Sama ta lokacija predstavlja bezbednu zonu, koja je okružena dovoljno visokom žičanom ogradom. Jedine osobe koje smeju da uđu i izađu iz bašte jesu osuđena lica, dva stražara i zaposleni u njujorškom društvu za hortikulturu (Lindemuth, 2007: 93). Podaci o osuđenici i licima koja učestvuju u programu unose se u bazu kako bi zaposleni u zatvoru mogli da prate njihov napredak,

kako tokom učestvovanja u programu, tako i nakon izlaska na slobodu (Khatib, Krasny, 2015, prema: Jenkins, 2016: 20). Baza podataka o licima koja učestvuju u programu u dovoljnoj meri je individualizovna da omogućava da zaposleni u zatvoru pripreme personalizovani plan rada za svakog osuđenika, kao i da se još tokom boravka u zatvoru osuđenici povežu sa potencijalnim poslodavcima (Khatib, Krasny, 2015, prema: Jenkins, 2016: 20). Jasno je da se na taj način omogućava ne samo praćenje progressa koji ostvaruju učesnici u programu, već i da se na vreme počinje "pripremati teren" za njihov izlazak na slobodu, kako bi im se olakšalo pronalaženje redovnog, odnosno legalnog zaposlenja. Samim tim, olakšava se reintegracija ovih lica u socijalnu sredinu nakon izlaska na slobodu, što ima višestruk značaj. Na taj način se sprečava njihova diskriminacija na tržištu rada (a i u široj zajednici) zbog "etikete" bivšeg osuđenika i omogućava njihovo redovno zapošljavanje, čime se sprečava njihovo vraćanje kriminalnom miljeu ponašanja, bilo usled sekundarne identifikacije sa "likom prestupnika", bilo usled faktičkog nedostatka prihoda i nemogućnosti da se oni na legalan način steknu. Istovremeno, njihovim praćenjem nakon izlaska na slobodu, omogućava se evaluacija samih programa, odnosno procenjuje se da li su oni dovoljno efikasni i da li ih možda (i na koji način) treba menjati i dalje usavršavati, kako bi se u što većoj meri prilagodili i potrebama osuđenika i potrebama zajednice.

U okviru bašte nalaze se vrt sa leptirima i vrt sa pticama, bašta sa lekovitim biljem, povrtnjak, kuća za ptice, jezero, vodopad, staklena bašta, staze popločane kamenom i ciglama, kao i zgrada koja služi kao kancelarija i učionica. Predavanja iz hortikulture održavaju se uglavnom tokom zimskih meseci, kada nije moguće izvoditi baštenske radove. Tokom zime staklena bašta služi kao radionica u kojoj osuđena lica prave kućice za ptice, boksove za vetruške i slepe miševе, žardinjere i druge predmete za zatvorsku baštu ali i za

gradske škole i parkove (Lindemuth, 2007: 93). Osim što se bave održavanjem i proširivanjem vrtova, osuđena lica uključena u program Green House angažovana su i na uzgajanju biljaka za škole i druge javne institucije poput biblioteka u siromašnijim delovima grada. Povrće koje se uzgaja u ovim baštama donira se za časove kuvanja koje pohađaju osuđena lica, ali i obližnjim prihvatilištima za beskućnike. Značajan deo tog rada obavlja se u saradnji sa drugim programima njujorškog Društva za hortikulturu, uključujući: Apple Seed, Green Branches, i GreenTeam. Po okončanju obuke, učesnici programa Green House dobijaju potvrdu o učešću u istoj, čime stiču pravo da se uključe u postpenalni program njujorškog društva za hortikulturu (Lindemuth, 2007: 93).

Osim konkretnog praktičnog rada u bašti i profesionalne obuke iz oblasti vrtlarstva, osuđenici koji su angažovani na ovom programu u Rikers Island-u danas rade i u okviru pogona za preradu različitih vrsta otpada, počevši od prerade "običnog" odnosno neopasnog komunalnog otpada pa sve do raščišćavanja opasnog otpada (poput onog koji nastaje od izlivanja nafte) i remedijacije velikih zagađenih površina (Haffner, 2018). U tom kontekstu, postavilo se i pitanje povlačenja granice između angažovanja osuđenika u bašti u smislu rada, sa jedne i u smislu terapije, sa druge strane. Naime, postoje i shvatanja prema kojima se teorija o prirodi kao sredstvu za "izlečenje", na kojoj počiva ceo koncept rada u ovom zatvoru, zloupotrebljava kako bi se osuđenici i bivši osuđenici eksploatisali. Ovu tvrdnju naročito potkrepljuje činjenica da je rad osuđenika u baštama tokom poslednjih godina mahom zamenjen njihovim angažovanjem na poslovima prerade otpada. Ideja održivosti, koja ceo ovaj program prožima, proširena je tako da više ne obuhvata samo bavljenje hortikulturom, već i pomenutu preradu otpada, ali i izgradnju i postavljanje solarnih panela i druge poslove usmerene na promovisanje održivog razvoja (Haffner, 2018).

Složenost zatvorskih vrtova, kako u pogledu vrsta biljaka koje se u njima uzgajaju, tako i u pogledu njihovih kataakteristika delom zavisi i od same lokacije vrta u okviru zatvorskog kompleksa. Naime, i vrt u zatvoru Bedford Hills i onaj na Rikers Island-u locirani su u obezbeđenim prostorima kojima pristup ima samo ograničen krug lica, poput, na primer, osuđenih lica koja učestvuju u programina koji se u njima sprovode. U pitanju su male grupe koje se lako mogu pregledati i pretresti pre ulaska u i izlaska iz navedenog prostora. Pored toga, treba istaći da u oba zatvora u takvim programima učestvuju samo ona osuđena lica koja nisu ispoljavala sklonost ka nasilnom ponašanju. U tom smislu, vrtovi u ovim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija nose sa sobom veoma nizak stepen bezbednosnog rizika. Zahvaljujući tim njihovim svojstvima, u ovim vrtovima može se uzgajati gusto rastinje, visoko drveće, a mogu se graditi objekti poput baštenskih kućica i ljuljaški, što u nekim drugim zatvorskim kompleksima ne bi bilo preporučljivo sa aspekta bezbednosti (Lindemuth, 2007: 93).

Iako sve prethodno pomenute komponente zatvorskih vrtova doprinose jačanju njihovih terapijskih kapaciteta, činjenica je da one ujedno ograničavaju broj osuđenih lica koja u njima mogu boraviti u isto vreme. Takođe, treba imati u vidu da zatvorsko osoblje može na različit način sagledavati bezbednosne aspekte pojedinih lokacija unutar iste institucije. Na primer, institucije u kojima su smešteni osuđenici kod kojih postoje različiti stepeni rizika od neželjenih ponašanja mogu imati različite zahteve u pogledu bezbednosti svojih pojedinih delova. Zbog toga odluke o aktivnostima i uređenju vrtova zavise od procene stepena rizika koju sprovodi zatvorsko osoblje. Međutim, treba imati u vidu i okolnost da su neki bezbednosni zahtevi izričiti, kao što je na primer zabrana uzgajanja otrovnih biljaka, dok drugi zavise od stavova zatvorskog osoblja zaduženog za planiranje i organizovanje rada bašte. Osim toga, i

smene u upravljačkoj strukturi zatvora mogu dovesti do promena u pogledu sagledavanja bezbednosnih rizika i izazova u baštama. Zatim, treba uvideti i da se rad i boravak u baštama često smatra načinom da se ublaži kazna, odnosno privilegijom koju pravosudni sistem može dati osuđenom licu, te da pripadnici zatvorskog osoblja koji osuđenima dopuštaju da rade u baštama rizikuju da budu proglašeni suviše popustljivim (Lindemuth, 2007: 93).

Insight Garden Program, San Francisko, Kalifornija

Insight Garden Program (IGP) uveden je 2003. godine kako bi se osuđenima u zatvorima Solano i San Kventin u Kaliforniji omogućila obuka za sticanje profesionalnih veština. IGP uvodi inovativni kurikulum koji kombinuje profesionalnu obuku i praktičan rad iz oblasti vrtlarstva, omogućavajući osuđenima da se ponovo povežu sa sobom, sa zajednicom i sa prirodom²³. Naime, ovaj program specifičan je po tome što osuđenima pruža mogućnost da nekoliko puta sedmično pohađaju časove na kojima se uče kako "unutrašnjem", tako i "spoljašnjem" baštovanstvu (Khatib, Krasny, 2015). Časovi "unutrašnjeg" baštovanstva bave se pitanjima transformacije i promene, meditacijom, emocionalnim procesima, a uključuju i radnu i ekoterapiju. Sa druge strane, časovi "spoljašnjeg" baštovanstva posvećeni su učenju o ekosistemima i uzgajanju organskog povrća i cveća. Na taj način, učesnici u ovom programu se uče ne samo uzgajanju biljaka i radu u bašti, već i načinima na koje mogu koristiti baštovanstvo kao terapiju za unapređenje mentalnog zdravlja. Pored toga, pohađanje tih časova ima za cilj da kod osuđenika razvije osećaj za timski rad, aktivno učestvovanje u

²³ Insight Garden Program (IGP) <http://insightgardenprogram.org/>, 26.03.2019.

donošenju odluka, ali i druge životne veštine (Khatib, Krasny, 2015). Radom na "unutrašnjem" i "spoljašnjem" baštovanstvu ovaj program transformiše živote osuđenika, doprinosi tome da oni izađu iz zatvorenog kruga u kojem se nalaze i pospešuje stvaranje bezbednijih zajednica.²⁴

Nakon izlaska na slobodu, osuđenici koji su učestvovali u programima "unutrašnjeg" i "spoljašnjeg" baštovanstva u zatvorima Solano ili San Kventin se zahvaljujući IGP-u povezuju sa relevantnim organizacijama, koje im omogućavaju da steknu potvrdu o posedovanju odgovarajućih znanja i veština, da pohađaju profesionalnu obuku ili plaćenu praksu, kao i da pristupe službama za pružanje pravne pomoći, podrške prilikom lečenja od psihičkih poremećaja i/ili odvikavanja od zloupotrebe alkohola i/ili opojnih droga, kao i pomoći prilikom pronalaženja smeštaja. U skladu sa tim, organizacija Planting Justice često osuđencima, odnosno bivšim osuđencima nudi zaposlenje nakon izlaska na slobodu (Khatib, Krasny, 2015).

O dobrobitima učestvovanja u IGP-u najslikovitije i najpotpunije govore reči bivših osuđenika koji su taj program pohađali.²⁵

"Ono što me je inspirisalo u vezi sa IGP-om bila je činjenica da je on predstavljao sigurno mesto, gde sam naučio da meditiram i da se ponovo povežem sa prirodom i baštom. To mi je omogućilo da uspešno pređem na stalni posao i da u svojoj porodici i zajednici budem prisutan na način na koji nikad pre nisam bio. Sada na drugačiji način sagledavam svoje postojanje na ovom svetu i mesto koje u njemu zauzimam."

"Program me je učinio boljom osobom. Sada kada sam napolju, aktivniji sam i u zajednici u na poslu. Kada je bašta zasejana, posao

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Insight Garden Programs. Meet some of our graduates, <http://insightgardenprogram.org/testimonials/>, 26.03.2019.

završen, a povrće izniklo, ljudi se povezuju. Tako zajednica raste. Pridružio sam se IGP-u jer sam želeo da radim nešto drugačije i da nešto promenim u svojoj zajednici kako bih mogao da učinim nešto korisno po izlasku iz zatvora. Samo sam želeo da naučim nešto novo, kako bih mogao da pomognem nekom drugom. Učenje o različitim biljkama i travama me je inspirisalo. Bilo je mnogo biljaka za koje nisam znao. Biljke mogu mnogo da pomognu. Zapravo, postoje biljke koje možete uzgajati kako biste rešili neki problem. Znajući da je to zaista dobro za organizam, sada se trudim da se zdravije hranim i da poslužim kao dobar primer drugima u svom okruženju. Prolazio sam kroz teške periode u svom životu, a IGP mi je pomogao da izađem na kraj sa svojim besom. Više vodim računa o drugima nego pre. Kada imam problem ili prolazim kroz težak period, izdvojim vreme za meditaciju i pokušavam da to ne doživljavam na previše stresan način."

"IGP mi je omogućio svež start - mogućnost da počnem svoj život iz početka. Ponovo mi je dao nadu. Pre nego što sam se uključio u IGP nisam se ničemu nadao. Mislio sam da ću morati da se vratim na isto mesto gde sam živio prethodnih 30 godina, a to nije bila dobra situacija. Kada sam se uključio u IGP i upoznao Beth i organizaciju Planting Justice, ugledao sam tračak nade. Oni su mi ponudili posao u oblasti Bay Area i to mi je omogućilo da promenim svoj životni stil i životnu situaciju. Učestvovanje u programu omogućilo mi je da steknem znanja o uzgajanju biljaka i permakulturi, što mi je pomoglo sa mojom praksom pod okriljem Plant Justice. A, znanje iz oblasti građevinarstva koje sam već od ranije posedovao mi je, povezano sa svim tim, posao učinilo zaista zanimljivim. Dali su mi šansu da promenim svoj život, a ja sam je zgrabio i nisam je ispuštao."

"To je kao nova porodica, zato što vode računa o tebi i pomažu ti na tako mnogo načina. Učestvovanje u IGP-u mi je pomoglo da postignem stvari koje sam želeo, ali i da uredim svoj život. Kada mi se

u zatvoru ukazala ta mogućnost, isprobao sam je i to je bila šansa da promenim svoj život. Kad sam otišao kući, imao sam sreće da me je zahvaljujući povezanosti sa IGP-om čekao posao. A taj posao je takođe promenio moj život."

"Sve se promenilo zato što sam ja promenio način na koji posmatram sve. Biljke u bašti su me inspirisale. Ostatak dvorišta je pun ljudi i stražara i opreme za vežbanje, a onda tamo negde ipak postoji mali ćošak koji je daleko od svega toga. Posmatrao sam biljke onakve kakve jesu, kako upijaju Sunčevu svetlost. Povezao sam se sa njima. Bilo mi je drago da sa njima podelim taj deo svog života. Toliko sam se promenio od trenutka kada sam prvi put stupio u zatvor do momenta kada sam ga napustio. Naučio sam mnogo o životnoj sredini. Nastavnik biologije Mark Stefanski bio je jedan od najboljih nastavnika sa kojima sam imao zadovoljstvo da delim učionicu. On je u meni probudio interesovanje za način na koji posmatram vreme koje provodim na Zemlji, za to koliko dugo Zemlja postoji, kao i za uticaj nas i našeg društva na planetu."

Sustainability in Prisons Project – sprovodi se u nekoliko zatvora u državi Vašington

Sustainability in Prisons Project (SPP) predstavlja zajednički projekat koji su osnovali Evergrin državni koledž (Evergreen State College)²⁶ i Ministarstvo za izvršenje krivičnih sankcija države Vašington (Washington State Department of Corrections)²⁷. Ovaj projekat ima za cilj da u saradnji sa drugim partnerskim institucijama

²⁶ Evergreen State College, <http://sustainabilityinprisons.org/partner-profiles/the-evergreen-state-college/>, 05.04.2019.

²⁷ Washington State Department of Corrections <http://sustainabilityinprisons.org/about/spp-staff-2/washington-department-of-corrections-wdoc/>, 05.04.2019.

razvija i pruža usluge programa obrazovanja iz oblasti nauke, održivog razvoja i zaštite životne sredine u svih dvanaest zatvora u državi Vašington. U okviru ovog projekta, sprovodi se niz programa, koji obuhvataju sledeće oblasti: zaštitu životne sredine, ekološku edukaciju, aktivnosti iz oblasti održivog razvoja, aktivnosti usmerene na doprinos zajednici i restorativne programe u prirodi.

Program zaštite životne sredine, odnosno program takozvane ekološke konzervacije počiva na ideji da problemi koji pogađaju životnu kao što su klimatske promene i degradacija prirodnih staništa zahtevaju inovativna naučna rešenja. Osnovna pretpostavka ovog programa jeste da u cilju povezivanja društva sa ekološkim sistemima treba spojiti predstavnike nauke i prakse ne bili oni zajedničkim naporima doprineli ostvarenju ciljeva u ovim oblastima. U skladu sa tim, SSP povezuje subjekte koji se nalaze unutar zatvorskog sistema sa onima koji su na slobodi ne bi li omogućio stvaranje kolaborativnog i intelektualno stimulativnog okruženja u kome osuđena lica imaju ključne uloge ne samo u konzervaciji životne sredine već i u proširenju naučnih saznanja iz te oblasti. Ovaj projekat podstiče timski rad, uzajamno poštovanje i podučavanje pojedinaca koji po pravilu imaju ograničen ili nemaju nikakav pristup prirodi i čije su mogućnosti da učestvuju u naučnim istraživanjima i edukaciji iz oblasti ekologije i održivog razvoja veoma limitirane. Istovremeno, ovaj program omogućava naučnicima da prošire svoje vidike, promene perspektivu i dobiju nove kreativne ideje. Uz pomoć gostujućih naučnih radnika i dodatnu finansijsku podršku, nastoji se proširiti primena ovih programa u celom zatvorskom sistemu države Vašington, ali i u drugim ustanovama u toj državi, kao što su na primer domovi za stare. U ovom trenutku se u državi Vašington odvija nekoliko takvih programa, uključujući i: program usmeren na oporavak ugrožene vrste leptira, program obnavljanja ugroženih prerijskih i šumskih biljnih vrsta, program oporavka populacije

barskih kornjača i populacije žaba, program uzgajanja pčela, program proizvodnje takozvanih tepih travnjaka itd.²⁸

Program usmeren na ekološku edukaciju predstavlja jedan od ključnih programa u okviru SSP-a, čiji je smisao da se uspostave različite formalne i neformalne mogućnosti za obrazovanje osuđenih lica, ali i da se osuđenim licima i zaposlenima u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija i u drugim partnerskim ustanovama na projektu ponude nova znanja i prakse. Programi ekološke edukacije uključuju, između ostalog i seriju radionica posvećenih zaštiti životne sredine. Tokom ovih radionica, osuđena lica imaju mogućnost da steknu znanja iz oblasti očuvanja divljih biljnih i životinjskih vrsta, zaštite voda, da se upoznaju sa inovacijama iz oblasti kompostiranja, energetike i biogoriva, ali i da se edukuju iz oblasti nauke o pomirenju i religije. Radionice su do sada nailazile na veoma dobar prijem u nekoliko zatvora u državi Vašington i podneto je dosta zahteva za uključivanjem novih tema i priređivanjem novih događaja tog tipa.²⁹

Iako su prethodno opisani programi koji se realizuju u okviru SSP-a nesumnjivo relevantni za ozelenjavanje zatvorskih prostora, za ovu oblast najveći značaj ipak ima program takozvane restorativne prirode koji se takođe sprovodi u zatvorima širom države Vašington. Reč je o "unošenju" prirode u zatvorske komplekse sa namerom da se na taj način umanjí stres izazvan zatvorskim okruženjem i njemu svojstvenim deprivacijama. Ovaj program počiva na naučno potvrđenom stanovištu da stanovnici gradskih i institucionalnih okruženja doživljavaju brojne pozitivne i terapijske efekte kada im se pruži mogućnost da ostvare kontakt sa prirodom. U skladu sa tim, terapijska vrednost SSP-ovih programa prepoznata je u mnogim

²⁸ SSP, Ecological Conservation, <http://sustainabilityinprisons.org/spp-programs-in-washington-state-prisons-v2/what-we-do/science/>, 05.04.2019.

²⁹ SSP, Environmental Education and Training, <http://sustainabilityinprisons.org/spp-programs-in-washington-state-prisons-v2/what-we-do/education/>, 05.04.2019.

zatvorima, što je imalo za rezultat njihovu dugogodišnju kontinuiranu primenu kako od strane osuđenih lica, tako i od strane zatvorskog osoblja.³⁰ Svi programi koji se sprovode u sklopu SSP-a imaju za cilj da omoguće ostvarivanje pozitivnog kontakta sa prirodom. Međutim, ono što je zajedničko restorativnim programima u prirodi jeste njihova primarna svrha: da se licima koja borave u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija (bilo da je reč o osuđenim licima, bilo da je u pitanju zatvorsko osoblje) omogući kontakt sa prirodom i uživanje u njenim restorativnim dejstvima. Sadržina ovih programa razlikuje se od zatvora do zatvora. Tako se na primer u jednom od zatvora u državi Vašington, koji ima maksimalni stepen bezbednosti, osuđenicima dopušta samo da preko računara gledaju snimke prirode, dok se u pojedinim zatvorima osuđenicima omogućava da uzgajaju ukrasne biljke, biljke koje se koriste za ishranu i oprašivanje, da borave u baštama itd. U jednom od zatvora osuđenicima je dopušteno da u prostorijama u kojima borave drže sobne biljke, dok se u drugom u okviru dva paviljona nalaze ribnjaci, a u okviru jednog fontana i jezerce. Sobne biljke našle su svoje mesto i u zajedničkim prostorijama, kancelarijama zavodskog osoblja i prostorijama namenjenim za lečenje osuđenika širom ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u državi Vašington, a tome treba dodati i veliki broj žardinjera i korpi za cveće.³¹

³⁰ SSP, Restorative Nature, <http://sustainabilityinprisons.org/spp-programs-in-washington-state-prisons-v2/what-we-do/biophilia/>, 05.04.2019.

³¹ *Ibid.*

Ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji

Pravni okviri za ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji

Osim što, kako brojna istraživanja pokazuju, doprinosi psihičkom boljitku lica koja se nalaze na izdržavanju krivičnih sankcija i pozitivno utiče na proces njihove resocijalizacije i socijalne reintegracije, ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija treba posmatrati i kao jedan od načina za promovisanje i realizaciju prava na zdravu životnu sredinu, kao jednog od osnovnih ljudskih prava. Sa sve većim zagađanjem planete izazvanim nekontrolisanim tehnološkim razvojem, pravo na zdravu životnu sredinu u poslednje vreme dobija sve više na značaju (Paunović *et al.*, 2007: 292), te se sasvim opravdano smatra da ono danas predstavlja jedno od osnovnih, prirodnih, univerzalnih ljudskih prava (Jovašević, 2010: 257-286).

Pravo na zdravu životnu sredinu se svrstava u takozvana "prava solidarnosti", a smatra se da je prvi put uvedeno Stokholmskom deklaracijom iz 1972. godine³², koja ovo pravo afirmiše kao ljudsko pravo na univerzalnom planu (Paunović *et al.*, 2007: 293). U njoj se kao osnovni ciljevi ekološkog razvoja ističu: smanjenje rizika u pogledu uslova života i poboljšanje kvaliteta života, uz poklanjanje posebne pažnje zaštiti životne sredine pri ostvarenju ovih ciljeva

³² Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment Stockholm, 16 June 1972, U.N. Doc. A/Conf.48/14/Rev. 1(1973); 11 ILM 1416 (1972), <http://webarchive.loc.gov/all/20150314024203/http%3A//www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid%3D97%26articleid%3D1503,01.04.2019>.

(Stopić *et al.*, 2009: 7). Tako je u Načelu 1. ove deklaracije propisano da *"čovjek ima osnovno pravo na slobodu, jednakost i adekvatne životne uslove u sredini čiji kvalitet omogućava život u dostojanstvu i blagostanju i svečanu obavezu da štiti i poboljšava tu sredinu za sadašnje i buduće generacije"*. Postoje autori koji smatraju da upravo ovo prvo načelo stvara jedno individualno ljudsko pravo na adekvatnu i zdravu životnu sredinu, iako se ono ne spominje eksplicitno ni u jednom međunarodnom ugovoru (Paunović *et al.*, 2007: 293).

U našoj zemlji, pravo na zdravu životnu sredinu zagantovano je i na ustavnom nivou. Naime član 74. Ustava Republike Srbije³³ u stavu 1. propisuje da svako ima pravo na zdravu životnu sredinu i na blagovremeno i potpuno obaveštavanje o njenom stanju. U stavu 2. navedene ustavne odredbe propisano je i da je svako, a posebno Republika Srbija i autonomna pokrajina, odgovoran za zaštitu životne sredine, dok je u njenom stavu 3. navedeno da je svako dužan da čuva i poboljšava životnu sredinu. Istovremeno, član 21. Ustava Republike Srbije propisuje da su svi jednaki pred Ustavom i zakonom, i zabranjuje svaku diskriminaciju, neposrednu ili posrednu, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta. Iz navedenih odredbi nedvosmisleno sledi da pravo na zdravu životnu sredinu pripada svim građanima, bez diskriminacije, uključujući i one koji se nalaze na izdržavanju krivičnih sankcija.

Prema Zakonu o zaštiti životne sredine³⁴ (u daljem tekstu: ZZZS), životna sredina obuhvata skup prirodnih i stvorenih vrednosti čiji

³³ Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

³⁴ Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011, 14/2016, 76/2018, 95/2018 i 95/2018.

kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život (član 3. stav 1. tačka 1. ZZZŠ). Ostvarivanje prava čoveka na život i razvoj u zdravoj životnoj sredini jedno je od pitanja koje reguliše ZZZŠ (član 1. ZZZŠ), a ono se realizuje posredstvom sistema zaštite životne sredine, odnosno mera, uslova i instrumenata za: 1) održivo upravljanje, očuvanje prirodne ravnoteže, celovitosti, raznovrsnosti i kvaliteta prirodnih vrednosti i uslova za opstanak svih živih bića; 2) sprečavanje, kontrolu, smanjivanje i sanaciju svih oblika zagađivanja životne sredine (član 2. ZZZŠ). Zakon o zaštiti životne sredine navodi nekoliko subjekata koji su dužni da istu čuvaju i unapređuju, nazivajući ih subjektima zaštite životne sredine. Tu spadaju: 1) Republika Srbija; 2) autonomna pokrajina; 3) opština, odnosno grad; 4) preduzeća, druga domaća i strana pravna lica i preduzetnici koji u obavljanju privredne i druge delatnosti koriste prirodne vrednosti, ugrožavaju ili zagađuju životnu sredinu; 5) naučne i stručne organizacije i druge javne službe i 6) građani, grupe građana, njihova udruženja, profesionalne ili druge organizacije (član 4. ZZZŠ). Spisak subjekata koji se prema zakonskom tekstu smatraju odgovornim za zaštitu životne sredine formulisan je tako da obuhvata veoma širok krug pojedinaca, organa i institucija, tako da u tom smislu nema prepreka da mu se priključe i ustanove za izvršenje krivičnih sankcija, naravno, u meri u kojoj se u njima odvijaju aktivnosti koje mogu uticati na životnu sredinu, poput uzgoja biljaka i životinja na poljoprivrednim dobrima u okviru zatvorskih kompleksa itd. U tom smislu, i ovim ustanovama pripada dužnost da čuvaju i unapređuju životnu sredinu, te bi njihovo ozelenjavanje, odnosno pospešivanje i unapređivanje ozelenjavanja koje se u nekima od njih već sprovodi predstavljalo i ispunjenje obaveze koju im ZZZŠ dodeljuje. Štaviše, ZZZŠ ističe da su subjekti zaštite životne sredine odgovorni za svaku aktivnost kojom menjaju ili mogu promeniti stanje i uslove u životnoj sredini, odnosno za nepreduzimanje zakonom predviđenih mera zaštite životne sredine (član 5. stav 1.

ZZŽS). Osim toga, oni su i dužni da u obavljanju svojih delatnosti obezbede: racionalno korišćenje prirodnih bogatstava; uračunavanje troškova zaštite životne sredine u okviru investicionih i proizvodnih troškova, primenu propisa, odnosno preduzimanje mera zaštite životne sredine, u skladu sa zakonom (član 5. stav 2. ZZŽS).

ZZŽS sadrži još jednu odredbu koja može biti od značaja za primenu ideje ozelenjavanja u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija a u kontekstu zaštite životne sredine. Reč je o članu 6. ZZŽS, kojim je regulisano pitanje jačanja svesti o životnoj sredini. Naime, prema ovoj zakonskoj odredbi, državni organi, naučne ustanove, ustanove u oblasti obrazovanja, zdravstva, informisanja, kulture i druge ustanove, kao i drugi oblici udruživanja, u okviru svojih delatnosti, treba da podstiču, usmeravaju i obezbeđuju jačanje svesti o značaju zaštite životne sredine (član 6. stav 1. ZZŽS). Pri tome je istaknuto da se jačanje svesti o značaju zaštite životne sredine obezbeđuje kroz sistem obrazovanja i vaspitanja, naučno-istraživačkog i tehnološkog razvoja, usavršavanja u procesu rada, javnog informisanja i popularizacije zaštite životne sredine (član 6. stav 2. ZZŽS), što je sve moguće sprovesti i u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, i neovisno od primene programa ozelenjavanja, a naročito prilikom njihove implementacije.

Normativni okvir kojim je u Srbiji regulisana oblast izvršenja krivičnih sankcija ostavlja dovoljno prostora za primenu ideje ozelenjavanja u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija i ne postavlja bilo kakve barijere za njenu realizaciju.

Izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji uređeno je Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija³⁵ (u daljem tekstu: ZIKS). U članu 2. ZIKS-a propisano je da se izvršenjem krivičnih sankcija ostvaruje opšta i individualna svrha njihovog izricanja u cilju uspešne

³⁵ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 55/2014.

reintegracije osuđenih u društvo. Iz navedene zakonske odredbe jasno proizlazi da je smisao izvršenja krivičnih sankcija postizanje resocijalizacije i socijalne reintegracije osuđenih lica. Kao što je već istaknuto, ozelenjavanje prostora u kojima osuđena lica borave upravo ima za cilj da te procese pospeši, ubrza, olakša... U tom smislu, primena ideje ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija ne samo da se u potpunosti slaže sa zakonskom definicijom svrhe izvršenja krivičnih sankcija, već može doprineti njenom ostvarenju.

Međutim, budući da izvršenje kazne zatvora samo po sebi podrazumeva lišenje, odnosno ograničenje jednog od osnovnih ljudskih prava: prava na slobodu kretanja, može se postaviti pitanje da li je i uolikoj meri moguće u zatvorskom kontekstu realizovati ideju ozelenjavanja. Analiza zakonskih odredbi potvrđuje da ozelenjavanje nije u suprotnosti sa osnovnim načelima na kojima počiva sistem izvršenja krivičnih sankcija, konkretnije kazne zatvora, u našoj zemlji. Naime, svrha izvršenja kazne zatvora, prema članu 43. ZIKS-a, jeste da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela. Kao i kod opšte svrhe izvršenja krivičnih sankcija, može se konstatovati da ozelenjavanje ne samo da nije u suprotnosti sa svrhom izvršenja kazne zatvora, već da joj, naprotiv, pogoduje i to tako što može podstaći usvajanje društveno prihvatljivih vrednosti od strane osuđenog lica, kao i njegovo lakše uključivanje u uslove života na slobodi. Tome treba dodati i okolnost da su postupci i procesi ozelenjavanja površina u okviru ustanova za izvršenje krivičnih sankcija često praćeni i/ili nastali kao rezultati primene programe rada sa osuđenim licima koji se sastoje u njihovoj obuci iz oblasti hortikulture. Na taj način se, osim obezbeđivanja "zelenog" okruženja, osuđenima omogućava i

sticanje profesionalnih znanja i veština potrebnih za povratak na tržište rada i sticanje legalnih prihoda na slobodi. Time se u znatnoj meri doprinosi smanjenju rizika od recidivizma, odnosno ponovnog vršenja krivičnih dela od strane ranije osuđivanih lica.

Kada je reč o zaštiti i ograničenju osnovnih prava lica lišenih slobode, u kontekstu prava na zdravu životnu sredinu, treba istaći da prema stavu 1. člana 8. ZIKS-a, svako lice prema kome se izvršava krivična sankcija ima pravo na zaštitu osnovnih prava propisanih Ustavom, potvrđenim međunarodnim ugovorima, opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i tim zakonom. Istovremeno, treba naglasiti da u skladu sa stavom 2. člana 8. ZIKS-a lice prema kome se izvršava krivična sankcija može biti ograničeno u osnovnim pravima samo u meri neophodnoj za izvršenje krivične sankcije i u postupku propisanom tim zakonom. Čini se da, osim nepohodnog ograničenja slobode kretanja koje se podrazumeva u slučaju izvršenja kazne zatvora, navedena zakonska odredba ni u kojoj meri ne ograničava niti uskraćuje osuđenim licima pravo na zdravu životnu sredinu, odnosno pravo da sredina u kojoj borave tokom izdržavanja kazne zatvora bude zdrava, humana i lepo uređena. Drugim rečima, lišenje slobode ne mora i ne treba *a priori* da povlači za sobom i ograničavanje ili lišavanje prava na zdravu životnu sredinu. Istovremeno, činjenica da lica koja se nalaze na izvršenju kazne zatvora mahom borave u zatvorenom prostoru i/ili u otvorenom prostoru koji se nalazi unutar zatvorskog kompleksa ne mora automatski da znači da ona ne mogu i ne treba da realizuju svoje pravo na zdravu životnu sredinu, naravno, u meri u kojoj je to u datim okolnostima moguće. Pre svega, realizacija prava na zdravu životnu sredinu ne mora nužno da uključuje boravak na otvorenom prostoru, što znači da se ono može ostvarivati i u zatvorenim prostorijama. Sa druge strane, izdržavanje kazne lišenja slobode ne prodrazumeva nužno konstantan boravak u zatvorenom prostoru,

već i boravak na otvorenom prostoru, ali prostoru koji je ograđen i/ili koji se nalazi u okviru samog zatvorskog kompleksa. Jedina ograničenja o kojima bi u tom kontekstu moglo biti reči odnose se na ona koja proizlaze iz same suštine lišenja odnosno ograničenja slobode kretanja. Dakle, u pitanju su ograničenja proistekla iz prirode samog zatvorskog režima kojima su lica koja se nalaze na izvršenju kazne lišenja slobode podvrgnuta, odnosno iz zahteva koji moraju biti ispunjeni kako bi se održavala bezbednost u zatvorskim ustanovama.

U kolikoj meri će licima koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora sloboda kretanja biti ograničena i da li će i u kolikoj meri ona moći da borave na otvorenom i zaista realizuju svoje pravo na zdravu životnu sredinu zavisi i od tipa zavoda u koji su upućena na izdržavanje kazne lišenja slobode. Prema članu 13. ZIKS-a, u našoj zemlji postoje sledeće vrste zavoda za izvršenje krivičnih sankcija 1) kazneno-popravni zavod i okružni zatvor - za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora; 2) kazneno-popravni zavod za žene - za izvršenje kazne zatvora i maloletničkog zatvora; 3) kazneno-popravni zavod za maloletnike - za izvršenje kazne maloletničkog zatvora; 4) Specijalna zatvorska bolnica - za lečenje osuđenih i pritvorenih lica, za izvršenje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara i obaveznog lečenja narkomana i 5) vaspitno-popravni dom - za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom. Prema stepenu obezbeđenja zavodi se u našoj zemlji u skladu sa članom 14. ZIKS-a razvrstavaju na zavode: 1) otvorenog tipa, 2) poluotvorenog tipa, 3) zatvorenog tipa i 4) zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem (član 14. stav 1. ZIKS). U zavodima otvorenog tipa ne postoje fizičko-tehničke prepreke za bekstvo (član 14. stav 2. ZIKS). U zavodima poluotvorenog tipa zaposleni u službi za obezbeđenje predstavlja osnovnu prepreku za bekstvo (član 14. stav 3.). U zavodima zatvorenog tipa, pored zaposlenih u službi za obezbeđenje, postoje i

druge fizičko-tehničke prepreke za sprečavanje bekstva, a u zavodima zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem postoje fizičko-tehničke prepreke, kojima se postiže najviši stepen obezbeđenja (član 14. stav 4.).

Kazneno-popravni zavod za žene, okružni zatvor i vaspitno-popravni dom su poluotvorenog tipa (član 15. stav 1.), dok su Specijalna zatvorska bolnica i kazneno-popravni zavod za maloletnike zatvorenog tipa (član 15. stav 2.). U okviru samih zavoda, mogu postojati različita odeljenja. Prema članu 16. ZIKS-a, u pitanju su otvorena, poluotvorena i zatvorena odeljenja.

U koji zavod za izvršenje krivičnih sankcija će osuđeno lice biti raspoređeno zavisi od dužine trajanja kazne. Osuđeni kojem je izrečena kazna zatvora čije trajanje ili ostatak trajanja posle uračunatog pritvora i drugog lišenja slobode u vezi s krivičnim delom ne prelazi jednu, a izuzetno dve godine raspoređuje se u okružni zatvor (član 50. stav 1. ZIKS). Osuđeni kojem je izrečena kazna zatvora čije trajanje prelazi jednu godinu po pravilu se raspoređuje u kazneno-popravni zavod (član 50. stav 2. ZIKS). Osuđena žena se raspoređuje u kazneno-popravni zavod za žene (član 50. stav 3. ZIKS). ZIKS predviđa i neke posebne slučajeve raspoređivanja osuđenih. Tako je propisano da se osuđeni koji je učinio krivično delo iz nehata i lice koje je prvi put osuđeno na kaznu zatvora do tri godine, raspoređuje u zavod otvorenog tipa (član 51. stav 1.). Lice kome je izrečena vaspitna mera upućivanja u vaspitno-popravni dom raspoređuje se u vaspitno-popravni dom (član 51. stav 2.), a u kazneno-popravni zavod za maloletnike raspoređuje se lice kojem je izrečena kazna maloletničkog zatvora (član 51. stav 3.). Konačno, predviđeno je i da se u kazneno-popravni zavod za maloletnike raspoređuje se i lice kojem je izrečena kazna zatvora do deset godina, ako u vreme upućivanja nije navršilo dvadeset tri godine života, niti mu je ranije izricana kazna zatvora (član 51. stav 4.). Na kraju, ostali

osuđeni raspoređuju se u kazneno-popravne zavode zatvorenog tipa i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem (član 51. stav 5.).

ZIKS postavlja određene minimalne standarde koji se moraju ispoštovati kada su u pitanju uslovi života lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora. Tako je članom 79. ZIKS-a propisano da prostorije u kojima osuđeni žive i rade moraju biti čiste, suve, proветриrene, zagrejane i dovoljno osvetljene, kako prirodnim, tako i veštačkim svetlom koje omogućava čitanje i rad bez smetnji za vid. Posebno je istaknuto da spavaonica mora biti toliko prostrana da na svakog osuđenog dođe najmanje osam kubnih metara i četiri kvadratna metra prostora. Pored toga, prostorije moraju imati primerene sanitarne uređaje i sredstva za ličnu higijenu, a svaki osuđeni ima pravo na zaseban ležaj. Navedeni standardi nisu od neposrednog značaja za pitanje ozelenjavanja ustanova za izvršenja krivičnih sankcija, ali ipak imaju određenu važnost za taj proces. Naime, čini se da te minimalne standarde treba posmatrati kao polaznu osnovu, čija bi nadgradnja upravo trebalo da se sastoji u oplemenjavanju i, u okviru toga, ozelenjavanju životnog i radnog prostora osuđenih lica. Tome bi trebalo dodati i odredbe ZIKS-a bitne za održavanje higijene u zavodu. tako je članom 81. ZIKS-a propisano da osuđeni moraju održavati ličnu higijenu i higijenu odeće i prostorija u kojima borave, da je zavod da obezbedi pribor i sredstva za održavanje higijene, kao i da se u zavodima redovno kontrolišu higijena osuđenih i prostorija u kojima borave.

Odredbe relevantne za realizaciju prava na zdravu životnu sredinu sadržane su i članu 80. ZIKS-a, kojim je regulisan način na koji osuđena lica provode svoje slobodno vreme. Naime, ovim članom propisano je da osuđeni ima pravo da izvan zatvorenih prostorija na svežem vazduhu, u slobodno vreme, provede najmanje dva časa dnevno (član 80. stav 1. ZIKS). Takođe, propisano je i da osuđeni, kome godine i telesne sposobnosti to dozvoljavaju, ima pravo u

slobodno vreme na organizovanu fizičku aktivnost, uključujući i pravo da zajedno sa drugim osuđenima koristi sportske terene i opremu (član 80. stav 2.)

Ozelenjavanje površina u okviru zatvorskih kompleksa popravilo podrazumeva i angažovanje osuđenih lica na različitim programima rada u vidu rada u bašti, ali i njihovu edukaciju u oblasti hortikulture, te su za to pitanje relevantne i odredbe ZIKS-a kojima su regulisani rad i prava osuđenika na osnovu rada, kao i one kojima je regulisano obrazovanje osuđenih lica.

Prema ZIKS-u, rad osuđenog predstavlja sastavni deo programa postupanja (član 98. stav 1. ZIKS). Svrha rada koncipirana je tako da doprinese da osuđeni stekne, održi i poveća svoje radne sposobnosti, radne navike i stručno znanje kako bi mu se omogućili uslovi za uspešnu reintegraciju (član 98. stav 2. ZIKS). U skladu sa tim, izričito je propisano da rad osuđenih mora biti svrsishodan te da ne sme biti ponižavajući, a da postizanje ekonomske koristi od rada osuđenih ne sme štetiti ostvarenju svrhe tog rada (član 99. ZIKS). Vrsta posla određuje se prema psihičkim i fizičkim sposobnostima, stručnim kvalifikacijama, izraženim željama osuđenog i prema mogućnostima zavoda, pri čemu psihičke i fizičke sposobnosti osuđenog za rad procenjuje stručni tim zavoda (član 100. ZIKS). Iz navedenih odredbi proizlazi da je angažovanje osuđenih lica na ozelenjavanju ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, kao i kasniji rad ovih lica na uzgoju biljaka na tim površinama u potpunosti usklađeno sa ključnim principima na kojima prema ZIKS-u treba da počiva rad osuđenika. Podrazumeva se, uolikoj meri će osuđenici biti angažovani na ovakvoj vrsti rada i koliko će ozelenjavanje u konkretnoj ustanovi moći da se sprovede ili unapredi zavisi kako od njihovih subjektivnih sposobnosti i preferencija, tako i od objektivnih karakteristika same ustanove.

Odredbe posvećene regulisanju pitanja obrazovanja lica kojima su izrečene krivične sankcije takođe su relevantne za primenu programa ozelenjavanja. Naime, kao što pokazuju i primeri iz uporednog prava, bavljenje hortikulturom od strane osuđenih lica po je pravilu praćeno njihovom edukacijom iz te oblasti. U nekim slučajevima se radi o sticanju osnovnih znanja potrebnih za rad u bašti, dok je u drugima u pitanju sticanje profesionalnih kvalifikacija zahvaljujući kojima osuđenici mogu steći zaposlenje u oblasti hortikulture po izlasku na slobodu. U tom kontekstu treba istaći da ZIKS predviđa da osuđeni ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno propisima koji uređuju obrazovanje organizuje u zavodu, ali i da zavod može organizovati i druge vidove obrazovanja osuđenih (član 122. ZIKS). Upravo ova mogućnost organizovanja drugih vidova obrazovanja osuđenih otvara prostor da se u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija sprovode i edukacije i profesionalna usavršavanja iz oblasti hortikulture.

Terenska istraživanja potvrđuju da se u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u našoj zemlji pored osnovnog i srednjeg obrazovanja sprovode i razni drugi vidovi obrazovanja osuđenih poput, na primer, obuke za rad na računaru i obuke za rad sa psima koje se sprovode u KPZ Sremska Mitrovica, obuke za uzgajanje cveća koja se sprovodi u Vaspitno-popravnomo domu za maloletnike u Kruševcu itd. Sa druge strane, treba naglasiti da sama obuka osuđenih iz oblasti hortikulture nije preduslov za ozelenjavanje površina u okviru ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, već da predstavlja samo dodatnu opciju, u slučaju da se ozelenjavanje sprovodi kao deo programa rada ili u sklopu terapije hortikulturom. Razlog za to je činjenica da samo ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija ne mora nužno podrazumevati uključivanje osuđenih lica u njegovo sprovođenje. Ono se može sprovoditi od strane zaposlenih u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija ili drugih

za to posebno angažovanih subjekata, što i dalje neće umanjiti potencijal zelenih površina da pozitivno deluju na psihičko i fizičko zdravlje i raspoloženje svih onih koji borave u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, počevši od osuđenih lica, preko zaposlenih pa do lica koja dolaze u posetu.

XI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Primeri ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji

Uvodna razmatranja

Terensko istraživanje sprovedeno za potrebe ove monografije obuhvatilo je sledeće ustanove za izvršenje kazne lišenja slobode u Srbiji: Kazнено popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Kazнено popravni zavod u Požarevcu-Zabeli, Kazнено popravni zavod za žene u Požarevcu, Kazнено popravni zavod u Nišu i Kazнено popravni zavod za maloletnike u Valjevu. Istraživanje je sprovedeno u oktobru i novembru 2019. godine.

Predmet istraživanja obuhvatio je ispitivanje sprovođenja u praksi ideje ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija. Istraživanje je imalo za cilj da se prikupe informacije o tome u kojoj meri je u ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode u Srbiji sprovedena ideja ozelenjavanja.

Cilj istraživanja je bio da se utvrdi da li navedene ustanove imaju površine pod zelenilom, gde se te površine nalaze, koliki deo

površine u okviru zavodskog kompleksa pokrivaju, koje kulture se na njima gaje, ko je angažovan na njihovom održavanju, kolika je spremnost osuđenih lica da učestvuju u ozelenjavanju i kakvi su planovi za ozelenjavanje ovih ustanova u budućnosti.

Prilikom sprovođenja istraživanja primenjeni su sledeći metodi: polustruktuisani intervju sa zaposlenima u ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode koji su zaduženi za rukovođenje aktivnostima i obavljanje različitih poslova vezanih za ozelenjavanje. Osim toga, primenjeni su i metodi neposrednog posmatranja i fotografisanja lokacija u okviru navedenih ustanova na kojima se može videti primena ideje ozelenjavanja i oplemenjivanja ovih prostora.

Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici

Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici važi za najveću ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija na Balkanu. Prema stepenu obezbeđenja svrstava se u zatvorene ustanove sa zatvorenim, poluotvorenim i otvorenim odeljenjem, kao i odeljenjem za izvršenje mere pritvora.³⁶

Ova ustanova za izvršenje krivičnih sankcija građena je od 1895. do 1899. godine i to na osnovu naredbe austrougarskog cara Franje Josifa. U periodu između dva svetska rata, ova ustanova funkcionisala je u sklopu sistema za izvršenje krivičnih sankcija Kraljevine Jugoslavije. Po okončanju Drugog svetskog rata, zavod je

³⁶ Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, preuzeto sa: <http://www.uiiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivčnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-u-sremskoj-mitrovici/>, stranici pristupljeno: 02.12.2019.

predstavljao deo sistema za izvršenje krivičnih sankcija SFRJ, a potom i Republike Srbije.³⁷

Budući da u Kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici nisu sprovedene nikakve značajnije intervencije u arhitektonskom smislu, ova ustanova sačuvala je svoj prvobitni, autentični izgled. U pogledu arhitekture, u zavodu je izuzetno primetan uticaj pensilvanijskog stila koji podrazumeva da postoje spoljne ćelije, odnosno ćelije koje se naslanjaju na spoljni zid objekta, kako bi se omogućilo da u prostorije u kojima borave osuđena lica ulazi svež vazduh i prirodna svetlost.³⁸

U okviru zatvorenog dela ovog zavoda, smeštena su tri paviljona u kojima su smeštena osuđena lica, kao i bolnica, škola, crkva, odmaralište, sportski centar i pomoćni objekti. Interesantno je napomenuti da je crkva koja se nalazi u sklopu ovog zavoda sagrađena još 1893. godine, kao i da su u njoj postavljena dva duhovnika - pravoslavne i rimokatoličke veroispovesti. Inicijalno je jedan od paviljona bio osmišljen tako da se u njemu realizuje prva faza u progresivnom sistemu izvršenja kazne, koja podrazumeva izolaciju, a u preostala dva paviljona sprovodila se druga faza ovog sistema - zajedničko odnosno grupno izdržavanje kazne.³⁹

Kapaciteti zajedničkih prostorija omogućavaju smeštaj između 80 i 90 osuđenika u svakoj, dok se u malim prostorijama, koje su prvobitno služile za fazu izolacije, nalaze po dvojica, trojica ili četvorica osuđenika, kao i oni koji se nalaze na izdržavanju disciplinske mere upućivanja u samicu.⁴⁰

U trećem paviljonu kaznu izdržavaju mlađa punoletna lica, a u okviru njega se nalazi prijemno odeljenje. Objekti koji pripadaju

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*

poluotvorenom i otvorenom odeljenju napravljeni su naknadno i smešteni su u prijatnom, prirodnom ambijentu i na taj način zaokružena je celina ovog kompleksa.⁴¹ Trenutni kapacitet ove ustanove može da primi 1150 osuđenika. Međutim, treba imati u vidu da je prilikom pobune osuđenih lica, do koje je došlo tokom 2000. godine, treći paviljon, koji je imao kapacitet da primi oko 500 osoba potpuno uništen.⁴²

Od ostalih objekata u zavodu postoje i: upravna zgrada, hotel "Srem", kao i paviljoni sa pratećim objektima, dok u njegovom sastavu radi i hotel "Moravica" u Sokobanji. Osim toga, u sklopu Kazneno popravnog zavoda u Sremskoj Mitrovici funkcionišu i: privredna jedinica "Proleće", koja se bavi ugostiteljstvom, turizmom, ratarskom i stočarskom proizvodnjom, kao i privredna jedinica "Dubrava", koja obuhvata metalski i drveni pogon, kartonažu i štampariju.⁴³

U zavodu od osnivanja ima mnogo zelenila. Za uvođenje zelenila u ovaj zavod zaslužni su zaposleni koji su u njemu radili u periodu posle Drugog svetskog rata i ta vrsta ozelenjavanja zavodskih površina se neguje i sada. Bez preterivanja se može konstatovati da, iako okružen betonskim zidinama, unutrašnji deo ovog zavoda, koji se prostire na više od 20 hektara, podseća na cvetni vrt. Od drveća dominiraju ogromni platani, starosti između 60 i 70 godina.

Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici već duže vremena sarađuje sa javnim preduzećem za gazdovanje šumama "Srbija šume" i javnim preduzećem "Vojvodina šume". Kao jedan od primera uspešne saradnje može se navesti i nedavno potpisan ugovor između zavoda i "Srbija šuma" na osnovu kojeg je dogovoreno da to preduzeće zavodu donira 10 platana, kako bi se napravio jedan manji

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.*

drvored i 500 sadnica topole. Planirano je da ove sadnice budu zasađene po obodu stadiona odnosno hipodroma na kojem se istrčavaju konji, što je posebno važno s obzirom da u školu jahanja na tom hipodromu dolaze i deca. Takođe, očekuje se da u skorije vreme "Vojvodina šume" doniraju zavodu oko 1500 sadnica topole zato što je zemljište na kojem se zavod nalazi podobno za rast te vrste drveta, te ona za otprilike 20 do 25 godina na takvom terenu može da postigne pun rast.

Na ozelenjavanju se radi ne samo unutar, već i izvan zavoda. U tom smislu, zavod koristi sve raspoložive resurse, uključujući i rad osuđenih lica kako bi što više doprineo ozelenjavanju.

Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici aktivno učestvuje u različitim projektima i akcijama ozelenjavanja i pošumljavanja širom Srbije. Između ostalog, zavod je učestvovao i u projektu "Jedno drvo za jednog ratnika", radili su na ozelenjavanju cele Srbije, prevashodno su išli na planinu Cer i sadili sadnice na izuzetno nepristupačnim mestima. Na ovom projektu bilo je angažovano oko 100 osuđenika iz Kazneno popravnog zavoda u Sremskoj Mitrovici. Povrh toga, zavod je sam organizovao sadnju 1000 stabala paulonije. Osim rada u okviru zavoda, pojedini osuđenici su stalno angažovani na radu u u preduzeću "Vojvodina šume" i to na: ozelenjavanju, sakupljanju žira i čišćenju šuma.

Planirano je da u budućnosti još više površina u poluotvorenom i otvorenom delu zavoda bude pod zasadima, i to prevashodno pod zasadima topola. Razlog za to je činjenica da u okviru zavoda postoji pogon za preradu drveta, a topola je industrijsko drvo, koje u tom pogonu koriste za izradu industrijske palete. Dakle, površine koje se ne koriste kao obradive površine koriste se i koristiće se još više u budućnosti za zasađe drveća i to u saradnji sa Vojvodina šumama i Srbija šumama.

Zavod ima ukupno 750 hektara obradive zemlje, na kojoj takođe rade osuđena lica. Od toga je 7 hektara pod zasadima voća - kruške, jabuke i šljive. U zavodu se realizuje projekat u okviru kojeg se osuđena lica podučavaju voćarstvu - da sade, orezuju i prskaju voće itd. To voće se uglavnom prodaje na tržištu kao konzumno, a jedan deo se koristi za proizvodnju rakije koja se koristi u hotelu "Srem", koji radi u okviru zavoda.

Osim voća, u zavodu se gaji i povrće. Pored povrća poput kupusa, luka, krompira i paprike, koje zavod uzgaja samostalno, već 3 godine se u saradnji sa jednom nemačkom kompanijom u zavodu uzgajaju i kornišoni. I na uzgajanju povrća angažovana su osuđena lica, svo povrće koje se proizvede u zavodu koristi se za njihovu ishranu. U zavodu postoje dva plastenika, koji se prostiru na oko 50 ari, a za njihovo održavanje zadužen je civil - agronom, pod čijim nadzorom i uputstvima osuđenici rade.

Prema rečima zaposlenih u Kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, osuđena lica su motivisana da rade u bašti jer im, prema njihovim rečima, tokom ovakvog vida angažovanja "brže prolazi vreme". Osim toga, zaposleni ističu pozitivne efekte ovog oblika radnog angažovanja na resocijalizaciju osuđenih lica. Posebno je važno istaći da rad nije obavezan, ali da se svakom osuđenom licu nudi takva mogućnost. Takođe, osuđenici koji rade ostvaruju naknadu za svoj rad, dobijaju nagrade, brže stižu pravo na pogodnosti poput slobodnog vikenda itd. Većina radno angažovanih osuđenika u Kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici (radno je angažovano u svakom trenutku preko 1120 osuđenika) uposlena je u drvnom i metalskom pogonu i štampariji u zatvorenom delu zavoda, ali ipak veliki broj njih radi i na poljoprivredi.

Osim koristi koje poljoprivreda donosi zavodu, treba naglasiti i dekorativni aspekt zelenila koje se u njemu uzgaja i pozitivan uticaj koji njegovo prisustvo ostvaruje kako na osuđena lica tako i na

zaposlene. U tom smislu, veliki doprinos ima angažovanje osuđenika u zatvorenom delu zavoda koji se sami staraju o hortikulturi. U prilog tome govore i reči jednog sudije koji je prilikom posete ovom zavodu ugledavši baštu u cvetu u zatvorenom delu zavoda izjavio da ima osećaj da "zavod nije toliko strašan i da zidovi ne pritiskaju".

Na kraju, treba napomenuti da se u Kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici sprovode i programi resocijalizacije osuđenih lica kroz rad sa psima (više o tome: Batrićević, 2019), kao i kroz rad sa konjima, te da se i ove aktivnosti mahom odvijaju na otvorenom, u okruženju koje je ispunjeno zelenilom, što ima posebno pozitivne efekte kako na osuđena lica tako i na zaposlene koji su angažovani na realizaciji tih programa.

Kazneno popravni zavod u Požarevcu-Zabeli

Ovaj kazneno popravni zavod nalazi se u Zabeli, pet kilometara od Požarevca. Dokument pod nazivom "Pravila o domaćem redu apsanskog zavedenja u Požarevcu" od 7. oktobra 1865. godine, koji čini sastavni deo Kaznenog zakonika za Kneževinu Srbiju, navodi da je ova ustanova najpre bila smeštena u Čupriji, da bi, na osnovu naređenja od 21. septembra 1865. godine, bila premeštena u Požarevac.⁴⁴

Nasuprot Kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, u Požarevcu je faza boravka osuđenog lica u ćeliji uvedena nakon faze zajedničkog izdržavanja kazne, čime je on polako počeo da poprima karakteristike ustanove u kojoj se mogu realizovati sve faze, odnosno segmenti progresivnog sistema izvršenja kazne zatvora. Kazneno

⁴⁴Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Kazneno-popravni zavod u Požarevcu-Zabeli, preuzeto sa: <http://www.uiiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-u-pozarevcu-zabeli/>, stranici pristupljeno: 02.12.2019.

popravni zavod u Požarevcu stiče odlike strogo zatvorenog zavoda u momentu kada je u okviru njega sagrađen sedmi paviljon, namenjen za smeštaj osuđenih lica sa neprilagođenim ponašanjem iz svih zatvora u Srbiji.⁴⁵

Temelji današnjeg Kazнено popravnog zavoda u Zabeli postavljeni su sredinom 19. veka, a objekat koji je namenjen za ćelijski sistem izdržavanja kazne, odnosno za fazu u sklopu progresivnog sistema sagrađen je između 1928. i 1930. godine.⁴⁶

Otvoreni deo zavoda, koji čine osmi paviljon i objekti koji mu pripadaju pravljen je postepeno, počevši od 1948. godine, kada je sagrađena školska radionica, dok je dom kulture urađen kasnije - 1958. godine. Peti i šesti paviljon uništeni su, a sedmi oštećen 2000. godine, tokom pobune osuđenika. Sa gradnjom stambenog objekta otpočelo se 2002. godine, da bi na početku 2003. godine bili renovirani bazen i park oko hotela "Preporod", koji radi u okviru zavoda.⁴⁷

Zatvoreni deo zavoda može da primi 1750 osuđenih lica, odeljenje za izvršenje mere pritvora 150 lica, poluotvoreni deo 400 lica, a otvoreni deo 100 osuđenika. Površina zatvorenog dela zavoda iznosi skoro 77000 m², dok njegova privredna jedinica "Preporod" obuhvata nešto više od 58000 m². Privrednu jedinicu "Preporod" čine metalski, drveni i poljoprivredni sektor, odeljenje stočarske proizvodnje "Zvezda", odsek "Letnjikovac", farma svinja i junadi, kao i restoran "Preporod".⁴⁸

Procenjuje se da Kazнено popravni zavod u Požarevcu - Zabeli ima oko 3 hektara površine pod stablima, uključujući i pošumljeni prostor i uređeni park, tako da se može reći da je ceo prostor okružen

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Ibid.*

pojasom zelenila. Pri tome treba naglasiti da je u prethodnom periodu morala da se sprovede seča pojedinih starih stabala iz razloga bezbednosti - kako osuđenih lica tako i zaposlenih, te da se planira sadnja novih koja će ih zameniti.

Zavodu pripada oko 180 hektara obradivog zemljišta, na kojem se uzgajaju različite poljoprivredne kulture poput pšenice, kukuruza, suncokreta, lucerke i trave za ishranu životinja. Naime, zavod poseduje i farmu muznih krava, svinja, ovaca i koka nosilja i ova vrsta hrane prvenstveno se koristi za njihovu ishranu, dok se višak prodaje na tržištu. Osuđena lica aktivno učestvuju kako u obradi poljoprivrednog zemljišta zavoda tako i u pošumljavanju. U spoljnoj bašti zavoda gaji se sezonsko povrće, koje se koristi kako za ishranu osuđenih lica tako i za ishranu zaposlenih, ali i u hotelu koji radi u okviru zavoda.

U okviru zavoda gaje se i rasadi cveća, i to uglavnom u staklenicima i plastenicima, a inače se nastoji da se cveće zasadi na svim raspoloživim i za to prikladnim površinama, posebno, na primer, u okviru bašte koja okružuje hotel koji radi u sklopu zavoda. Rečju, vodi se računa o tome da se prostor u kome borave ne samo osuđena lica, već i zaposleni u zavodu na taj način što više oplemeni. Planira se da se u budućnosti ozelenjavanje, pošumljavanje i dekorisanje površina u okviru zavoda dodatno intenzivira i proširi. Posebno je u planu pravljenje voćnjaka na površini zavodskog zemljišta koje trenutno nije pod zasadima, kako iz razloga ostvarivanja dobiti od uzgoja voća, tako i radi pravljenja ambijenta koji je prijatan kako za osuđena lica tako i za zaposlene u zavodu. Još jedan od razloga za pravljenje voćnjaka jeste i namera da se u njemu sprovodi obuka i osposobljavanje osuđenih lica iz oblasti voćarstva i, naravno, da se doprinese njihovoh resocijalizaciji kroz ovaj oblik radnog angažovanja.

U Kazneno popravnom zavodu u Požarevcu - Zabeli već godinama se dva puta godišnje organizuje kurs na kojem osuđena lica stižu znanja i veštine potrebne za uzgoj povrća u zatvorenim prostorima poput plastenika i staklenika. Posebno je važno to što osuđena lica dobijaju diplome, odnosno sertifikate o završenom kursu, kao potvrdu o završenom kursu, što im kasnije omogućava zapošljavanje u ovoj oblasti. Predavanja na ovom kursu drže predavači iz Srednje poljoprivredne škole, koji redovno dolaze u zavod, a osuđena lica stižu praktična znanja i iskustva tokom samog rada u povrtnjacima u okviru zavoda.

Inače, preko 100 osuđenih lica svake godine prođe različite obuke u okviru zavoda, i to za rad u: metalskom odseku, drvnom odseku, pekari, štampariji i povrtarstvu. Interesovanje za pomenuti kurs iz oblasti povrtarstva je veoma veliko, budući da je u pitanju zanimanje koje je veoma aktuelno i traženo na tržištu rada, te se on iz tih razloga organizuje 2 puta godišnje.

U sklopu zavodskog odseka za poljoprivredu postoji ogranak koji se posebno bavi pošumljavanjem. Pošumljene površine u zavodu su pod mešovitim vrstama četinara i lišćara, poput lipe, crnog i belog jasena, kestena, crnog i belog bora i ariša koje su takođe zasadili osuđenici. Osim rada na pošumljavanju u zavodu, osuđenici aktivno učestvuju i u različitim akcijama pošumljavanja i tako pomažu preduzeću "Srbija šume".

Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu

Služba za obuku i upošljavanje u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu ima nekoliko radionica, od kojih je nosilac posla krojačka radionica u kojoj se izrađuje niz upotrebnih i odevnih predmeta, kao što su: radna odela (kuvarska odela, mantili kecelje, kombinezoni, pilot odela...), zatim posteljine, jastuci, zavese i

draperije, stolnjaci, krpe, ali i delovi kostima za folklor, dečja odeća, platnene igračke i neseseri. Ovi proizvodi najčešće se plasiraju trećim licima - za prodaju, kao gotovi proizvodi ili uslužno. Zavod ima i razboje, koji se koriste za tkanje krpara od pamučnih materijala, a moguće je i tkanje tepiha.⁴⁹

U okviru zavoda funkcioniše i Radionica domaće radinosti i u njoj se za treća lica uslužno rade poslovi poput: čišćenja oraha i lešnika, prebiranja kamilice, nane i drugog bilja, čišćenja korena belog sleza, pasulja, lepljenja i pakovanja koverata i fascikli, izrade i kompletiranja etiketa i deklaracija za tekstilne proizvode, pripreme reznica za ožiljavanje, lepljenja višeslojnih papirnih vreća, punjenja i zatvaranja igračaka i jastuka, farbanja sitnih predmeta kao što su staklene posude i proizvodi od pruća...⁵⁰

U kazneno popravnom zavodu za žene u Požarevcu velika pažnja se posvećuje ozelenjavanju i oplemenjavanju prostora u kojem borave osuđenice - kako zbog estetskih tako i zbog praktičnih razloga u smislu upotrebe voća i povrća za ishranu. Jedina ograničenja koja postoje u pogledu vrsta i količine biljaka, kako ističu zaposleni, proističu iz zahteva bezbednosti, što se naročito odnosi na deo zavoda u kom je smešteno zatvoreno odeljenje.

Upravo u vreme sprovođenja terenskog istraživanja čiji su rezultati predstavljeni u ovoj monografiji, tokom novembra 2019. godine, u zavodu je okončan veliki projekat rekonstrukcije infrastrukture, koji je osim radova na instalacijama, grejanju, struji, vodovodu i kanalizaciji, obuhvatio i uređivanje površina pod zelenilom, površina za šetnju, odmor, relaksaciju i sportske aktivnosti. Osim toga, zavod

⁴⁹ Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu, preuzeto sa: <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivčnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-za-zene/>, stranici pristupljeno: 02.12.2019.

⁵⁰ *Ibid.*

je nedavno dobio i izuzetno lep mobilijar, čime je osuđenicama omogućeno da u slobodno vreme šetaju po pristupačnim stazama ili sede na parkovskim klupama. Ono što je bitno jeste da osuđenice sada imaju mogućnost da odaberu one slobodne aktivnosti koje im najviše odgovaraju, te da ih obavljaju u lepom i prijatnom okruženju. Na osnovu odluke stručnjaka za tu oblast, na novouređenim zelenim površinama u zavodu zasađeno je mediteransko bilje - prevashodno lavanda jer, kako je rečeno, ono ne zahteva posebno često zalivanje.

Osuđenice su angažovane na održavanju ovih biljaka - zalivaju zasade, kose travu, pleve cveće... Radno angažovanje osuđenica na obavljanju poslova vezanih za ozelenjavanje prema rečima zaposlenih ima posebno pozitivne efekte. Naime, praksa je pokazala da ima osuđenica koje vole da se bave hortikulturom, da rade sa zemljom i na zemlji i to ima posebno blagotvorno dejstvo na njihovo raspoloženje.

Osim površina za slobodne aktivnosti na otvorenom, zavod ima i baštu, plastenik, staklenik i otvorene površine na kojima se gaje razne vrste povrća (poput paradajza, paprike, kupusa, rukole, batata i bamije), a nedavno su kupljene i nove sadnice jagoda. Jedan deo ovih proizvoda se prodaje, dok drugi ide osuđeničkoj trpezariji za salate. Pri tome treba napomenuti da se u kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu ne pripremaju obroci za osuđenice, već da im se hrana doprema iz Kazneno popravnog zavoda u Zabeli, ali da se njihova ishrana obogaćuje svežim sezonskim voćem i povrćem iz zavodske bašte.

Mnoge osuđenice koje imaju pravo da rade van zavoda zaposlene su u javnom komunalnom preduzeću "Komunalne službe" Požarevac, gde su angažovane na održavanju gradskih javnih zelenih površina. Pored toga, određeni broj osuđenica radno je angažovan na ergeli Ljubičevo u predgrađu Požarevca.

Od osnivanja, u Kazneno popravnom zavodu u Požarevcu postojala je bašta u kojoj se u dekorativne svrhe uzgaja klasično baštensko cveće - jednogodišnje cvetnice. Istovremeno, budući da su na održavanju ove bašte angažovane osuđenice, ona ima i važnu ulogu u njihovoj resocijalizaciji kroz upošljavanje. Kako sama površina bašte nije mnogo velika, njen najveći deo koristi se za gajenje voća i povrća koje se koristi za ishranu osuđenica, tako da za cveće ne ostaje previše mesta. Međutim, u budućnosti se planira proširenje baštenske površine kako bi se omogućila sadnja većeg broja dekorativnih jednogodišnjih cvetnica. Ipak, treba imati u vidu i činjenicu da površina bašte odgovara broju osuđenica koje u njoj mogu da rade, što je oko 300. Kod osuđenica koje su motivisane i voljne da rade postoji interesovanje za hortikulturu. One uvek rade pod nadzorom i rukovodstvom službenih lica, koja prate njihov rad, daju im zadatke i instrukcije na dnevnom nivou, obezbeđuju im sredstva za rad i sredstva zaštite na radu. Kao što je već istaknuto, posebnu komponentu tog rada čini nastojanje da osuđenice na taj način steknu, održe i unaprede radne navike.

U Kazneno popravnom zavodu u Požarevcu do sada nije organizovana neka posebna edukacija iz oblasti horticulture, već se osuđenicama daju praktična uputstva potrebna za rad u bašti. Neke od osuđenica su se po prvi put susrele sa ovom vrstom rada, te im je to bila prilika da steknu osnovna znanja i praktična iskustva iz ove oblasti.

Kazneno popravni zavod u Nišu

Kazneno popravni zavod u Nišu spada u ustanove za izvršenje krivičnih sankcija opšteg tipa, a po stepenu obezbeđenja svrstava se u ustanove zatvorenog tipa. Kazneno zavod "Robijašnica" u Nišu oformljen je 1878. godine i to na prostoru tadašnje Tvrđave, da bi

krajem 19. veka zavod bio premešten na novu lokaciju (u zapadnom delu Niša, između regionalnog puta Niš-Prokuplje i toka reke Nišave), gde se i danas nalazi.⁵¹

Izgradnja novog, savremenog zavoda otpočela je 1908. godine, nakon čega su, uprkos usporavanju izazvanom Balkanskim ratovima, izgrađeni paviljoni za smeštaj osuđenih lica sa pratećim objektima i prostorijama za čuvare.⁵² Do 1910. godine sagrađen je centralni deo prvog paviljona i to u skladu sa principom zajedničkog izdržavanja kazne i bez opcije da se osuđena lica klasifikuju, te su u istom zavodu kaznu izdržavala osuđena lica oba pola sve dok nije odlučeno da osuđenice kaznu izdržavaju u zavodu u Požarevcu.⁵³ Tokom ovog perioda, izgrađeni su i ostali paviljoni, pomoćne prostorije, upravna zgrada i radionice, da bi za vreme Drugog svetskog rata značajan deo zavodskih objekata bio porušen tokom protivavionske akcije i savezničkih bombardovanja.⁵⁴

Neposredno posle Drugog svetskog rata, na lokaciji gde se nalazio kazneno popravni zavod osnovan je vojno-zarobljenički logor za lica osuđena od strane vojnih sudova, da bi ponovno uspostavljanje kazneno-popravnog zavoda bilo sprovedeno 15.10.1945. godine.⁵⁵

Zavod raspolaže kapacitetima za smeštaj 1900 osuđenih lica i to u tri paviljona, ali, ako se uzmu u obzir faktori poput opremljenosti, broja zaposlenih, prateće opreme i optimalnih smeštajnih kapaciteta, njegove realne smeštajne mogućnosti treba svesti na 1200 mesta.⁵⁶

⁵¹ Kazneno popravni zavod u Nišu, preuzeto sa:

<http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivčnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-u-nisu/>, stranici pristupljeno: 02.12.2019.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*

Organizacija zavoda sprovedena je u skladu sa principima irskog progresivnog sistema, koji podrazumeva da u njemu postoje odeljenja zatvorenog, poluotvorenog i otvorenog tipa i odeljenje za izvršenje mere pritvora.⁵⁷ Pored pomenutih paviljona, u zavodu se nalaze i: bolnica, škola, dom kulture, magacin za odeću i obuću, kuhinja, pekara, trpezarija, vešeraj, industrijski pogon "Deligrad", kotlarnice, karaule, odeljenje pritvora, kao i posetna sala i prostorije za boravak sa bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licima.⁵⁸

Kao deo zavodske službe zadužene za obuku i upošljavanje, industrijski pogon "Deligrad" obavlja mnoštvo delatnosti podeljenih u više sektora. Tu spadaju: metalski sektor (u kom se proizvode aparati za domaćinstvo), zatim drveni sektor (koji je zadužen za pravljenje ležajeva, građevinske stolarije, šahovskih garnitura i sličnih predmeta), ekonomija (u okviru koje se vrše poljoprivredne delatnosti u vidu agrarne i stočarske proizvodnje), sektor ugostiteljstva (koji čine motel "Deligrad" i odmaralište na Jastrepču), kao i tehnički servis i vozni park, ali i građevinski sektor i namensko odeljenje.⁵⁹ Posebno je važno naglasiti da privredna jedinica formirana u okviru zavoda ima za cilj da se kroz upošljavanje osuđenih lica doprinese njihovoj resocijalizaciji.⁶⁰

Kako ističu zaposleni u kazнено popravnom zavodu u Nišu, nastoji se da okruženje u kojem borave i osuđena lica i oni sami bude zeleno i humano. Istovremeno, vodi se računa o tome da ozelenjavanje zavodskih površina ima i svoju praktičnu svrhu - kako u smislu radnog angažovanja osuđenih lica, tako i u smislu uzgajanja poljoprivrednih kultura. U skladu sa tim, osuđena lica su na različite načine uključena u negu bilja. Pre svega kroz obuku za biljnu proizvodnju i kasnije kroz primenu prikupljenog znanja u delu biljne

⁵⁷ *Ibid*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*

proizvodnje, tačnije kroz kontinuiran i konkretan rad na poslovima ratarske i povrarske proizvodnje.

Tokom 2012. godine trebalo je u okviru programa srednjeg stručnog obrazovanja i obuke koji je finansirala Evropska komisija realizovati obuku osuđenih lica za poljoprivredna zanimanja. Kako se poljoprivredna dobra nalaze izvan zatvorskih zidina, obuku su mogla da pohađaju samo lica koja su u poluslobodnom režimu. Međutim, da bi se omogućilo da i lica koja se nalaze u zatvorenom delu zavoda pohađaju obuku, odlučeno je da se i unutar zavoda postavi jedan plastenik i da im se omogući obuka u industrijskom pogonu. Ta obuka se dobro pokazala i ova proizvodnja u industrijskom delu je proširena na 3 plastenika.

Do 2013. godine Kazнено popravni zavod u Nišu je obrađivao samo 60 hektara zemlje. Od 2013. godine, KPZ Niš je krenuo u potragu za novim parcelama u okolini Niša. U nedostatku obradivih površina zavod je sklopio ugovor o saradnji sa gradskim vodovodom, na osnovu kojeg je zavod imao obavezu da raskrči površine na vodovodu obrasle višegodišnjim rastinjem, kako bi na tim površinama mogao zasaditi ratarske kulture. To su radila osuđena lica koja su obučena da rukuju mašinama i alatima za uklanjanje rastinja i za obradu parcela. S obzirom da je ispod tih površina voda kojom se snabdeva grad nije dozvoljeno tretiranje zasade nikakvim preparatima, što znači da je time omogućeno da se na 80 (od ukupno 200) hektara sprovodi čista organska proizvodnja.

Treba istaći da se dnevno sa farme isporuči oko 1.500 litara mleka i da su rezultati testiranja mleka pokazali da je mleko izuzetnog kvaliteta upravo baš zbog načina ishrane, tačnije deo hrane je organska hrana sa tih parcela vodovoda što direktno utiče na kvalitet mleka .

Tokom 2014. godine zavod je dobio na korišćenje (na period od 30 godina) ekonomiju sa okvirno 20 hektara obradive površine, koja se nekada koristila za snabdevanje vojnih ustanova hranom. Kako ova ekonomija godinama nije korišćena, objekti su bili ruinirani i nefunkcionalni, a obradive površine neprohodne i obrasle gustim rastinjem. Staklenici koji su zatečeni na ovoj ekonomiji takođe su bili obrasli rastinjem i drvećem, a njihova stakla potpuno uništena. KPZ Niš je 21. maja 2014. godine počeo sa krčenjem parcela i pripremom zemljišta za setvu da bi do 28. maja na pripremljenim i obrađenim površinama već bio zasejan kukuruz. Radove su izvodila osuđena lica pod nadzorom zaposlenih civila i službe obezbeđenja.

Energija koja je bila prisutna od strane i osuđenih i zaposlenih lica i spremnost da se uredi prostor i obradi sva raspoloživa površina je nešto što je svakako bilo zapaženo. Ne samo što su obradili parcele. Pratili su kako biljke niču, organizovali zalivanje. Rezultat ovog nesebičnog zalaganja bili su prinosi iznad proseka, bez obzira na kasnu setvu. Paralelno sa uređenjem parcela radilo se na uređenju objekata za smeštaj osuđenih lica i civila.

Osuđena lica obrađuju ukupno oko 200 hektara zemlje. Oko 60 ari je pod staklenicima i još toliko pod plastenicima. Ova proizvodnja je isključivo povrtarska. Tako se uzgaja paprika, paradajz, krastavac, kornišon, spanać, crni i beli luk, dok se ostale vrste povrća namenjene osuđeničkoj kuhinji i restoranu društvene ishrane uzgajaju pod vedrim nebom i to na površini od oko 10 hektara. Povrtarske kulture se uzgajaju na nešto više od 11 hektara.

Ukupno 3 hektara nalazi se pod zasadom višanja, tako da su osuđena lica uključena u obradu zemlje oko stabala višanja i kasnije u samu berbu plodova.

Na ostalim površinama sprovodi se ratarska proizvodnja, koja je namenjena proizvodnji kabaste i zrnaste stočne hrane za ishranu

bogatog stočnog fonda koji se uzgaja na dve odvojene ekonomije. Naime, potrebno je obezbediti hranu za 160 grla krupne stoke (krave muzare i tovnja junad), kao i za 3000 svinja godišnje, zatim oko 300 ovaca, 15000 tovnih piladi i oko 3000 koka nosilja. Pomenute površine pod zasadima u ratarstvu nažalost više nisu dovoljne, jer se stalno uvećava broj grla, a samim tim raste i potreba za stočnom hranom. Osim toga, zavod se suočava i sa procesom restitucije i ponovnim gubitkom pojedinih parcela.

Poljoprivredna proizvodnja omogućava osuđenim licima da steknu profesionalna praktična znanja, a koja im mogu biti višestruko korisna nakon izdržane kazne. Osim toga, višak proizvedene hrane se prodaje na tržištu, a svaki ostvareni prihod u zavodu smanjuje zahvatanja iz budžeta i utiče na poboljšanje osuđeničkog standarda.

Ali, to nije jedini kontakt osuđenih lica sa biljkama i nije jedini cilj. Osuđena lica rade na uređenju zelenih površina i uzgoju cveća u prostoru zavoda. Tako oplemenjuju prostor u kome borave. I ne samo to. Nega bilja kao dekorativnih elemenata treba da razvije estetske vrednosti, a ako se biljke posmatraju i kao živa bića treba da pospeši humane karakteristike ličnosti. Osuđena lica uređuju zelene površine i van zavoda: u gradu, u bolnicama, u kasarnama, na sakralnim mestima.

Uređenje igrališta i sportskih terena se ne ogleda samo u uređenju zelenila. Kazneno popravni zavod u Nišu otpočeo je i sa izradom parkovskih mobilijara, jer su pre svega postojali zahtevi nekih beogradskih firmi. Do sada su napravili veći broj parkovskih klupa i kanti za otpatke za pojedina beogradska naselja, za potrebe mnogih opština i sportskih udruženja, da bi zatim krenuli sa izradom dečjeg i ostalog parkovskog mobilijara. Svi proizvodi atestirani su na Mašinskom fakultetu u Nišu. U skladu sa tim, česte su i akcije uređenja zelenih površina i opremanje mobilijarom na kojima su takođe angažovani osuđenici.

Kazneno popravni zavod u Nišu je, sa parkovskim mobilijarom koji proizvodi, bio jedan od učesnika na štandu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija na sajmu hortikulture u Beogradu 2018. godine, kada je Uprava od organizatora sajma dobila posebno priznanje za parkovki mobilijar. Pored radionica u unutrašnjem delu zavoda, planirano je da se formiraju i radionice u spoljašnjem delu zavoda da bi lica koja su dobila status polu slobodnih lica mogla da nastave da rade i usavršavaju svoje znanje.

Osim toga osuđena lica su učestvovala na uređenju zelenih površina u gradu , u bolnicama , u kasarnama ali i na sakralnim mestima. Osuđena lica su učestvovala u akcijama pošumljavanja (jedno drvo za jednog ratnika), u uređenju keja, ali i u sređivanju sportskih terena.

Kazneno popravni zavod za maloletnike u Valjevu

Kazneno popravni zavod za maloletnike nalazi se na putu Valjevo-Loznica, na 5 km udaljenosti od Valjeva, okružen rekom Obnicom sa jedne a proplancima i šumom sa druge strane.⁶¹ Izgradnja ovog zavoda, kao ustanove kapaciteta do 250 mesta koja je specijalizovana za izvršenje kazne maloletničkog zatvora, započeta je 1959. godine, a zavod je počeo sa radom 1965. godine.⁶²

Budući da su svi objekti, izuzev istražnog zatvora i farme koja se nalazi u Gornjoj Bukovici, smešteni u zatvorenom delu ustanove, ne postoje fizičke prepreke i ograničenja između osuđenih lica i zaposlenih, čime je omogućena stalna komunikacija između njih. Osim paviljona namenjenog za dnevni boravak, zavod ima i kuhinju i

⁶¹ Kazneno popravni zavod za maloletnike u Valjevu, <http://www.uiiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivčnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-za-maloletnike-u-valjevu/>, stranici pristupljeno: 02.12.2019.

⁶² *Ibid.*

trpezariju, stacionar, ambulantu, kantinu, dnevni boravak sa kafeom i dom kulture čija sala ima 250 mesta, kao i školu, apartmane za boravak u posebnoj prostoriji sa bračnim drugom, salu za posete, prostorije namenjene verskim obredima, magacine, kotlarnicu i paviljon sa pojačanim nadzorom.⁶³

U okviru zavoda funkcioniše i privredna jedinica koja proizvodi sanitarne kontejnere, kioske portirnice za potrebe službe obezbeđenja, pokretne terenske kućice, kontejnere za potrebe građevinskih firmi, rekvizite koji su potrebni za uređenje dečijih igrališta, i pruža različite vrste usluga drveno-prerađivačke, metalske i građevinske struke.

Kazneno popravni zavod u Valjevu poklanja veliku pažnju ozelenjavanju zavodskog prostora, što treba posmatrati pre svega u svetlu okolnosti da u njemu borave mlade osobe, kojima boravak u prirodi posebno znači. U sklopu ovog zavoda postoje tri šetališta koja su okružena drvećem, niskim rastinjem, baštenskim cvećem i travnjacima i opremljena parkovskim klupama. Kao što ističu zaposleni u ovom zavodu: "Takav ambijent čini da se osuđena lica makar ta dva sata koliko u toku dana borave napolju osećaju kao da su u prirodi".

Ali, osim toga što služe kao prostor za odmor i rekreaciju, površine pod zelenilom u okviru zavoda imaju još jednu svrhu. Naime, i u ovom kazneno popravnom zavodu postoji mogućnost za radno angažovanje osuđenih lica na zavodskoj ekonomiji i farmi. Zavodski kompleks obuhvata preko 10 hektara, od čega je nekih 2 hektara pod baštom na kojoj se uzgajaju razne kulture i gde je u svakom trenutku uposleno nekih 10-12 osuđenika. Pored toga, postoji i zavodska farma, koja se nalazi u izdvojenom objektu u selu Bukovica i koja zauzima negde oko 12 hektara. Od toga oko 10 hektara čine njive gde

⁶³ *Ibid.*

se gaje kulture poput kukuruza i pšenice, a postoje i voćnjaci i pašnjaci. Tamo trenutno boravi 6 osuđenika na takozvanom otvorenom tretmanu, kojima su obezbeđeni veoma dobri uslovi za boravak i rad.

Kao što je već istaknuto, Kazneno popravni zavod u Valjevu predstavlja ustanovu u kojoj borave mlade osobe, te je od izuzetnog značaja da im se obezbede ne samo što bolji i humaniji uslovi za život i rad, već i da se većina aktivnosti u kojima učestvuju odvija u prirodi, na otvorenom. Mnoga lica koja se nalaze na izdržavanju kazne u ovom zavodu su pre toga živela u seoskom okruženju, te im se zbog toga pruža mogućnost da nastave sa tom vrstom rada. Interesovanje osuđenih lica za radna mesta koja podrazumevaju rad na otvorenom i u prirodi je veoma veliko - znatno veće nego za rad u nekom od proizvodnih pogona u okviru zavoda. O interesovanju osuđenih lica za učestvovanje u ovakvim aktivnostima slikovito govori i podatak da se za jedan zadatak dobrovoljno prijavi skoro 10 puta više lica nego što je realno potrebno.

Sve poslove koji se odnose na uređivanje zelenih površina poput orezivanja, sadenja biljaka poput zimzelenog drveća, ruža i drugih cvetnica obavljaju isključivo osuđena lica uz pomoć i pod nadzorom svojih instruktora. U ustanovi postoje dva instruktora zadužena za hortikulturu, koji su po struci agronomi, ali su u tu vrstu aktivnosti uključeni i drugi zaposleni u ustanovi koji neposredno rade sa osuđenim licima. Uzimaju se u obzir njihovi komentari, sugestije, kada, na primer neposredno angažuju osuđenike da obave neki konkretan zadatak.

Kazneno popravni zavod u Valjevu neguje veoma uspešnu saradnju sa preduzećem Srbija šume. U poslednjih 5 godina, lica koja izdržavaju kaznu u Kazneno popravnom zavodu u Valjevu zasadila su preko 100.000 stabala na planinama u okolini Valjeva, od čega najviše na planinama Maljen i Suvobor, koje su bile devastirane

požarima i sušom. Kao posebno značajan poduhvat pošumljavanja, zaposleni u ovom zavodu ističu pošumljavanje padina čiji je jedan deo bio devastiran šumskim požarima dok je drugi deo vegetacije uništio parazit potkornjak. Sadnice je obezbedilo preduzeće Srbija šume. Sprovođenje ove akcije traje od 2013. godine i svake godine osuđenici koji rade u grupama od 20 do 30 posade između 15 i 30 000 sadnica. Rad na pošumljavanju izuzetno je fizički naporan jer se te aktivnosti uglavnom sprovode tokom jesenjih meseci, na niskim temperaturama i na preko 1000 m nadmorske visine. Uprkos tome, kako ističu zaposleni u zavodu, samo se izuzetno dešavalo da neko od osuđenih lica odustane od ove vrste rada usled, na primer ozbiljnih zdravstvenih problema. To potvrđuje da ovaj vid radnog angažovanja osuđenim licima veoma mnogo znači.

Kada je reč o ozelenjavanju enterijera Kazneno popravnog zavoda u Valjevu, treba imati u vidu činjenicu da je veliki deo njegovih objekata oštećen tokom poplava koje su ovaj kraj naročito pogodile 2014. godine. Naime, do pre nekoliko godina u zavodu je bilo zastupljeno zajedničko izdržavanje kazne i tada su prostorije u kojima su boravila osuđena lica bile pune zelenila i sobnih biljaka. Međutim, poplava je nanela veliku štetu zavodu, oštetivši, između ostalog i staklenik za uzgoj cveća koji se u okviru njega nalazio, tačnije sistem grejanja i ventilacije koji je bio neophodan za njegovo funkcionisanje. Nakon poplava, tokom 2015. i 2016. godine, zahvaljujući donacijama Norveške vlade završeno je renoviranje zavoda i tada se prešlo na takozvani ćelijski sistem izdržavanja kazne, koji podrazumeva da 5-6 osuđenika boravi u jednoj prostoriji. U ovim prostorijama trenutno nema sobnog bilja, ali postoji namera i volja da se ono, nakon obnove staklenika za uzgoj biljaka, ponovo uvede.

U zavodu funkcioniše staklenik u kojem se uzgaja sezonsko povrće poput paradajza, krompira, paprike i kupusa, gde su takođe radno angažovani osuđenici. Ovo povrće koristi se za ishranu osuđenika i

zaposlenih u zavodu. Na ekonomiji zavoda gaji se voće, najviše kruške i jabuke, a u planu je da se u budućnosti otpočne sa ozbiljnijom proizvodnjom voća. Osuđenici su angažovani na obavljanju svih poslova u vezi sa uzgajanjem voća.

Dogovoreno je ali se još ne zna da li će biti sredstava za to - da zid koji je popunjen koji je zatvorena površina bude oslikan. U centralnom delu zavoda (u delu gde je pritvor i samice) postoji jedan zid koji je kompletno bela površina i planirano je da ga oslikaju dvojica slikara iz Valjeva i to obavezno sa motivim prirode - potok, šuma, vodenica... U unutrašnjem dvorištu koje se nalazi pod pojačanim nadzorom već su oslikana dva šetališta. Oslikana su dva šetališta kao da je park - parkovske klupe, drveće, bicikl... To je zahtevalo velika finansijska sredstva, te je učinjeno u saradnji sa firmom koja je sprovodila renoviranje zavoda iz donacija norveške vlade. Imajući u vidu da je u pitanju prostor pod pojačanim nadzorom koji nije velike površine, jasno je koliko osuđenicima koji u njemu borave po dva sata tokom dana znači što je on na taj način oslikan. Bar je zeleno, odmara oči, nije im mračno kao inače...Ta ideja je postojala i od ranije, ali je tek sada bilo dovoljno sredstava za to, a isto važi i za unutrašnju stranu zida koji okružuje zavod.

XII

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Odnos biološkog i društvenog, u ovoj knjizi, se razmatra sa stanovišta potrebe da se razumeju novi načini na koji društveni život funkcionise. Promene tog odnosa očituju se u velikom prodoru i rasprostranjenosti hibridnih (bioloških i društvenih) koncepta, poput koncepta otpornosti i drugih sociobiloških pristupa koji se oslanjaju, kako na društvene, tako i na biološke aspekte života. U tom smislu se čini, da društvenost kakvu smo poznavali u dvadesetom veku – gotovo u potpunosti odvojenu od biološkog, u sadašnjem trenutku, postaje izmenjena intenziviranim prodorima znanja koja potiču iz životnih nauka. To zahteva nove epistemološke, etičke i ontološke perspektive. Sa jedne strane, reč je o promenama odnosa moći koji se ispoljavaju u sferi biopolitike, biomoći i biograđanstva, reflektujući poziciju života kao centralnog mesta upravljanja. Sa druge strane, se pojavljuju otpori i alternative koji se unutar ili izvan biopolitičkog upravljaštva opiru i nude nove pristupe slobodi, dobrobiti ili oporavku usmeravajući se ka prirodnom okruženju.

Prvo poglavlje ove knjige, predstavlja prikaz i diskusiju o novim oblicima povezivanja biološkog (evolutivnog, adaptivnog, životnog) i društvenog (društveni odnosi, institucije), pri čemu se insistira na kritičkom pristupu koji ima fokus na kritičkoj analizi ponuđenih

konceptata i fenomena. Ideologija, subjektiviteti, moć i život u svetu post-ideologije i post-političkih uslova (Gržinić, 2012) zahtevaju odgovore na pitanje na koji način nove biopolitičke konceptualizacije života uključuju (ne)ljudske svetove u neoliberalnu produkciju života, ali i kako se ti sve fluidniji odnosi sa poroznim i fleksibilnim granicama koje nisu ni čisto društvene, ni čisto biološke mogu razmatrati kao tačke u kojima se otvaraju mogućnosti za smanjivanje prekomerne eksploatacije života samog.

U drugom poglavlju knjige, se analiziraju ekološko-evolutivni koncepti u kriminologiji kao relativno novi pristupi koji, takođe, predstavljaju sintezu bioloških i socio-kulturnih saznanja, uklapajući se u trend hibridnih i holističkih prisupa koji polaze od sveobuhvatnosti života kao takvog. Poseban deo drugog poglavlja je posvećen „zelenoj kriminologiji“ i ozelenjavanju zatvora kao posebnih, izdvojenih društvenih prostora, koji se ipak uklapaju u dominantne tendencije savremenog biopolitičkog upravljanja. Shodno tome ideja o ozelenjavanju zatvora se prikazuje u rasponu od manipulacije ekološkim parolama do sprovođenja autentične ideje o mogućnostima rehabilitacije kroz biofiliju. Prikaz i istraživanje efekata te ideje prikazani su u trećem poglavlju monografije.

Zatvorska okruženja mogu pružiti mnogo više kako samim osuđenima tako i zatvorskom osoblju nego što to po pravilu čine i imati značajan pozitivan uticaj ne samo na osuđenike i zaposlene već i na one koji borave izvan zatvorskog kompleksa (Lindemuth, 2007: 95).

Poređenje troškova realizacije projekata koji se sastoje od socijalne i terapijske hortikulture i troškova dnevnog smeštaja korisnika pokazalo je da između ove dve vrste usluga u tom pogledu nema značajnijih razlika (Sempik *et al.*, 2004). Koristi koje se mogu ostvariti primenom socijalne i terapijske hortikulture i dalje su predmet brojnih naučnih istraživanja iz različitih oblasti. Ipak, nema

sumnje da njihova efektivnost na planu promovisanja dobrobiti i socijalne inkluzije kao i njihova isplativost u znatnoj meri opravdavaju njihovu dalju primenu i proširivanje na što veći broj korisnika i pružalaca usluga (Sempik *et al.*, 2004). Iako se navedena konstatacija odnosi na sve programe socijalne i terapijske hortikulture (dakle, kako na one koji se primenjuju u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, tako i na one koje se primenjuju u drugim institucijama ali i vaninstitucionalno), nema sumnje da ona važi i kada su u pitanju zatvori.

Brojni primeri predstavljeni i analizirani u ovoj monografiji potvrđuju da ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u pojedinim zemljama ima prilično dugu i sadržajnu tradiciju. Ono se uspešno sprovodi i danas i to na razne inovativne načine, koji pružaju brojne benefite, kako za zaposlene u ovim ustanovama, tako i za lica koja se nalaze na izdržavanju kazne lišenja slobode, ali i za širu zajednicu i životnu sredinu. Jedino ograničenje u toj oblasti predstavljaju zahtevi bezbednosti i norme koje se u takvim ustanovama u tom pogledu moraju ispoštovati. U tom smislu, inostrana iskustva predstavljaju dragocen izvor inspiracije i ideja za sprovođenje ideje o "zelenim zatvorima" i u našoj zemlji.

Terensko istraživanje koje je obuhvatilo sledeće ustanove za izvršenje kazne lišenja slobode u Srbiji: Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Kazneno popravni zavod u Požarevcu-Zabeli, Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu, Kazneno popravni zavod u Nišu i Kazneno popravni zavod za maloletnike u Valjevu, pokazalo je da se u njima sprovodi ozelenjavanje i to na različite načine. Sa jedne strane, nastoji se omogućiti da i zaposleni u ovim ustanovama i osuđena lica koja u njima izdržavaju kaznu lišenja slobode borave u okruženju koje je oplemenjeno biljnim kulturama, koje je humano i koje ispunjava određene estetske kriterijume. Pored toga, u nabrojanim ustanovama se kontinuirano obavlja niz

poljoprivrednih aktivnosti poput uzgoja: voća, povrća i žitarica, kako za potrebe same ustanove tako i za potrebe prodaje poljoprivrednih proizvoda na tržištu. Konačno, zaposleni u ovim ustanovama ističu da radno angažovanje osuđenih lica na ozelenjavanju i obavljanju poljoprivrednih radova ima za cilj njihovu obuku za takvu vrstu rada i resocijalizaciju. Imajući to u vidu, jasno je da ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija i u našoj zemlji predstavlja naročito pozitivnu tendenciju koja je višestruko korisna - kako za osuđena lica, tako i za zaposlene, ali i za širu zajednicu i životnu sredinu uopšte.

U tom smislu, ozelenjavanje ovih ustanova ima za rezultat psihološku, estetsku, ekonomsku i ekološku korist, te svakako predstavlja nešto čemu i u budućnosti treba posvetiti pažnju. U svim ustanovama koje su obuhvaćene istraživanjem sprovedenim za potrebe ove monografije istaknuta je volja i spremnost donosilaca odluka da i dalje rade na ozelenjavanju, te da u budućnosti i više površina bude pod zelenilom.

Na kraju, posebno je važno istaći da i kod lica koja se nalaze na izdržavanju kazne lišenja slobode postoji visok nivo entuzijazma da učestvuju u aktivnostima vezanim za ozelenjavanje, te da, prema rečima zaposlenih, takva vrsta angažovanja veoma pozitivno utiče na njih.

REFERENCE

1. Abeles, M. (2014) *Antopologija globalizacije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
2. Adams, R. (2016) *Prison Riots in Britain and the USA* (2nd Edition). London: Macmillan.
3. Alexander, M. (2010) *The New Jim Crow: Mass Incarceration in the Age of Colorblindness*. New York: The New Press
4. Allen, E. et al. (1975) Against sociobiology. The New York Review of Books, 13 November, 1975. Issue. *American Sociological Review*, 3: 572-682.
5. Anderies, J. M., Walker, B. H., & Kinzig, A. P. (2006) Fifteen weddings and a funeral: Case studies and resilience-based management. *Ecology and Society*, 11(1): 21. 21. [online] URL: <http://www.ecologyandsociety.org/vol11/iss1/art21/>
6. Anderson, B. (2010) *Affect and Biopower: towards a politics of life*. Transactions of the Institute of British Geographers. Department of Geography. Durham: Durham University.
7. Anderson, J. (2014) Autonomy and Vulnerability Entwined. In: *Vulnerability: New Essays in Ethics and Feminist Philosophy* (Ed.) Mackenzie, K., Rogers, W. and Dodds, S. (pp. 134-162.) New York: Oxford University Press.
8. Arendt, H. (1958) *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
9. Bandura, A. (2001) Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual review of psychology*, 52(1): 1-26.
10. Bandura, A. (2006) Toward a Psychology of human agency. *Perspectives on psychological science*, 1(2): 164-80.
11. Batrićević, A. (2019) *Druga šansa: Rad osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

12. Baum, A. & Paulus, P. B. (1987) Crowding. In: Daniel Stokols and Ira Altman (Eds.), *Handbook of Environmental Psychology*. New York: Wiley.
13. Benjamin, W. (1978) Critique of Violence, In Demetz P. (ed.) *Reflections: Essays, Aphorisms and Autobiographical Writings*. New York: Harcourt Brace Jovanovich Inc
14. Becker, G. S. (1968) Crime and punishment: An economic approach. *Journal of Political Economy*, 76: 169-217.
15. Berger, R., & McLeod, I. (2006) Incorporating nature into therapy: A framework for practice. *Journal of Systemic Therapies*, 25(2): 80–94.
16. Berkes, F., & Folke, C. (2002) Back to the future: Ecosystem dynamics and local knowledge. In L. H. Gunderson & C. S. Holling (Eds.), *Panarchy: Understanding transformations in human and natural systems* (pp. 121–146). Washington, DC: Island Press.
17. Black, D. (1993) *The Social Structure of Right and Wrong*. San Diego: Academic Press.
18. Blank, H. R., & Hines, M. S. (2001) *Biology and Political Science*. New York: Routledge.
19. Bogar, S. & Beyuer, M. K. (2015) Green Space, Violence, and Crime: A Systematic Review, *Trauma, Violence and Abuse*, 17(2): 1-12.
20. Boke, C. (2017) An ethic of care for resilience: addressing resilience's problem of the present in the 'Transition Towns' model. In: Chandler, D. & Coaffee, J. (Eds.) *The Routledge Handbook of International Resilience* (pp.154-168). London: Routledge.
21. Braithwaite, J. (1989) *Crime, Shame, and Reintegration*. New York: Cambridge University Press.
22. Braithwaite, J. (1992) Poverty, power, and white collar crime: Sutherland and the paradoxes of criminological theory. In Kip Schlegel & David Weisburd (Eds.), *White Collar Crime Reconsidered*. Boston: Northeastern University Press.
23. Brand, F. S., & Jax, K. (2007) Focusing the Meaning(s) of Resilience: Resilience as a Descriptive Concept and a Boundary Object, *Ecology and Society*, 12(1): 23.
24. Brantingham, P. J. & Brantingham, P. L. (1981) *Environmental Criminology*. Prospect Heights, Ill.: Waveland.
25. Brown, M. (2014) Of prisons, gardens and the way out. *Studies in Law, Politics and Society* (special issue on 'The Beautiful Prison'), 64: 67–85.
26. Chalquist, C. (2009) A Look at the Ecotherapy Research Evidence. *Ecopsychology*, 1(2): 64-74.
27. Chandler, D. (2014) Beyond neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity. *Resilience*, Vol. 2(1): 47–63.
28. Chien, J. (2013) *Culture in the Age of Biopolitics: Migrant Communities and Corporate Social Responsibility in China*. Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for

- the degree of Doctor of Philosophy in the Department of Cultural Anthropology in the Graduate School of Duke University.
29. Clarke, J. (2017) From maladaptation to adaptation: towards a resilient urban planning paradigm. In: Chandler, D. and Coaffee, J. (Eds.) *The Routledge Handbook of International Resilience* (pp. 211-213). London: Routledge.
 30. Clarke, R. V. & Felson, M. (1993) (eds.) *Routine Activity and Rational Choice*. New Brunswick, N. J.: Transaction.
 31. Clatworthy, J., Hinds, J., Camic, P. M. (2013) Gardening as a mental health intervention: a review. *Mental Health Review Journal*, 18(4): 214-225.
 32. Clough, P. (2007) The Affective Turn: Political Economy, *Biomedica and Bodies. Theory, Culture & Society*, 25(1): 1-22.
 33. Coaffee, J., & Chandler, D. (2017) Conclusion: international resilience and uncertain future. In: Chandler, D. and Coaffee, J. (Eds.) *The Routledge Handbook of International Resilience* (pp. 385-393). London: Routledge.
 34. Cohen, L. E. & Felson, M. (1979) Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, 44: 588-608.
 35. Cohen, L. E. & Machalek, R. (1988) A general theory of expropriative crime. *American Journal of Sociology*, 94: 465-501
 36. Collier, S. J., & Lakoff, A. (2005) On Regimes of Living. In: Ong, A. and S. J. Collier (Eds.) *Global Assemblages: Technology, Politics and Ethics as Anthropological Problems* (pp. 22-39). Malden, MA: Blackwell.
 37. Corning, P. A. (2008) Holistic Darwinism: the new evolutionary paradigm and some implications for political science. *Politic Life Sciences*, 27(1): 22-54.
 38. Crook, P. (2016) Social Darwinisma: Myth and reality. *View of Life*. Special edition. Evolution Institute.
https://evolutioninstitute.org/wpcontent/uploads/2016/11/2Social-Darwinism_Publication.pdf.
 39. Curtis, S., Gesler, W., Fabian, K., Francis, S., & Priebe, S. (2007) Therapeutic Landscapes in Hospital Design: a qualitative Assessment by Staff and Service users of the Design of a New Mental Health Inpatient unit. *Environment Planning C: Politics and Spaces*, 25(4): 591-610
 40. Davis, A. (2000) From the convict lease system to the super-max prison. In: James, J. (ed.) *States of Confinement: Policing, Detention, and Prison*. New York: St Martin's Press.
 41. Dawkins, R. (1976) *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press.
 42. De Waal, F. (2009) *The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society*. New York: Three Rivers Press.

43. Dhuram, W. H. (1991) *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
44. Dickman, S. J. (1990) Functional and Dysfunctional impulsivity: Personality and cognitive correlates. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58: 95-102.
45. Dillon, M., & Reid, J. (2009) *The Liberal Way of War: Killing to Make Life Live*. London: Routledge.
46. Doherty, T. (2016) Theoretical and Empirical Foundations for Ecotherapy. U: Jordan, M., Hinds, J. (Urs.) *Ecotherapy: Theory, Research and Practice*. Palgrave: London., str. 12-31.
47. Dombrowsky, W. R. (2010) Resilience from a sociological viewpoint. Paper presented at the International Workshop "Resilience – A new Paradigm for Civil Security in Open Societies", Freiburg, July 8, 2010
48. Dominguez, M. (2005) 2nd Chances: a novel prison program in New York City uses nature to teach inmates about life's larger lessons. Audubon, May.
49. Donovan, G., Michael, Y., et al. (2011) Urban trees and the risk of poor birth outcomes. *Health & Place*, 17(1): 390–393
50. Durkheim, E. (1933) *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
51. Dwyer, J., McPherson, E., Schroeder, H., & Rowntree, R. (1992) Assessing the benefits and costs of the urban forest. *Journal of Arboriculture*, 18(5): 227–34.
52. Earvolino-Ramirez, M. (2007) Resilience: A Concept Analysis. *Nursing Forum*, 42(2): 73-82.
53. Elder, G. H. (1992) Life course. In Edgar F. Borgatta and Marie L. Borgatta (eds.), *Encyclopedia of Sociology*, Vol. 3. New York: Macmillan.
54. Elings, M. (2006) People-plant interaction: the physiological, psychological and sociological effects of plants on people. U: Hassink, J., Van Dijk, M. (Urs) *Farming for Health*. Dordrecht: Springer, str. 43-55.
55. Esposito, R. (2008) *Biopolitics and Philosophy*. Minneapolis: Minesota University Press.
56. Eubank, S. & Farmer, D (1990) Introduction to Chaos and Prediction. In: Erica Jen (Ed.), (1989) *Lectures in Complex Systems: Santa Fe Institute Studies in the Sciences of Complexity*, Lecture Vol. 2. Redwood City: Addison-Wesley.
57. Evans, B. & Reid, J. (2014) *Resilient Life: The Art of Living Dangerously*. Cambridge: Polity.
58. Everard, P. (2012) *Sustainability in Action on New BREEAM Excellent Prison Development*. Available at: <http://kalahari.krystal.co.uk/~pssainfo/wp-content/uploads/2012/11/PSS2-5-pg18.pdf>.

59. Faber Taylor, A., Wiley, A., et al. (1998) Growing up in the inner city: Green spaces as places to grow. *Environment and Behavior*, 30(1): 3–27.
60. Fisher, R.A. (1930). The genetical theory of natural selection. Oxford: Clarendon
61. Farndale, N. (2012) The world's only female chain gang. *Telegraph*, 27 November. Available at: <http://www.telegraph.co.uk/news/features/9696000/The-worlds-only-female-chain-gang.html>.
62. Farrington, D. P. (1986) Stepping stones to adult criminal careers. In: D. Olweus, J. Block & M. Radke-Yarrow (Eds.), *Development of Antisocial and Prosocial Behaviour: Research, Theories, and Issues*. New York: Academic Press.
63. Fassin, D. (2009) Another Politics of Life is Possible. *Theory, Culture & Society*, 26(5): 44–60.
64. Featherman, D. L. & Lerner; R. M. (1985) Ontogenesis and Sociogenesis: Problematics for Theory and research about development and socialization across the lifespan. *American Sociological Review*, 50: 659-676.
65. Feldbaum, M., Greene, F., Kirschenbaum, S., Mukamal, D., Welsh, M., Pinderhughes, R. (2011) The Greening of Corrections: Creating a Sustainable System. Washington D.C.: National Institute of Corrections.
66. Ferrell, J. (2013) Tangled up in green: Cultural Criminology and Green Criminology. In: South, N. & Brisman, A. (Eds.) *Routledge International Handbook of Green Criminology*. London: Routledge, 349–364.
67. Fishbein, D. H. (1990) Biological Perspectives in Criminology. *Criminology*, 28: 27-72.
68. Flagler, J. (1995) The role of horticulture in training correctional youth. *HortTechnology*, 5(2), str. 185-187.
69. Foley, J. A., DeFries, R. Asner, G. P., Barford, C., Bonan, G., Carpenter, S. R., Chapin, F. S., Coe, M. T., Daily, G. C., Gibbs, H. K., Helkowski, J. H., Holloway, T., Howard, E. A., Kucharik, C. J. Monfreda, C., Patz, J. A., Prentice, J. C. , Ramankutty, N. & Snyder, P. K. (2005) Global consequences of land use. *Science*, 309: 570-574.
70. Folke C, Colding J, Berkes F. (2003) Synthesis: building Resilience and Adaptive Capacity in Social-Ecological systems. In: Berkes, F., Colding, J. & Folke, C. (Eds.) *Navigating Social- Ecological Systems: Building Resilience for Complexity and Change*. pp. 352–387. Cambirdge: Cambridge University Press.
71. Folke, C. (2006) Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses, *Global Environmental Change*, 16(3): 253-267.

72. Folke, C., Carpenter, S. R., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T., Rockström, J. (2010) Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15(4): 20. <http://www.ecologyandsociety.org/vol15/iss4/art20/>
73. Folke, C., Carpenter, S., Elmqvist, T., Gunderson, H. L., Holling, C. S., Walker, B. (2002) Resilience and Sustainable Development: Building Adaptive Capacity in a World of Transformations, *Journal of Human Environment*, 31(5): 437-440.
74. Foucault, M. (1978) *History of Sexuality, Vol. 1. An Introduction*. New York: Random House.
75. Foucault, M. (1988) "Truth, Power, Self: An Interview with Michel Foucault - October 25th, 1982", In: L. H. Martin, H. Gutman & P. Hutton (eds.), *Technologies of the self: A Seminar with Michel Foucault*, London: Tavistock Publications, 1988, pp. 9-15
76. Foucault, M. (1993) Qu'est-ce que les Lumières?, What is enlightenment? *Magazine Littéraire*, 309: 61-74.
77. Fredrickson, B., Tugade, M., et al. (2003) What good are positive emotions in crisis? A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2001. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(2): 365-376.
78. Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati*, Beograd: Prosveta.
79. Fuko, M. (2005) *Rađanje biopolitike*, Svetovi, Novi Sad.
80. Garmezy, N. (1971) Vulnerability Research and the Issue of Primary Prevention. *American Journal of Orthopsychiatry*, 41(1): 101-116.
81. Gržinić, N. (2012) Biopolitics and Necropolitics in relation to the Lacanian four discourses Marina Grzinicimposium Art and Research: Shared methodologies. Politics and Translation Barcelona, 6 y 7 de Septiembre de 2012 Programa de doctorado Estudios Avanzados en Producciones Artísticas Universidad de Barcelona Biopolitics
82. Garvin, C. E., Cannuscio, C. C., & Branas, C. C. (2013) Greening vacant lots to reduce violent crime: a randomised controlled trial. *Injury Prevention*, 19(3): 198-203.
83. Gesler, W. M. (1992) Therapeutic landscapes: Medical issues in light of the new Cultural Geography. *Social, Science & Medicine*, 34(7): 735-746.
84. Gesler, W., Bell, M., Curtis, S., Hubbard, P., & Francis, S. (2004) Therapy by design: Evaluating the UK hospital building program, *Health & Place*, 10: 117-128.
85. Goffman, E. (2007) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Routledge.
86. Gottfredson, M. & Hirschi, T. (1990) *A General Theory of Crime*. Palo Alto: Stanford University Press.
87. Gould, S., & Lewontin, R. (1979) "The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme."

- Proceedings of the Royal Society of London. pp. 581-598.
<http://dx.doi.org/>
88. Graham, H. & White, R. (2015) Greening justice. In: Graham, H. & White, R. *Innovative Justice*. London: Routledge, 54–72.
 89. Greco, M. (2004) The Politics of Indeterminacy and the Right to Health, *Theory, Culture & Society*, 21(6): 1–21.
 90. Gullone, E. (2000) The biophilia hypothesis and life in the 21st century: Increasing mental health or increasing pathology? *Journal of Happiness Studies*, 1(3): 293–322.
 91. Gunderson, L. H., & Honing, C. S. (Eds.) (2002) *Understanding transformations in human and natural systems*. Island Press, Washington, D. C., USA.
 92. Guthman, J., & Mansfield, B. (2012) The implications of environmental epigenetics: A new direction for geographic inquiry on health, space, and nature-society relations, *Progress in Human Geography*, 37(4): 486-504.
 93. Haffner, J. (2018) The Location of Justice: Systems. The Happy Prison. Urban Omnibus, A publication of the Architectural League of New York, 07.06.2018.,
<https://urbanomnibus.net/2018/06/the-happy-prison/>,
 29.03.2019.
 94. Hancock, P. & Jewkes, Y. (2011) ‘Architectures of Incarceration: the Spatial Pains of Imprisonment’, *Punishment and Society*, 13, 611– 629.
 95. Handley, M. (2012) Stationary bikes get Brazilian prisoners closer to freedom. *US News*, 12 July. Available at:
<http://www.usnews.com/news/articles/2012/07/12/stationary-bikes-get-brazilian-prisoners-closer-to-freedom>.
 96. Hardt, M., & Negri, A. (2009) *Commonwealth*. Harvard: Harvard University Press
 97. Hartig, T. (2004) Restorative Environments. In: Spielberger, C. (Ed.) *Encyclopedia of Applied Psychology* (Vol. 3), str. 273-279. Amsterdam: Elsevier.
 98. Hartig, T., & Staats, H. (2003) Guest editors’ introduction: Restorative environments. *Journal of Environmental Psychology*, 23 (2): 103–107.
 99. Hartig, T., Mang, M., et al. (1991) Restorative effects of natural environment experiences. *Environment and Behavior*, 23 (1): 3–26.
 100. Haviland-Jones, J., Rosario, H., et al. (2005) An Environmental approach to positive Emotion: Flowers. *Evolutionary Psychology*, 3(1): 104–132.
 101. Holling, C. S. (1973) Resilience and stability of ecological systems, *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 4. pp. 1-23.
 102. Holling, C. S., Gunderson, L. H, Peterson. G. D. (2002) Sustainability and panarchies. In: L. H. Gunderson & C. S. Holling,

- (Eds.) *Panarchy: understanding transformations in human and natural systems*. pp. 63-102 Island Press, Washington, D.C., USA.
103. Hynes, P. (1996) *A Patch of Eden: America's Inner City Gardeners*. University of Michigan: Chelsea Green Pub.
 104. Ilijić, Lj. (2014) *Osuđeni i deprivacije: uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 105. Ilijić, Lj. (2019) Odustajanje od kriminala, pojam, faktori i teorijske osnove. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, god. XXXVIII, br. 1. str. 65-82
 106. Ingold, T., & Palsson, G. (2013) *Biosocial Becomings. Integrating Social and Biological Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
 107. Jakola, I. (2015) *Resilience: an all-encompassing solution to global problems? A biopolitical analysis of resilience in the policies of EC, FEMA, UNDP, USAID, WB, and WEF*. Master's Thesis International Relations Master's Degree Programme in Global Biopolitics.
 108. Jenkins, R. (2016) *Landscaping in Lockup: the Effects of Gardening Programs on Prison Inmates*. Arcadia University, Graduate Thesis and Dissertations Paper 6, https://scholarworks.arcadia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=grad_etd, 25.03.2019.
 109. Jewkes, Y. (2014a) Prison contraction in an age of expansion: Size matters, but does 'new' equal 'better' in Prison design? *Prison Service Journal*, 211: 31–36.
 110. Jewkes, Y. (2014b) Punishment in Black and White: Penal 'hell-holes', popular media and mass incarceration. *Atlantic Journal of Communication* (special issue on 'Reframing Race and Justice in the Age of Mass Incarceration'), 22(1): 42–60.
 111. Jewks, Y. & Moran, D. (2015) The paradox of the 'green' prison: Sustaining the environment or sustaining the penal complex? *Theoretical Criminology*, 19(4): 451-469
 112. Joseph, J. (2013) Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach, *Resilience – International Policies, Practices and Discourses*, 1(1): 38-52.
 113. Jovanić, G. (2014) (Ne)sigurnost u zatvoru. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(2): 141-172.
 114. Jovašević, D. (2010) Zaštita životne sredine u uporednom krivičnom pravu. *Strani pravni život*, 3, str. 257-286.
 115. Jugović, A., Bogetić, D. (2018) Medijske konstrukcije zatvora. *Sociologija*, 60(4): 669-785.
 116. Kam, M. C., Siu, A. M. (2010) Evaluation of a Horticulture Activity Programme for Persons with Psychiatric Illness. *Hong Kong Journal of Occupational Therapy*, 20(2): 80-86.

117. Kaplan, R., & Kaplan, S. (1989) *The experience of nature: A psychological perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
118. Kaplan, S. (1995) The restorative benefits of nature: towards an integrative framework. *Journal of Environmental Psychology*, 15, str. 169-182.
119. Karmanov, D., Hamel, R. (2008) Assessing the restorative potential of contemporary urban environment(s): Beyond the nature versus urban dichotomy. *Landscape and Urban Planning*, 86(2), str. 115-125.
120. Kates, R. W., Parris, T. M., & Leiserowitz, A. A. (2005) What is sustainable development? Goals, indicators, values, and practice. *Environment*, 47(3): 8-21.
121. Katz, J. (1988) *Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil*. New York: Basic Books.
122. Kellert, S. R. (2005) *Building for life: Designing and understanding the Human-nature connection*. Washington, DC: Island Press.
123. Kellert, S., Wilson, E. (Eds.) (1993) *The biophilia hypothesis*. Washington, DC: Island Press.
124. Kelly, U. & Kelly, R. H. (2017) Resilience, solidarity, agency - grounded reflections on challenges and synergies. *Resilience, International Policies, Practices and Discourses*, 5(1): 10-28.
125. Kešina, I. (2009) Evolucija i princip selekcije u filozofiji Vjekoslava Bajsića, *Bogoslovska smotra*, 79(4): 871-896
126. Khatib, D., Krasny, M. E. (2015) Greening Programs to Facilitate Prisoner Reentry, https://civeco.files.wordpress.com/2013/09/khatib_krasny_greening_reentry_15.pdf, 26.03.2019.
127. Killen, M., & Smetana, J. G. (Eds.) (2014) *Handbook of moral development*, NY: Psychology Press/Taylor & Francis Group.
128. Kitcher, P. (1987) *Vaulting ambition: Sociobiology and the quest for human nature*. Boston: MIT Press.
129. Kossler, J. M. (2017) How does Nature immersion affect Pro-social behavior? Developing a model relating environment, reflectiveness and pro-social behavior. Master thesis Psychology, specialization Economic and Consumer Psychology, Institute of Psychology, Faculty of Social and Behavioral Sciences – Leiden University, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/56759/J.M.Kossler_s1649779_Master%20Thesis%20.pdf?sequence=1, 29.03.2019.
130. Kovačević-Lepojević, M., Žunić-Pavlović, V. (2012) Primena video nadzora u kontroli kriminala. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11(2): 325-345.
131. Kraftl, P. & Adey, P. (2008) *Architecture/affect/*

- inhabitation: Geographies of being-in buildings, *Annual Association of American Geography*, 98(1): 213– 231.
132. Lachman, V. D. (2016) Moral Resilience: Managing and Preventing Moral Distress and Moral Residue. *Medsurg Nurs*, 5(2): 121-4.
 133. Lemke, T. (2010) From state biology to the government of life: Historical dimensions and contemporary perspectives of 'biopolitics'. *Journal of Classical Sociology*, 10(4): 421-438.
 134. Lemke, T. (2011) *Biopolitics An Advanced Introduction*. New York, London: New York University Press.
 135. Lemke, T. (2013) Foucault, Politics and Failure. In: Nilsson; J., Sven-Olov, W. (eds.), *Foucault, Biopolitics, and Governmentality*. pp. 35-53. Stockholm: Södertörn University.
 136. Letkemann, P. (1973) *Crime as Work*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
 137. Levin, S. (2005) Self-organization and the emergence of complexity in ecological systems. *BioScience*, 55(12): 1075–1079.
 138. Lewis, C. A. (1980) Gardening programs promote improved maintenance and community relations in public housing developments. *Journal of Housing*, 37: 614-617
 139. Lewontin, R., R. & S. Kamin, L. (1984) *Not in Our Genes: Biology, Ideology and Human Nature*. New York: Pantheon,
 140. Lewontin, R. (1981) *Evolution/Creation Debate: A time for Truth*. *BioScience*, 31(8): 559.
 141. Lindemuth, A. (2007) Designing Therapeutic Environments for Inmates and Prison Staff in the US: Precedents and Contemporary Applications. *Journal of Mediterranean Ecology*, 8(1), str. 87-97.
 142. Littman, M. (1996) Green city. The neighborhood works: Building alternative visions for the city [Online]. Available: [www:http://cnt.org/tnw/193grnci.htm](http://cnt.org/tnw/193grnci.htm)
 143. Loader, I. (2009) Ice cream and incarceration: On appetites for Security and Punishment. *Punishment & Society*, 11(2): 241–257.
 144. Lošonc, A. (2008) Biopolitika i/ili biomoć. *Filozofija i društvo*, 19(1): 153-189.
 145. Luthar, S. S. (1991) Vulnerability and resilience: A study of high-risk adolescents. *Child Development*, 62(3): 600-616.
 146. Lynch, M. J. (1990) The greening of criminology: A perspective on the 1990s. *The Critical Criminologist*, 2(3): 3–4, 11–12.
 147. Lynch, M., Long, M, Barrett, K. et al. (2013) Is it a crime to produce ecological disorganization? Why Green Criminology and Political Economy matter in the analysis of Global Ecological harms. *British Journal of Criminology*, 55(3): 997–1016.
 148. Marinković, D., Ristić, D. (2018) Geoepistemologija "opasne individue": prostori zatvaranja kao dispozitivi. *Sociologija*, 60(4): 730-749.

149. Masten, A. (2001) Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3): 227-238
150. Masten, A. S., Best, K. M., et al. (1990) Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology*, 2(4): 425-444.
151. Masten, A., Wright, M. O. (2010) Resilience over the lifespan: Developmental perspectives on resistance, recovery, and transformation. In: J. Reich, A. J. Zautra & J. Hall (Eds.). *Handbook of adult resilience* (pp. 213-237). NY: The Guilford Press.
152. Mathiesen, T. (2004) *Silently Silenced: Essays on the Creation of Acquiescence in Modern Society*. Winchester: Waterside.
153. Mealer, M., Jones, J. (2013) Posttraumatic stress disorder in the nursing population: a concept analysis. *Nurs Forum*, 48(4): 279-88.
154. Meloni, M. (2014) How Biological become social, and what it means for social theory. *The Sociological Review*, 62(3): 593-614.
155. Meloni, M. (2016) *Political Biology: Science and Social Values in Human Heredity from Eugenics to Epigenetics*. London, New York: Palgrave Macmillan
156. Meloni, M., Williams, S., Martin, P. (2016) The Biosocial: sociological themes and issues. *The Sociological Review Monographs*, 64(1): 7-25.
157. Merton, R. K. (1938) Social Structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5): 672-682
158. Michelsen, N., Vradi, W. (2017) Introduction: on resilience and solidarity, Resilience, *Resilience*, 5(1): 1-9
159. Milligan, C., Gatrell, A., & Bingley, A. (2004) 'Cultivating health': therapeutic landscapes and older people in northern England. *Social, Science & Medicine*, 58: 1781-1793.
160. Moffitt, T. E. (1993) "Life-course-persistent" and "adolescence-limited" antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100: 674-701.
161. Moore, E. (1981) A Prison Environment's Effect on Health Care Service Demands. *Environmental Systems*, 11(1), str. 17-34.
162. Moran, D. & Jewkes, Y. (2014) 'Green' prisons: Rethinking the 'sustainability' of the carceral estate. *Annual Special Issue Social Geography 'Criminality and Carcerality across Boundaries': Geographica Helvetica*, 69: 345-353.
163. Neocleous, M. (2013) Resisting Resilience. *Radical Philosophy*, 178(178): 2-7.
164. Nikolić, Z., Kron, L. (2011) *Totalne ustanove i deprivacije. Knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
165. Novoa, A. (2016) Social Darwinism: A Case of Designed Ventriloquism. *View of Life*. Special edition. Evolution

- Institute.https://evolutioninstitute.org/wpcontent/uploads/2016/11/2Social-Darwinism_Publication.pdf.
166. O'Malley P (2010) Resilient subjects: uncertainty, welfare and liberalism. *Economy and Society*, 39(4): 488-509.
 167. Olssen, M. (2006) Understanding the mechanisms of neoliberal control: lifelong learning, flexibility and knowledge capitalism. *International Journal of Lifelong Education*, 25(3): 213-230.
 168. Olsson, P., Folke, C., Berkes, F. (2004) Adaptive co-management for building resilience in social-ecological systems. *Environmental Management*, 34(1): 75-90.
 169. O'Neill, R. V., DeAngelis, D. L., Waide, J. B. & Allen, T.F. (1986) *A Hierarchical Concept of Ecosystems*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
 170. Packard, V. (1957) *The Hidden Persuaders*. New York: David McKay.
 171. Paić, Ž. (2009) Preobrazbe biopolitike, *Politička misao*, 46(1): 7-27
 172. Paltrinieri, L. (2015) Between Bio(Ethics) and Bio(Politics), In IM. De Bestegui, G. Bianco, M. Gracieuse (Eds.), *The Care of Life. Transdisciplinary Perspectives in Bioethics and Biopolitics*, Rowman & Littlefield, pp. 33-45.
 173. Palsson, G. (2013) Ensembles of biosocial relations. In: Ingold, T., Palsson, G. (Eds.) *Biosocial Becomings. Integrating Social and Biological Anthropology*. pp. 22-42. Cambridge: Cambridge University Press
 174. Parker, G. A. (1974) Assessment Strategy and the Evolution of Fighting Behaviour. *Journal of Theoretical Biology*, 47: 223-243.
 175. Patterson, G. R., DeBaryshe, B., & Ramsey, E. (1989) Developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 44: 329-335.
 176. Paunović, M., Krivokapić, B., Krstić, I. (2007) *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*. Beograd: Megatrend univerzitet.
 177. Pavićević, O. (2016a) Koncept otpornosti u sociologiji. *Sociologija*, 58(3): 432-449.
 178. Pavićević, O. (2016b) *Otpornost i moralno delanje*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 179. Pavićević, O., Bulatović, A., Ilijić, Lj. (2019) *Otpornost- asimetrija makro-diskursa i mikro procesa*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 180. Pearson, F. S., & Weiner, N. A. (1985) Toward an integration of criminological theories. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 76: 116-150.
 181. Perkins, D. D., Wandersman, A., Rich, R. & Taylor, R. B. (1993) The Physical Environment of Street Crime: Defensible space, territoriality, and inclivities. *Journal of Environmental Psychology*, 13: 29-50.

182. Perrings, C. (1998) Resilience in the dynamics of economy-environment systems. *Environmental and Resource Economics*, 11(3-4): 503–520
183. Perrings, C., Mäler K. G., Folke C. Holling C. S. Jansson B. O. (Eds.) (1995) *Biological Diversity: Economic and Ecological Issues*. Cambridge University Press, Cambridge.
184. Pickersgill, M. (2013) The Social Life of the Brain: Neuroscience in society. *Current Sociology*, 61(3): 322–340.
185. Pielou, E. C. (1975) *Ecological Diversity*. New York: Wiley.
186. Pitrou, P. (2015) An anthropology beyond nature and culture? T. Ingold & G. Palsson's edited volume, *Biosocial Becomings*. *Science, Medicine, and Anthropology*. <http://somatosphere.net>
187. Pretty, J., Wood, C., Bragg, R, et al. (2013) Nature for rehabilitating offenders and facilitating therapeutic outcomes for youth at risk. In: South, N. & Brisman, A. (eds.) *Routledge International Handbook of Green Criminology*. London: Routledge, 184–196.
188. Rabinow, P. (2003) *Anthropos today: Reflections on Modern equipment*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
189. Randalls, S., Simon, S. (2017) Making resilience strange: ontological politics in a “time of crisis”. In: Chandler, D. & Coaffee, J. (Eds.) *The Routledge Handbook of International Resilience*, pp. 38–49. London: Routledge.
190. Reardon, K. M., Green, R., et al. (2009) Overcoming the challenges of post-disaster planning in New Orleans: Lessons from the ACORN housing/University collaborative. *Journal of Planning Education and Research*, 28 (3): 391–400.
191. Recchia, H., Wainryb, C. (2011) Youths making sense of political conflict: Considering protective and maladaptive possibilities. *Human Development*, 54(1): 49–59.
192. Rice, J. S., Remy, L. L. (1998) Impact of horticultural therapy on psychosocial functioning among urban jail inmates. *Journal of Offender Rehabilitation*, 26 (3-4), str. 169–191.
193. Richerson, J. P., Boyd, R. (2008) Not By Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution. *Biology and Philosophy*, 23(2): 293–299
194. Rose, N. (1996) The Death of the Social? Re-figuring the Territory of the Government. *Economy and Society*, 25(3): 327–356.
195. Rose, N. (1999) *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
196. Rose, N. (2001) The Politics of Life Itself. *Theory, Culture & Society*, 18(6): 1–30
197. Rose, N., Novas, C. (2003) Biological Citizenship. In: Ong, A. & Collier, S., (Eds.), *Blackwell Companion to Global Anthropology* (pp. 439–463). Oxford: Blackwell.

198. Rose, N., O'Malley, P., Valverde, M. (2006) Governmentally. *Annual Review of Law and Social Science*, 2: 83-104.
199. Rushton, C. H., Schoonover-Shoffner, K., Kennedy, M. S. (2017) A collaborative state of the science initiative: Transforming moral distress into moral resilience in nursing. *The American Journal of Nursing*, 117(2): S2-S6. doi: 10.1097/01.NAJ.0000512203.08844.1d.
200. Rusthon, C. H. (2016) Moral Resilience: A capacity for navigating moral distress in critical care. *AACN- Advanced Critical Care*, 27(1): 111-119.
201. Rutter, M. (1994) Psychosocial Adversity: Risk, Resilience and Recovery, In: Richman, J. & Fraser, M. (Eds.) *The Context of Youth Violence: Resilience, Risk, and Protection*, pp.75-88. Westport: Praeger Publisher.
202. Ryan, R. M., Weinstein, N., Bernstein, J., Brown, K. W., Mistretta, L., Gagné, M. (2010) Vitalizing effects of being outdoors and in nature. *Journal of Environmental Psychology*, 30(2): 159-168.
203. Sampson, R. J. & Laub, J. H. (1993) *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge: Harvard University Press.
204. Segerstråle, U., (2000) *Defenders of the Truth: The Battle for Science in the Sociobiology Debate and Beyond*. Oxford: Oxford University Press.
205. Selman, P., Knight, M. (2006) On the nature of virtuous change in cultural landscapes: Exploring sustainability through qualitative models. *Landscape Research*, 31(3): 295-307.
206. Sempik, J., Aldridge, J., Becker, S. (2003) Social and therapeutic horticulture: evidence and messages from research. Reading: Thrive with the Centre for Child and Family Research, Loughborough University.
207. Sempik, J., Aldridge, J., Finnis, L. (2004) Social and therapeutic horticulture: the state of practice in the UK. CCFR Evidence Papers, Issue 8, <https://dspace.lboro.ac.uk/dspace-jspui/handle/2134/2930>, 28.03.2019.
208. Sempik, J., Hine, R. & Wilcox, D. (2010) Green Care: A conceptual framework. Loughborough University. Available at: <http://www.umb.no/statisk/greencare/>
209. Stojković, B. (2009), „Darvinizacija psihologije: za i protiv”, u Hilari i Stiven Rouz (ur.), *Avaj, jadni. Darwin* - Beograd: Clio, str. 335-349.
210. Stojković B. (2014) *Darvinitis u ekonomiji*. Pešćanik, 20/02/2014.
211. Sen, A. (2009) *The Idea of Justice*. Cambridge, Mass.: Belknap Press: Harvard University Press.
212. Shammass, V. L. (2014) The pains of freedom: Assessing the ambiguity of Scandinavian penal exceptionalism on Norway's Prison Island. *Punishment & Society*, 16, 104-123.

213. Sheldon, P. & Giovannielli, L. (2013) *Lean, green, eating machines: Bio-digesters for Prisons and Jails*. Corrections One.com, 18 July. Available at: <http://www.correctionsone.com/jail-management/articles/6330428-Lean-green-eating-machines-Bio-digesters-for-prisons-and-jails/>.
214. Simon, J. (2007) *Governing through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*. New York: Oxford University Press.
215. Simon, J. (2010) Do these Prisons make me look fat? Moderating the USA's consumption of punishment. *Theoretical Criminology*, 14(3): 257–272.
216. Sloan Wilson, D. Johnson, M. (2016) Truth and Reconciliation for Social Darwinism. *View of Life*. Special edition. Evolution Institute. https://evolution-institute.org/wp-content/uploads/2016/11/2Social-Darwinism_Publication.pdf.
217. Solomon-Westerhuis, D., Walters, R. & Wyatt, T. (eds.) (2013) *Emerging Issues in Green Criminology: Exploring Power, Justice and Harm*. London: Palgrave MacMillan
218. South, N, Brisman, A. & Beirne, P. (2013) A guide to a Green Criminology. In: South, N. & Brisman, A. (Eds.) *Routledge International Handbook of Green Criminology*. London: Routledge, 27–42.
219. South, N. & Brisman, A. (eds.) (2013) *Routledge International Handbook of Green Criminology*. London: Routledge
220. Špadijer Džinić, J., Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2009) Žena u zatvoru: deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 51(3): 225–246.
221. Spafford, A. (1991) The Prison Landscape and the Captive Audience: Is Nature Necessity or Amenity?, Landscape Architecture, University of Illinois, Urbana- Champaign.
222. Stevanović, I., & Ilijić, Lj. (2019) Kaznena politika kao mehanizam za smanjenje kriminaliteta. U: Bejatović, S., & Simović, M. (Ur.) *Kaznena politika i prevencija kriminaliteta*. str. 423–440
223. Stevens, P. (2010) Embedment in the environment: A new paradigm for well-being? *Perspectives in Public Health*, 130(6), str. 265–269.
224. Stohr, M. & Wozniak, J. (2014) The green prison. In: Cullen, F., Lero Jonson, C. & Stohr, M. (Eds.) *The American Prison: Imagining a Different Future*. Los Angeles, CA: SAGE, 193–212.
225. Stopić, M., Dičić, N., Zorić, J. (2009) Pravci zaštite životne sredine u Srbiji. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
226. Stošić, Lj., Mihajlović, P., Mihajlović, M. (2017) Prednosti zelene logistike i infrastrukture u gradovima. Proceedings of 11th International Scientific Conference on Production Engineering "RIM 2017". Sarajevo: str. 335–340.

227. Stretesky, P., Long, M. & Lynch, M. (2013) *The Treadmill of Crime: Political Economy and Green Criminology*. London: Routledge.
228. Sullivan, W. C., & Kuo, F. E. (1996) *Do trees strengthen urban communities, reduce domestic violence?* Atlanta: USDA Forest Service Southern Region.
229. Sven-Olov, W. (2013) Introduction: Foucault, Biopolitics, and Governmentality. In: Nilsson; J., Sven-Olov, W. (Eds.) *Foucault, Biopolitics, and Governmentality* (pp. 7-35). Stockholm: Södertörn University.
230. Sykes (1958) *The Society of Captives: a Study of a Maximum Security Prison*. New Jersey: Princeton University Press.
231. Tidball, G. K. (2012) Urgent Biophilia: Human-Nature Interactions and Biological Attractions in Disaster Resilience. *Ecology and Society*, 17(2), <http://dx.doi.org/10.5751/ES-04596-170205>, 25.03.2019.
232. Tidball, G. K. (2014) Urgent Biophilia: Human-Nature Interactions in Red Zone Recovery and Resilience. In: *Greening in the Red Zone*. Tidball, G. K., & Krasny, E. M. (Eds.), pp. 53-71. New York: Springer.
233. Tidball, G. K., & Krasny, E. M. (2014) *Greening in the Red Zone*. New York: Springer.
234. Tidball, K. (2014) Peace Research and Greening in the Red Zone: Community-Based Ecological Restoration to Enhance Resilience and Transitions Toward Peace. U: Oswald, Ú., Brauch, H., Tidball, K. Environment, Security, Development and Peace. Cham: Springer.
235. Tidball, K. G., Krasny, M. E. (2007) From risk to resilience: What role for community greening and civic ecology in cities? In A. Wals (Ed.), *Social learning towards a more sustainable world* (pp. 149–164). Wageningen: Wageningen Academic Press.
236. Tidball, K. G., Krasny, M. E. (2008) ‘Raising’ resilience: Urban community forestry in post conflict and post-disaster contexts. *Resilience*. Stockholm, Sweden.
237. Tidball, K. G., Krasny, M., et al. (2010) *Stewardship, learning, and memory in disaster resilience*. *Environmental Education Research* (Special Issue, Resilience in social-ecological systems). *The role of learning and education*, 16(5): 341–357.
238. Toscano, A. (2004) From the State to the World?: Badiou and Anti-Capitalism. *Communication & Cognition*, 37(3-4): 210-211.
239. Turiel, E. (1978) Social regulators and domains of social concepts. In: W., Damon (Ed.), *New directions for child development*. Vol. 1. Social cognition. San Francisco Jossey-Bass.
240. Ugelvik, T. & Dullum, J. (2012) (Eds.) *Penal Exceptionalism? Nordic Prison Policy and Practice*. Routledge, London
241. Ulrich, R. S. (1979) Visual landscapes and psychological well-being. *Landscape Research*, 4(1), str. 17-23.

242. Ulrich, R. S. (1983) Aesthetic and affective response to natural environment. In: I. Altman & J. F. Wohlwill (Eds.), *Behavior and the natural environment* (pp. 85–125). New York: Plenum.
243. Ulrich, R. S. (1984) View through a window may influence recovery from surgery. *Science*, 224(2): 420–421.
244. US Department of Justice (2011) The greening of corrections: Creating a sustainable system. National Institute of Corrections. Available at: <https://s3.amazonaws.com/static.nicic.gov/Library/024914.pdf>
245. Useem, B., Goldstone, J. (2002) Forging Social Order and its Breakdown: Riot and Reform in US Prisons. *American Sociological Review*, 67(4): 499–525.
246. Varis, O. (1999) Water resources development: Vicious and virtuous circles. *Ambio*, 28(7): 599–603.
247. Vila, B. J. & Cohen, L. E. (1993) Crime as strategy: Testing an Evolutionary Ecological Theory of expropriative Crime. *American Journal of Sociology*, 98: 873–912
248. Vila, B. J. (1994) A General Paradigm for understanding Criminal Behavior: Extending Evolutionary Ecological Theory. *Criminology*, 32(3): 311–360
249. Waggoner, M. R. Uller, T. (2015) Epigenetic Determinism in Science and Society. *New Genetic and Society*, 34(2): 177–195.
250. Wainryb, C., Recchia, H. (Eds.). (2014) *Talking about right and wrong: Parent-child conversations as contexts for moral development*. Cambridge University Press.
251. Walker, B. H., & Meyers, J. A. (2004) Thresholds in ecological and social-ecological systems: A developing database. *Ecology and Society*, 9(2): 3. Online: <http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art3/>
252. Walker, B., S. Carpenter, J. Anderies, N. Abel, G. S. Cumming, M. Janssen, L. Lebel, J. Norberg, G. D. Peterson, R. Pritchard. (2002) Resilience management in social-ecological systems: a working hypothesis for a participatory approach. *Conservation Ecology*, 6(1): 14. URL:<http://www.consecol.org/vol6/iss1/art14/>
253. Walker, J., Cooper, M. (2011) Genealogies of resilience: From systems ecology to the political economy of crisis adaptation. *Security Dialogue*, 42(2): 143–160.
254. Wells, N. (2000) At home with nature: Effects of “greenness” on children’s cognitive functioning. *Environment and Behavior*, 32(6): 775–795.
255. Werner, E. E. (1995) Resilience in Development. *Current Directions in Psychological Science*, 4(3): 81–85.
256. West, M. (1986) Landscape Views and Stress Response in the Prison Environment (MA Thesis). Seattle: University of Washington.

257. White, R. (2013) *Global Environmental Harm: Criminological Perspectives*. Cullompton: Willan.
258. Wiegele, T. C. (1979) *Biopolitics: Search for More Human Political Science*. Boulder CO: Westview
259. Williams, A. (2002) Changing geographies of care: employing the concept of therapeutic landscapes as a framework in examining home space, *Sociology, Science and Medicine*, 55: 141–154.
260. Wilson, E. O. (1975) *Sociobiology: the new synthesis*. Cambridge, MA: Belknap Press.
261. Wilson, E. O. (1984) *Biophilia*. Cambridge, MA: Harvard University Press
262. Wilson, E. O. (1993) Biophilia and the conservation ethics. In: Kellert, R. S. & Wilson, E. O. *The Biophilia Hypothesis*. Washington DC: Island Press.
263. Wilson, J. Q., & Herrnstein, R. J. (1985) *Crime and Human Nature*. New York: Simon and Schuster.
264. World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future* (The Brundtland Report). Oxford: OUP.
265. Worster, D., Crosby, W. A., (1988) *The Ends of the Earth: Perspectives of Modern Environmental History*. Cambridge: Cambridge University Press.
266. Zebrowski, C. (2009) Governing the network society: a Biopolitical critique of Resilience. *Political Perspectives*, 3(1): 1–38.

Pravni izvori

1. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment Stockholm, 16 June 1972, U.N. Doc. A/Conf.48/14/Rev. 1(1973); 11 ILM 1416 (1972), <http://web.archive.loc.gov/all/20150314024203/http%3A//www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid%3D97%26articleid%3D1503>, 01.04.2019.
2. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.
3. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 55/2014.
4. Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011, 14/2016, 76/2018, 95/2018 i 95/2018.

Internet stranice

1. Ekološki rečnik, http://www.ekopedia.rs/?page_id=145, 09.04.2019.

2. Evergreen State College,
<http://sustainabilityinprisons.org/partner-profiles/the-evergreen-state-college/>, 05.04.2019.
3. Insight Garden Program (IGP) <http://insightgardenprogram.org/>,
26.03.2019.
4. SSP, Ecological Conservation,
<http://sustainabilityinprisons.org/spp-programs-in-washington-state-prisons-v2/what-we-do/science/>, 05.04.2019.
5. SSP, Environmental Education and Training,
<http://sustainabilityinprisons.org/spp-programs-in-washington-state-prisons-v2/what-we-do/education/>, 05.04.2019.
6. SSP, Restorative Nature, <http://sustainabilityinprisons.org/spp-programs-in-washington-state-prisons-v2/what-we-do/biophilia/>,
05.04.2019.
7. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje
krivičnih sankcija, Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici,
preuzeto sa:
<http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivicnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-u-sremskoj-mitrovici/>, stranici pristupljeno:
02.12.2019.
8. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje
krivičnih sankcija, Kazneno-popravni zavod u Požarevcu-Zabeli,
preuzeto sa:
<http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivicnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-u-pozarevcu-zabeli/>, stranici pristupljeno:
02.12.2019.
9. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje
krivičnih sankcija, Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu,
preuzeto sa:
<http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivicnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-za-zene/>, stranici pristupljeno: 02.12.2019.
10. Kazneno popravni zavod u Nišu, preuzeto sa:
<http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivicnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-u-nisu/>, stranici pristupljeno: 02.12.2019.
11. Kazneno popravni zavod za maloletnike u Valjevu,
<http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/ustanove-za-izvršenje-krivicnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/kazneno-popravni-zavod-za-maloletnike-u-valjevu/>, stranici pristupljeno:
02.12.2019.

PRILOG

Fotografije sa terenskog istraživanja koje je sprovedeno u oktobru i novembru 2019. godine i obuhvatilo sledeće ustanove za izvršenje kazne lišenja slobode u Srbiji:

1. Kazнено popravni zavod u Sremskoj Mitrovici
2. Kazнено popravni zavod u Požarevcu-Zabeli
3. Kazнено popravni zavod za žene u Požarevcu
4. Kazнено popravni zavod u Nišu
5. Kazнено popravni zavod za maloletnike u Valjevu

Autor fotografija Ana Batrićević

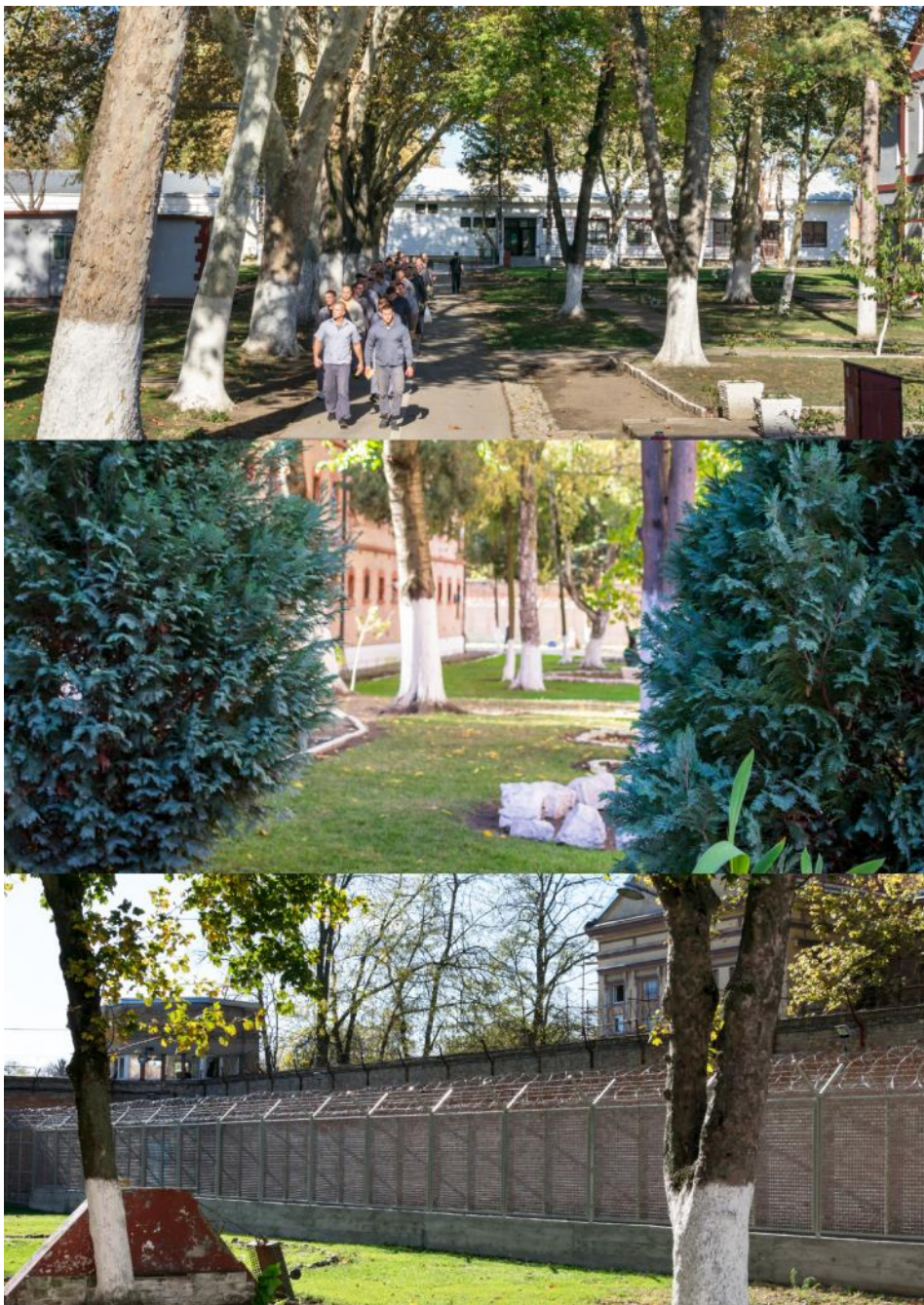
Kazнено popravni zavod u Sremskoj Mitrovici

Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici

Kazeno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici

Kazнено popravni zavod u Sremskoj Mitrovici

Kazнено popravni zavod u Požarevcu-Zabeli

Kazнено поправни завод u Пожаревцу-Забели

Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu

Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu

Kazнено popravni zavod u Nišu

Kazнено popravni zavod u Nišu

Kazneno popravni zavod u Nišu

Kazнено popravni zavod za maloletnike u Valjevu

Kazнено popravni zavod za maloletnike u Valjevu

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.8:343.261-052
316.6
712.253:502.14

ПАВИЋЕВИЋ, Оливера, 1964-

Susret društvenog i biološkog ozelenjavanja zatvorskih zajednica / Olivera Pavićević, Ljeposava Ilijić, Ana Batrićević. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2020 ([Beograd] : Pekograf). - 238 str. ; 25 cm

Tiraž 300. - Prilog: str. 225-238. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 205-223.

ISBN 978-86-80756-29-5

1. Илијић, Љепосава, 1981- [аутор]

а) Затвореници -- Социјална интеграција б) Урбанистичко планирање -- Еколошки аспект в) Друштвено понашање

COBISS.SR-ID 283661836